

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORICA
TOMUS CVI.**

**HUNGARIA
SZEGED
1998**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE**

**ACTA HISTORICA
TOMUS CVI.**

**HUNGARIA
SZEGED
1998**

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA**

Szerkesztő bizottság:

**DR. KRISTÓ GYULA, DR. MAKK FERENC, DR. J. NAGY LÁSZLÓ,
DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. WOJTILLA GYULA**

Redegit:

GALAMB GYÖRGY

Szerkesztette:

GALAMB GYÖRGY

Műszaki szerkesztő:

SZÓNYI ETELKA

**HU ISSN 0324—6523 Acta Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae**

HU ISSN 0324—6965 Acta Historica

A kötet kiadását támogatta az OTKA T 22425 sz. pályázata.

**Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstract* and *America: History and Life***

A FRANCIA NYELVŰ TÖRTÉNETÍRÁS KIALAKULÁSA ÉS FŐBB JELLEMZŐI*

A középkori francia historiográfia *latin* és *francia* nyelvű alkotásai egyaránt a műfaj legértékesebb és legérdekesebb darabjai közé tartoznak, s információik az európai történelem tanulmányozása szempontjából is rendkívül becsesek.¹ A francia forráskiadói tevékenység (a németországihoz viszonyítva némi fáziskéséssel) a 19. sz. második felében lendült föl igazán, s ekkorra alakult ki a francia források kiadásának stabil nemzetközi infrastruktúrája is.² A középkori francia szövegek kiadásában (azért is, mert a bennük

---

* Az alábbi dolgozat eredeti változata egy hosszabb tanulmány bevezető fejezeteként készült.

¹ A középkori francia anyag tanulmányozásához nélkülözhetetlen, és a mi munkánkhoz is kiindulópontként szolgált A. POTTAST: *Bibliotheca Historica Medii Aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des Europäischen Mittelalters bis 1500*, Berlin 1896, I–II. Az 1949-ig összegyűjtött francia nyelvű anyagot tartalmazza R. BOSSUAT: *Manuel bibliographique de la littérature française du Moyen Age*, Paris 1951. és kiegészítői: R. BOSSUAT–J. MONFRIN: *Supplément* (1949–53), Paris 1955; Uő: *Second supplément* (1954–1960), Paris 1961. és J. MONFRIN–F. VIELLIARD: *Troisième supplément*, I–II, Paris 1986–1991; M. BALARD: *Bibliographie de l'histoire médiévale en France* (1965–1990), Paris 1992; G. GRENTÉ, (dir. de): *Dictionnaire des Lettres Françaises, „Le Moyen Age”* par R. BOSSUAT–L. PICHARD–G. R. DE LAGE, Paris 1964, ed. revue et mise à jour par G. HASENHORR et M. ZINK, Paris 1992. (a továbbiakban *DLF.*)

² Az első nagy szintézis az 1870-es évekre alakult ki. Természetesen a *Revue Historique* (1876) első nagy nemzedékének (Gustave Monod, Ernest Lavisse, Charles Seignobos, Charles-Victor Langlois, Pierre Vidal de la Blache) volt mire építenie, hiszen a középkori francia szövegek tudományos igényű kiadásának megindulását Dom Jean Mabillon (1632–1707) tevékenységétől (pontosabban a *De re diplomatica libri VI.* 1681-es megjelenésétől) szokták datálni és ugyanebben a században teremtődtek meg a modern tudományos kutatás egyéb olyan nélkülözhetetlen feltételei, mint amilyen (hogy csak a legismertebbeket említsük) Louis Moret (1643–1680) *Grand dictionnaire historique*-ja, Charles Du Cange (1610–1688) *Glossarium*-a (1678, 1688), Pierre Bayle (1647–1706) *Dictionnaire historique et critique*-je (1695–97), Lenglet-Dufresnoy (1646–1715) *Méthode pour étudier l'Histoire*-ja (1713), La Curme de Sainte-Palaye (1697–1781) *Dictionnaire historique de l'ancien langage français*-ja (1756), Jean-Joseph Expilly abbé (1719–1793) *Dictionnaire géographique, historique et politique*-ja (1762–1770), Eugène Viollet-Le-Duc (1814–1879) *Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française*-e (1854), vagy éppen az *Art de vérifier des dates*, (1750) c. munka. De ugyanekkor jelentek meg a következő nagyobb forráskiadványok: André Duchesne (1584–1640): *Historiae Francorum scriptores coetanei* (1636–1649); Lenain de Tillemont (1637–1698): *Mémoires pour servir à l'Histoire Ecclésiastique* (1693-tól); Dom Bernard de Montfaucon: *Monuments de la Monarchie Française* (1729–1733); Dom Bouquet: *Recueil des Historiens des Gaules et de La France* (1738-tól); Dom P.-D. Morice: *Mémoires pour servir de Preuves à l'Histoire de Bretagne*, (1742); Jean Petitot–P. Monmerqué: *Collection complète des Mémoires* (1819–1829). A Guizot köré tömörült tudósok köréből

foglalt információk országaik történetét többnyire közvetlenül érintették) a környező országok — elsősorban Belgium, Anglia, Németország — tudósainak ugyancsak jelentős szerep jutott.³ A történeti forráskiadó tevékenység a *latin nyelvű* anyagot privilegizálta, s érdeklődése csak lassan fordult a francia nyelvű történeti szövegek, különösen az *elbeszélő* források publikálása felé. Ez a feladat még hosszú ideig főleg az *irodalomtörténet*szekre hárult, akik mindenekelőtt a kivételes *nyelvi* vagy *irodalmi* értékek szerint szelektáltak.⁴ Ennek az lett a következménye, hogy a francia nyelvű történeti szövegek kiadása és tanulmányozása gyakran a *történetészek* által preferált középkori latin forrásanyag (benne a történetírás) és az *irodalomtörténetészek* által kivételes figyelemben része-

---

olyan sorozatok indultak meg, mint Buchon: *Collection des Chroniques Nationales Françaises* (1824–1829); François Guizot (1787–1874): *Collection des Mémoires relatifs à l'Histoire de France* (1824–1835); Michaud–Poujoulat: *Nouvelle Collection des Mémoires relatifs à l'Histoire de France* (1836–1839); a *Recueil des Historiens des Croisades* (1841-től), s az ugyancsak Guizot hathatós támogatásával létrejött, ma is jól működő tudós társaságok (mint pl. a CNSS „Comité des Travaux Historiques et Scientifiques”, 1834) aktivitása következtében megjelenő művek, mint a *Collection des Documents inédits sur l'Histoire de France* (1835-től), a „Société de l'Histoire de France” (alapítva 1835) kiadásában. Vö. még G. BOURDÉ — H. MARTIN: *Les écoles historiques*, Paris 1983, 83–126.; J. EHRARD — G. P. PALMADE: *L'Histoire*, Paris 1965, 9–93.; európai kontextusban vö. G. LEFEBVRE: *La naissance de l'historiographie moderne*, 91–111, 125–138, 160–252, 273–289.; az új történetírás szerepére H. COUTEAU-BEGARIE: *Le phénomène „Nouvelle Histoire”. Stratégie et idéologie des nouveaux historiens*, Paris 1983.; Az infrastruktúrára CSERNUS S. — KÖVÉR L.: „Nemzeti történet és helytörténetírás Franciaországban”, *Világtörténet*, 1990/2–3, 74–78.

³ G. LEFEBVRE: *La naissance de la historiographie moderne*, Paris 1971, 290–296, 312–315.; a témánk szempontjából különösen fontos angol és belga történetírára lásd: V. H. GALBRAITH: *Historical Research in Medieval England*, London 1951; W. J. S. SAYERS: *The Beginnings and Early Development of Old French Historiography (1100–1274)*, Ann Arbor (Michigan) 1967; D. HAY: „History and Historians in France and England during the Fifteenth Century”, *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 25 (1962), 111–127.; A. GRANSDEN: *Historical Writing in England, c. 550–c. 1307*, London 1974; G. DOUTREPONT: *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne, Philippe Le Hardi, Jean Sans Peur, Philippe Le Bon, Charles Le Téméraire*, Paris 1909; M. A. ARNOULD: *Historiographie de la Belgique dès origines à 1830*, Bruxelles 1947.

⁴ A múlt század közepétől a napjainkig terjedő korszakot figyelembe véve, természetesen a teljesség igénye nélkül, olyan, döntően irodalomtörténész személyiségek életművét kell megemlítenünk, mint a francia Gaston Paris, Paul Meyer, Léon Gautier, Désiré Nisard, Alfred Jeanroy, Joseph Bédier, Mario Roques, Gustave Lanson, Ferdinand Lot, Jen Rychner, Edmond Faral, Charles Samaran, Daniel Poirion, Robert Bossuat, Jean Dufournet, Michel Zink, a német Philip-August Becker, a belga Jules Horrent, az olasz Pio Rajna, a spanyol Ramón Menéndez-Pidal, a belga Kervyn de Lettenhove, Léopold Génicot, a svájci Jean Rychner, az amerikai Joseph Duggan. Különös jeletőségű az a munka, amit napjainkban a középkori historiográfia kivételes szakértőjeként számontartott francia Bernard Guenée végzett. Vö. BOURDÉ-MARTIN, i. m. 50–54.; M. ZINK: *Introduction à la littérature française du Moyen Age*, Paris 1992, 29–44, 83–92, 137–146.; B. GUENÉE: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris, 1980 371. (az általa végzett előtanulmányok bibliográfiája); Uő., „Y-at-il une historiographie médiévale?” *Revue Historique* 258 (1977), 265–271.; továbbá B. LACROIX: *L'historien au Moyen Age*, Montréal–Paris 1971.; B. SMALLEY: *Historians in the Middle Ages*, London 1974; és R. W. SOUTHERN: *Aspects of the European Tradition of Historical Writing*, I–IV, London 1970–1973.

sített ó- és középfancia nyelvű színvonalas irodalmi alkotások tanulmányozása „közé szorult”, méghozzá úgy, hogy többnyire mindkettőnek a *perifériáján* foglalhatott csak helyet.⁵

A történészek érdeklődése a középkori francia nyelvű történetírás iránt tehát viszonylag újkeletű, s a középkorra vonatkozó források újraértelmezésében, a korábban elfogadott „forrás-hierarchia” módosításában kétségtelenül nagy szerepet játszott a 20. századi történetírói iskolák egy része.⁶ Voltak természetesen olyan francia nyelvű történeti művek is, amelyek korábban sem szorultak irodalomtörténeti vagy nyelvtörténeti „*mentségre*”, s kezdettől fogva a középkori francia történetírás legnagyobb alkotásai között tartották őket számon.⁷

---

⁵ Ebből a szempontból jellemzőnek tartjuk, hogy a Lavissee-féle, a korában legátfogóbbnak tekintett és több szempontból manapság is igen jól használható Franciaország-történetben a francia történetírás fejlődésének bemutatása igen szerény teret kapott (noha annak anyagát a megfelelő fejezetnél a szerzők természetesen felhasználták), mint ahogy azt is, hogy a középkor francia nyelven író historiográfusairól „a Lavissee-el” azonos időszakban keletkezett nagy irodalomtörténetek *alfejezeteiben* olvashatunk leginkább. Ugyanakkor ezt az attitűdöt jól mutatja, hogy egyes kiadók még a 20. században is egyszerűen „átugrották” azokat a szövegrészeket, amelyekben „nyilvánvalóan nem igaz” tehát kitálattnak minősített, vagy túlzottan mesés elemek, információk („*le non-vrai*”) voltak. E. LAVISSE (dir. par): *Histoire de la France illustrée depuis les origines jusqu'à la Révolution*, I–IX, Paris 1901–1911 (a vonatkozó részek a II–V. kötetben.); C. BEAUNE: *Naissance de la nation France*, Paris 1986, 11–17.; D. NISARD: *A francia irodalom története*, I, ford. Szász K., Bp. 1872, 3–230.; G. LANSON: *Histoire illustrée de la littérature française*, Paris é. n., 3–166.; J. BÉDIER — P. HAZARD (publ. par): *Histoire de la littérature française illustrée*, I, Paris é. n., pp. 1–155.; ZINK, *Introduction...*, 11–156., Uő.: *Littérature française du Moyen Age*, Paris 1992, 9–350.

⁶ Aligha kétséges, hogy a francia történetírásban az *Annales*-körével, illetve a „*nouvelle histoire*”-ral jelentkező új kutatási területek nagymértékben járultak hozzá általában a középkori források hasznosítási területeinek újragondolásához, a francia nyelvű történetírás értékeinek teljesebb feltáráshoz illetve újrafelfedezéséhez, és minden bizonnyal az sem véletlen, hogy ugyanez a történetírói szellemi áramlat, melynek legismertebb képviselői a *medievalizmus* területéről indultak és többnyire abban alkottak kiemelkedőt, tűzte legkövetkezetesebben zászlajára a középkor „*rehabilitálásának*” programját. A kiterjedt anyagból néhány jellemző munka a kérdéskör tanulmányozásához: J. LE GOFF — P. NORA: *Faire de l'histoire*, I–III, Paris 1974; G. DUBY—PH. ARIÈS: *Le temps de l'histoire*, Paris 1986, 87–131.; R. PÉRON: *Beauté du Moyen Age*, Paris 1971; Uő.: *Pour en finir avec le Moyen Age*, Paris 1977; J. VOSS: „Le problème du Moyen Age dans la pensée historique en France (XVI–XIXe siècles)”, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 24 (1977), 321–340.; W. J. BRANDT: *The Shape of Medieval History. Studies in Modes of Perception*, New-Haven–London 1966.

⁷ Rendszerint ezek az alkotások szolgáltatták az olyan feldolgozások alapját, melyek arra vállalkoztak, hogy a középkori Franciaország történetét mindenekelőtt a korabeli francia nyelvű historiográfia legszínvonalasabb alkotásainak felhasználásával mutassák be, ahogy azt teszi a forráskiadványok egy része, köztük az egyik legsikerültebb változat, a Pauphilet-féle „*Pléiade*-kiadás” is, hiszen Villehardouin, Clari, Joinville, Froissart és Commynes művéből úgy mond „megérthető” (de legalábbis *nélkülük* nehezen érthető meg) a 13–15. sz. közötti Franciaország története; de követhetnek hasonló utat a különböző tudományos igényű feldolgozások is, mint ahogy ezt a megoldást választotta például Charles-Victor Langlois vagy éppen Jean Richard, amikor az általuk írott *Szent Lajos történetéhez* bőséggel használták fel Joinville szövegét. Itt jegyezzük meg, hogy a középkori francia krónikák ma-

Köztudott, hogy a francia nyelvű, erősen *történeti* ihletésű *irodalom* kezdeteinek és legkiemelkedőbb alkotásainak tanulmányozása mindig is a középkori francia civilizációtörténet kutatóinak legfontosabb feladatai közé tartozott. Különösen jelentős szerep jutott ebben a francia nyelven kibontakozó epikus költészetnek, és noha az ún. „*chanson de geste*”-eket mindenekelőtt *irodalmi* alkotásként tartják számon, a bennük lévő történeti mag miatt már a francia nyelvű *történeti irodalom* első produktumai, sőt a latin nyelvű történeti munkák fontos forrásai között is meg szokták őket említeni.⁸ A 20. század első felében jelentkező, a középkor iránti általános és *újfajta* érdeklődés kibontakozása jótékony hatást gyakorolt középkori francia historiográfiával kapcsolatos további munkák megjelenésére és a szövegkiadásokra is.⁹ Manapság — úgy tűnik — ismét a *szintézis*teremtő, összefoglaló nagy művek kiadásának korszaka érkezett el,¹⁰ s lendületesen folytatódott a francia történetírás egy meglehetősen régi hagyománya, a historiográfiai *áttekintés* és a *rendszerezés* igénye, amely már igen korán, a 16. század második felében megjelent.¹¹

---

gyar nyelvű bemutatását tervező bő válogatás ugyanezeknek a történetíróknak a munkásságára épült. A. PAUPHILET: *Historiens et chroniqueurs du Moyen Age*, Paris 1952; LAVISSE, i. m. III./2. (CH. V. LANGLOIS munkája); J. RICHARD: *Saint-Louis. Roi d'une France Féodale, le soutien de la Terre Sainte*, Paris 1983; SZ. JÓNÁS I. (vál.): *Középkori francia krónikák: Clari, Joinville, Commynes*, ford. Cs. Tóth A., Csemus S. (kézirat).

⁸ Vö. LANSON, i. m. 3–34.; BÉDIER — HAZARD, i. m. 1–15.; ZINK, *Introduction...*, 29–32.; Uő.: *Littérature...*, 9–24, 41–98.; G. ZINK: *L'ancien français*, Paris 1987, 5–14, 122–124.; BOURDÉ—MARTIN, i. m. 115–136.; NISARD, i. m. 3–36. A korai francia történeti—irodalmi produkció vizsgálata, különösen a *romantikus historizmus* hatása alatt, a nyugat-európai nemzetállamok egymáshoz feszülése idején kapott egyre nagyobb lendületet, és eredményein (főleg a 19. sz. második és a 20. sz. első harmadában) erősen érezhetők az aktuálpolitikai felhangok. ZINK, *Introduction...*, 37–38. A történetírás forrásaira lásd GUENÉE, *Histoire et culture...*, 78–85.

⁹ Itt csupán önkényesen kiemelt példaként említjük a Saint-Denis apátságában alkotó „ismeretlen szerzetes” kulcsfontosságú művének reprint kiadását, M. L. BELLAGUET (publ. et trad.): *Chronique du Religieux de Saint-Denis contenant le règne de Charles VI de 1380 à 1422*, I–III, Paris 1994; az egyik magyar vonatkozású regény megjelenését, M.-L. CHÉNERIE (publ.): *Le Roman de Messire Charles de Hongrie*, Toulouse 1993; vagy azt az M. ZINK szerkesztette új sorozatot („*Lettres Gothiques*”), mely nagy mennyiségben teszi ismét hozzáférhetővé a középkori francia szövegeket.

¹⁰ Ezt a *szintézis*teremtő szándékot jelzi az olyan *nemzetközi kutatócsoportoknak*, műhelyeknek a létehozása is, amelyek az elmúlt évtizedekben szövetkeztek nagyszabású közös vállalkozásra, mint a heidelbergi kiadású *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, I–XI, Heidelberg, (1972-től; a továbbiakban GRLMA), vagy éppen annak a svájci központú kutatócsoportnak a munkája, melynek eredménye a francia *gesták* és neolatín nyelvű *derivátumai* alaposabb tanulmányozását jelentős mértékben megkönnyítő *repertórium* kiadása lett. A. MOISAN: *Répertoire des noms propres des personnes et des lieux cités dans les chansons de geste françaises et oeuvres étrangères dérivées*, Genève 1986.

¹¹ Az első ilyen francia munka Lancelot de la Popelinière (1540–1608) „történetírásról és a történetíró mesterségéről” elgondolkodó műve: L. DE LA POPELINIÈRE: *Histoire des histoires*, Paris 1599. Napjainkban a legátfogóbb elemzést Bernard Guenée munkássága és a GRLMA historiográfiára vonatkozó kötete kínálja. GUENÉE, *Histoire et culture...*, 371–409. (részletes bibliográfia); Uő.: „Histoire, annales, chroniques. Essai sur les genres historiques au Moyen Age”, *Annales. ESC* 28 (1973), 997–

A kutatások fellendülésére vonatkozó megállapítás méginkább érvényes a *francia nyelvű történetírásra*: a manapság leginkább használatos történetírás-történetek *megfelelő fejezeteiben* már találhatunk róla rövidebb, többnyire összefoglaló jellegű elemzéseket, használhatjuk a korábbi és mai *irodalomtörténetek* historiográfiára vonatkozó részeit, a legismertebb történetírók munkásságáról készített *monográfiákat*, az egyre szaporodó *résztanulmányokat*, valamint a régebbi és újabb szövegkiadások *kísérő tanulmányait* is. Ugyanakkor a szövegek egy számottevő hányada még mindig kiadatlan (vagy régi, nehezen hozzáférhető s gyakran gyenge minőségű kiadásban létezik), ami nyilvánvalóan hozzájárul ahhoz, hogy mind a mai napig ez terület maradt az orientáló bibliográfiák egyik legszerényebb fejezete, és hogy a francia nyelvű történetírás felődésének átfogóbb, hazai feldolgozására — ismereteink szerint — eddig *próbálkozás sem* történt.¹²

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy *vázlatos* képet adjunk a középkori francia nyelvű történetírásról: sajátosságainak, főbb vonulatainak elemzésekor, ha még oly *vázlatosan* is, de szólnunk kell azokról a jellegzetességekről, amelyek fejlődésének különböző korszakaiban *eltérő intenzitással* jelentkeztek, mégis mindvégig szem előtt kell őket tartanunk. Közéjük tartoznak a *francia nyelvűség* kifejlődésének, *továbbfejlődésének* illetve *expanziójának* a kérdései, a *latin* és *francia nyelvű történetírás* kapcsolata és az úgynevezett „*bilingvizmus*” ügye, valamint a különböző, egymás mellett létező *műfajok egymásra hatásának*, de főleg a *történetírásra* gyakorolt befolyásának a problémaköre.

1. A francianyelvűség kezdetei és a történetírás

Mint ismeretes, a francia nyelvű történetírás *egyik* sajátossága, hogy a francia *monarchia* kiépítésében, fejlődésében, illetve később a francia „*nemzeti tudar*” kialakításában kezdettől fogva kivételesen fontos szerepet játszott, a *másik* szembevetülő vonása pedig, hogy a francia nyelvű irodalommal szerves kapcsolatban fejlődve, a történetírás maga is szorosan kötődött a Franciaországon *kívüli* *expanzióhoz*, a keresztes eszméhez

---

1016.; Uő.: „Les tendances actuelles de l'histoire politique du Moyen Age français”, in *CTHS, Actes du 100e CNSS, Paris, 1975., Section de philologie et d'histoire jusqu'à 1610*, I., Paris 1977, 45–70.; Uő.: *Politique et histoire au Moyen Age. Recueil d'Études sur l'histoire politique et l'historiographie médiévales (1956–1980)* Paris, 1981.

¹² A francia nyelvű historiográfiára vonatkozó többféle koncepciót bemutató adatokat vö. NISARD, *i. m.* 40–120.; LANSON, *i. m.* 49–63, 112–126, 133–140.; BÉDIER—HAZARD, *i. m.* 33–36, 75–83, 95–97, 107–109, 118–124.; ZINK, *Introduction...*, pp. 89–93, 137–147.; Uő.: *Littérature...*, pp. 190–197, 303–317. Az új kiadások (mint a fentebb említett „*Lettres Gothiques*”) bevezető tanulmányai a legfrissebb kutatási eredményeket közvetítik, hasonlóképpen a „reprintek” is, mint a „Saint-Denys-i Szerzetes” személyét véglegesen azonosító és részletesen bemutató Guenée-tanulmány: B. GUENÉE: *Michel Pintoin, sa vie et son oeuvre*, I–LXXX., Paris, 1994.

és küldetéstudathoz, valamint a *keresztes hadjáratok* következtében létrejött keleti francia illetve „latin” közösségekhez.¹³

A francia történetírás kezdeteinek kutatásakor a műfajok között természetesen nehéz világos választóvonalat húzni, hiszen a közöttük lévő határ, különösen a történetírás szemszögéből nézve, meglehetősen elmosódott. Ha mégis megpróbálunk valamiféle különbséget tenni, s olyan kritériumokat meghatározni, amelyek elválasztják egymástól a középkor többé-kevésbé történeti tárgyú, francia nyelven született írásos anyagának különböző alkotásait, azonnal beleütközünk a világos műfaji szabályok hiányának problémájába és a periodizáció bizonytalanságaiba.

A kiindulópont ezúttal is a latin nyelvű történetírás: ugyanis az a műfaji felosztás, azok a változatok, amelyeket a latin nyelvű anyag esetében láthatunk, nagy vonalakban a francia történetíráshoz is érvényesek, azzal a különbséggel, hogy a latin művek esetében is időnként jól érzékelhető bizonytalanságok a francia nyelvű historiográfiában még *hatványozottabban* jelentkeznek. Noha — mint látni fogjuk — szinte minden megállapításunk alól van kivétel, úgy véljük, hogy a történeti anyag egymásra épülésének tanulmányozása a különböző periódusok főbb jellegzetességeinek szem előtt tartásával és kiemelésével oldható meg legeredményesebben.

A legelterjedtebb felfogás szerint tehát a legkorábbi (11–13. sz.) *történeti* kapcsolódású művek (elsősorban a történeti elemeket különböző mértékben tartalmazó „*chanson de geste*”-ek, a „geszták” és a „regényes geszták”, a „*vie*”-k) az *irodalom* tárgykörébe tartoznának (bár a bennük lévő gyakran erős történeti komponens révén a történetírás kezdő próbálkozásaiaként is értékelhetők); ezt a fázist az előbbiekkal gyakran továbbra is szoros kapcsolatban álló *középkori történetírás* azaz *historiográfia* (13–15. sz.) követné, és a fejlődés lezárását pedig a *humanista történetírás* (15–16. sz.), majd pedig az úgynevezett *tudományos történetírás* (16. sz. után) színre lépése jelenthetné.¹⁴

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a fenti csoportok nem egyszerűen *kronológiailag* és nem is *egymástól* világosan *elkülönülve* váltják egymást, de laza felosztásunk mégiscsak tesz egyfajta kísérletet az általunk vizsgált időszak alkotásainak rendszerezésére. Mindemellett a korabeli francia nyelvű irodalom egy részének igen erős történeti érdeklődése és egyes történetinek szánt művek erős irodalmi ambíciói oda vezettek, hogy az *irodalom* és a *történetírás* a középkor két utolsó századában is szoros kapcsolatban maradt egymással, annak minden következményével együtt; — sőt, ez a

---

¹³ DLF, 233–236.; EHRARD—PALMADE, i. m. 11–12.; jól fejezi ki ezt a szemléletet az összefoglaló művek fejezet-beosztása is. BÉDIER—HAZARD, i. m. 1–85, 124–126.

¹⁴ Különböző változatban, de alapvetően ezt a koncepciót követi BOURDÉ—MARTIN, i. m. 22–30, 33–56, 83–90. és EHRARD—PALMADE, i. m. 9–23, 97–125 (szövegek). A francia historiográfiával foglalkozó művek többsége a „chanson de geste”-et irodalmi műfajnak tekinti, a magyar szakirodalom a történetírásnál (is) számon tartja. A gesztára lásd továbbá: KRISTÓ GY.: *História és kortörténet a Képes Krónikában*, Bp. 1977, 8–10.; Kordé Z. lexikon-szócikkét: KRISTÓ GY. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Bp. 1994. (a továbbiakban KMTL); 234.; ZINK, *Introduction...*, 29–45.; F. LOT: *Études sur les légendes épiques françaises*, Paris 1958.; R. LEJEUNE: *Recherche sur le thème: les Chansons de geste et l'Histoire*, Liège 1948.

jelenség egyben a középkori francia nyelvű alkotások egyik *sajátosságaként* is felfogható. Ugyanakkor — ahol ez lehetséges — természetesen igyekezzük elkerülni a *történeti tárgyú irodalom*, a *történetírás* és a *történeti irodalom* túl gyakori szinonim használatát.¹⁵

A fentiek értelmében tehát az a korszak, melynek tanulmányozását elsősorban célul tűztük magunk elé, a *történeti érdeklődésű irodalom* (és a nyugat-európai latin nyelvű krónikairás) „uralkodásának” a végétől az első *humanista* történetírói produkciók megjelenéséig terjed.¹⁶ A forrásanyag *francia nyelvű történetírásként* számon tartott csoportja (amelyet szerzőik a legkülönbözőbb néven — *krónika*, *história*, *napló emlékiratok*, *gesta*, *vita*, stb. — illettek) csupán a 12–13. század fordulóján jelentkezett először, amikor már túl vagyunk a francia nyelvű kultúra fejlődésének egy igen jelentős korszakán, melynek eredményei a történetírás kibontakozásának is előfeltételei voltak.

Mint ismeretes, az *írás világának* a tartós meghódításához a francia nyelvű alkotások valójában csak a 11. század második felében, a *világi tárgyú* művek megjelenésével jutottak el.¹⁷ A francia nyelvű szövegek *menyisége* azonban érzékelhetően csak a 12. század végétől emelkedett. Addig a latin nyelv egyértelműen uralta a szellem világát, így az irodalmat, s még inkább a történetírást. A középkori historiográfiával foglalkozó monográfiák természetesen sokoldalúan elemzik a latin nyelvű irodalomnak és történetírásnak a francia nyelvű történeti munkákra gyakorolt közvetlen vagy közvetett hatását.¹⁸

Tudjuk, hogy a régebbi időszakban, (a 11. század utolsó évtizedeinél korábban, tehát a Roland-éneket megelőzően) született és ránk maradt, *népnyelven* (*lingua rustica*,

---

¹⁵ A krónikára és a históriára lásd ZINK, *Introduction...*, 83–93.; Uő.: *Littérature...*, 99, 190–197.; KRISTÓ, *História és kortörténet...*, 6–7.; KMTL (Kordé Z.) 381.

¹⁶ Korszakhatárának eszerint a 12. sz. végét ill. a 16. sz. elejét tekintjük. ZINK, *Introduction...*, i. m. 90, 140–141.; EHRARD–PALMADE, i. m. 11, 14–15.

¹⁷ Többé-kevésbé általános az a nézet, mely szerint az első összefüggő francia nyelvemlékként ismert (Nithard által bilingvis, azaz „gall” és „germán” szövegváltozatban ránk hagyott) *strasbourgi eskü* (842. február 14.) követő évszázadokban a „gall”-ból „franciává” váló nyelv gyors fejlődésen ment keresztül, melynek során a *beszélt nyelvként* már gyakorlatilag egyeduralkodó és egyre gazdagodó ún. „*vulgáris nyelv*” az *írásbeliség* világában is mind szilárdabb pozíciókat szerzett meg. Közismert jelenség, hogy az írásbeliség kibontakozásának korai fázisában a korábban *orális*, tehát többnyire éneklés céljából készült irodalmi alkotások lejegyzésére elsősorban *emlékeztető* céllal, és ráadásul csak *részlegesen* került sor, s ez alól a francia irodalom legkorábbi szakasza sem volt kivétel., *DLF* 679–680.; J. FAVIER: *Dictionnaire de la France médiévale*, Paris 1993, 892.; ZINK, *Introduction...*, 14–18.; Uő.: *Littérature...*, 27–41.; BARDOSI V.—KARAKAI I.: *A francia nyelv lexikona*, Bp. 1996, 396–404, 410, 460.; LANSON, i. m. 3–10.; BÉDIER—HAZARD, i. m. 2–4.

¹⁸ A történetírás történetét elemző művek szerzői fel szokták hívni a figyelmet a franciaországi *latin nyelvű historiográfia* rendkívüli gazdagságára, valamint arra, hogy a latin nyelvű történetírás a francia tudományos életben nem csak mély gyökerekkel rendelkezett, hanem — elsősorban az egyházi történetírás területén — a későbbi századokban is tovább élt (pl. Bossuet (1627–1704) munkásságában), kiemelkedő alkotásokat hozott létre, s *jelentős* hatást gyakorolt a francia tudományosság fejlődésére. Erről érdekes fejtegetéseket ad BOURDÉ—MARTIN, i. m. 12–31.; LANSON, i. m. 91–94.

lingua laica) írott szövegek döntő többségének még vagy *konkrét liturgiai* funkciója volt (amennyiben a prédikációt meg kellett értetni a latint nem ismerő hívők tömegeivel), vagy pedig a *szeintek életének* jobb megismertetése érdekében komponálták meg őket, többnyire a 9–10. század folyamán, mint például a Szent Eulália, a Szent Leodegárd vagy éppen Szent Elek *vitáinak* francia változatait, melyeknek a hívőkre gyakorolt hatásáról fogalmat alkothatunk magunknak a lyoni Pierre Valdès ismert esetéből.¹⁹

A 11. századdal a dél-franciaországi *lírai* s az észak-franciaországi *epikus* költészet kiteljesedésével a *lingua laica* — ez esetben tehát a *langue d'oc* és a *langue d'oïl* — sorsdöntő fejlődési korszaka következett be.²⁰ A legkorábbi ismert hőskölteményt, a Roland-éneket számos más, a történeti elemet szintén nem nélkülöző geszta-ciklus követte. Kétségtelen, hogy a *chanson de geste*-ek a történelem iránti érdeklődés felkelésében illetve fenntartásában kulcsszerepet játszottak, s ami jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából különösen fontos, egyre szélesedő kör számára garantálták a bennük meglévő *történeti anyag népnyelven* való hozzáférhetőségének lehetőségét.²¹ Aligha kétséges, hogy sikerük nagy hatással volt a későbbi történetírókra, akik számára ezáltal

¹⁹ DLF, 667–668, 672.; FAVIER, *Dictionnaire...*, 950.; BOURDÉ—MARTIN, *i. m.* 17–18.; ZINK, *Introduction...*, 25–26.; Uő.: *Littérature...*, 32–40.; G. B. DESTROY: „L' hagiographie et son public au XIe siècle”, in *Études critiques d'hagiographie et d'iconologie*, Bruxelles 1967, 475–507.

²⁰ Mint ismeretes, a francia történeti irodalomnak, a *chanson de geste*-ek archetípusának és első mesteri teljesítményének, a Roland-ének-nek az írásba foglalására (oxfordi kézirat) a 11. sz. második felében került sor (noha adat van arról, hogy a hastings-i csata előtt a harci kedv fokozása érdekében már énekelték). ZINK, *Littérature...*, 86–91.; ZINK, *Introduction...*, 33–36.; GRLMA, XI, *La littérature historiographique des origines à 1500*, (dir.: H. U. Gumbrecht—U. Link-Her—P. M. Spangenberg), I/ II, 285–311. A Roland-énekre és a Nagy Károlyra vonatkozó irodalom iránti érdeklődésre jó példa a „Société Rencesvals” tevékenysége. Vö. *Charlemagne et l'épopée romane, Actes du VIIe Congrès International de la Société Rencesvals, Liège. 28 août—4 septembre 1976*, I–II, Paris 1978. A Roland-ének magyar fordítása: Roland-ének ford. Rajnavölgyi G., Bp. 1996. A legalaposabb magyar szempontú tanulmányok közül lásd KOROMPAY K.: *Középkori neveink és a Roland-ének*, (Nyelvtudományi értekezések 96.) Bp. 1978. igen alaposan dokumentált művét.

²¹ Az első *chanson de geste*-ek születésének, eredetének, lejegyzésének, a bennük található *történeti mag* meghatározásának problémája a kezdetektől fogva foglalkoztatta a szakirodalmat, s számos kérdésben a viták mind a mai napig nem jutottak nyugvópontra. Anélkül, hogy részletesebb elemzésekbe bocsátkoznánk, fel kell hívunk a figyelmet arra a historiográfiai tevékenység vizsgálata szempontjából nem elhanyagolható körülményre (melynek elfogadásában egyébként a szakirodalom egységesnek tekinthető), hogy ezek a geszták a középkor folyamán mindvégig a „*harci erényeknek és a kereszténységért vívott küzdelemnek a legkedveltebb ábrázolási formáját*” jelentették, a történetiség az egyik legfontosabb törekvésük volt, s ezzel a kortársakra mindig rendkívüli hatást tudtak gyakorolni és igen népszerűek voltak. GUENÉE, *Histoire et culture...*, 83.; M. de RIQUIER: *Les Chansons de geste françaises*, Paris 1957.; ZINK, *Introduction...*, 37–44.; Uő.: *Littérature...*, 71–98.; LEJEUNE, *i. m.* 197–210.; LANSON, *i. m.* 15–35.; BÉDIER—HAZARD, *i. m.* 7–15.

is világossá válhatott, hogy ha műveik számára szélesebb közönséget is akarnak, akkor a *nép* nyelvén kell szólniuk.²²

Ugyanakkor a nyelv gazdagodásához és a francia nyelvűség további terjedéséhez nagyban hozzájárult egy új irodalmi kifejezési forma, a *regény*, amely a 12. század közepén, tehát időrendileg harmadikként csatlakozott a két korábbi műfajhoz, a lírai és az epikus költészethez. Szerepét azért kell itt feltétlenül megemlítenünk, mert egyrészt ennek a középkor során igen népszerűvé lett műfajnak bizonyos típusai és a történetírás igen szoros kapcsolatban álltak egymással, másrészt pedig a bennük „átmentett” történeti tárgyú, illetve a korabeli társadalomra vonatkozó információkat a modern történetírás is előszeretettel használta forrásként, különösen a középkori francia társadalom és gondolkodásmód tanulmányozásához.²³

A regény, amely már születésekor is igen erős történeti töltéssel rendelkezett, s döntően antik és breton hagyományokból táplálkozott, kezdetben a már meglévő, ismert latin szövegek (leggyakrabban próza) többnyire verses adaptációját jelentette, majd később francia nyelvű prózaként teljesedett ki, és létrehozta az első olyan francia irodalmi műfajt, melyet döntően nem éneklésre, hanem olvasásra (többnyire felolvasásra) szántak. Másik fontos újítása az volt, hogy az általa használt nyelv, a népnyelv, a *regény nyelveként*, azaz a *langue romane*-ként („*langue des romans*”) vált ismertté, s ez önmagában is utal sajátosságára és népszerűségére: a *nyelvet* és a *műfajt* ugyanaz a kifejezés jelölte.²⁴ A műfaji és nyelvi gazdagodás, valamint az igen figyelemreméltó írói, kompilációs és másoló tevékenység következtében a francia irodalom a 11–12. században dinamikus fejlődésen ment keresztül, és elérte első virágkorát. Ebből az első virágkorból azonban a népnyelven írott, szoros értelemben vett történetírás még hiányzott.²⁵

²² „A szerző gögös büszkesége meghajolt az olvasottság és műveltség követelményei előtt.” — írja GUENÉE, *Histoire et culture...*, 220. Az irodalmi nyelv és a köznyelv problémájára E. AUERBACH: *Literatursprache und Publikum in der Lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern 1958 és ZINK, *Introduction...*, 11–14.; GRLMA, XI. / 3., 719–735.

²³ LANSON, i. m. 35–49.; BÉDIER—HAZARD, i. m. 15–25, 28–33., ZINK, *Littérature...*, 61–89.; A. FOURRIER: *Le courant réaliste dans le roman courtois en France au Moyen-Age, I. Les débuts (XIIe siècle)*, Paris 1960., LANGLOIS, Ch.-V.: *La vie en France au Moyen Age de la fin du XIIe au milieu du XIVe siècle d'après les romans mondains du temps*, Paris 1924.; átfogó elemzése GRLMA, VI. / 1–3.

²⁴ Kialakulására: ZINK, *Littérature...*, 131–169.; Uő.: *Introduction...*, 61–82.; LANSON, i. m. 31–41.; BÉDIER—HAZARD, i. m. 38–42.

²⁵ A ránk maradt korábbi szövegek döntő többsége is 13. sz.-i másolatban ismeretes, s hogy a francia nyelvű irodalmi alkotások diffúziója is (számos körülmény szerencsés összejátszása következtében) ekkor kapott jóval nagyobb lendületet, és ekkortól kezdett igazán intézményesülni a szélesebb érdeklődésre számot tartó intellektuális tevékenység, a tudás terjesztése, mint ahogy ekkor indultak gyors fejlődésnek az intellektuális tevékenység új központjai, az egyetemek is. Lásd mindenekelőtt J. LE GOFF: *Az értelmiség a középkorban*, Bp. 1979, 91–165.; L. GÉNICOT: *Le XIIIe siècle européen*, Paris 1984, 299–308, 360–375.; J. VERGER: *Les universités au moyen-âge*, Paris 1973; J. MINOT: *Histoire des universités françaises*, Paris 1991, 9–17.; G. LEFF: *Paris and Oxford Universities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, New York 1968; LAVISSE, i. m. III/1. (LUCHE, A.), 332–346,

Mint ismeretes, a kutatók a *reflexió* és a *bevésés* századának a szintézisteremtő 13. századot tekintik. Jelenlegi vizsgálódásunk szempontjából különösen fontos, hogy ettől az időszaktól a francia nyelvű történetírás már egy igen *színvonalas*, irodalmi produkciók sorát adó, s azon csiszolódott nyelv birtokbavételével számolhatott, ami persze nem jelenti azt, hogy az így kapott lehetőségekkel a történetírás minden alkalommal élni is tudott.²⁶

Ha tehát eszerint a francia nyelvű irodalom *születését* a 11. századra tesszük, a *francianyelvűség* igazi kibontakozását pedig a 12.-re, akkor a 13. századra úgy tekinthetünk, mint a francia nyelvű szövegeknek az *írás világába* való *tömeges* belépésének korszakára. A fejlődés további folyamata jól ismert: ez az írásbeliség kétségtelenül kedvezett a *prózának* (melyet a 13. század egyik legfőbb irodalmi újításának tekintenek), s a *francia nyelvű próza* születése jelentős lökést adott egy újabb, latinul már magas színvonalon létező műfaj, a *történetírás* „laikus nyelven” történő kibontakozásához.

Ezzel egyidőben, a 13. századtól kezdődően a történetírás területén *három* vonatkozásban is egyfajta erőteljes világlasodási, „*szekularizációs folyamat*” ment végbe, amelynek eredményeképp egyrészt a historiográfia *kikerült* a kolostorok falai közül, vagyis többé már *nem* szükségszerűen volt *papi—szerzetesi* tevékenység; másrészt a *történetíró* ezentúl már lehetett *világi* személy is, de akár egyházi, akár — a latint mégoly jól ismerő — világi személyről legyen is szó a továbbiakban *népnyelven* (is) írt; harmadrészt a történetírás *egyre színvonalasabb* alkotásai váltak jóval szélesebb körben hozzáférhetővé a latinul nem tudó, „*laikus csoportok*” számára.²⁷

Ismeretesek azok — az itt nem részletezendő — gazdasági, társadalmi és politikai változások, melyek nagymértékben hozzájárultak mind a *történelem iránti érdeklődés* kibontakozásához, mind pedig a *francianyelvűség* további terjedéséhez. Az irodalom esetében és a minket különösebben érdeklő *történetírás* területén a *laicizálódási folyamat* a 13. század előrehaladtával mindinkább éreztette hatását, és egyre növekedett azoknak a száma, akik *mindkét nyelvet* jól („irodalmi szinten”) ismerték: mindenesetre az írói tevékenységnek az a változata, melynek során *latin szövegek* alapján *francia nyelvű* regények íródtak, elsősorban ezt valószínűsíti. Ezek a korai történetírók, „re-

---

371—383. és III./2 (LANGLOIS, Ch.-V.), 380—412.

²⁶ Emlékeztetnünk kell itt arra is, hogy a francia *nyelvfejlődési korszakolás*, a legelterjedtebb nézet szerint — a számunkra most lényeges, a 12. sz. utolsó harmadától a 15. sz. végéig terjedő időszakot figyelembe véve — *ófrancia, középfrenchia, reneszánszkori* francia nyelvet tart számon, s a főbb korszakokon belül is további időbeli és területi felosztásokkal találkozhatunk. Ugyanakkor az egymást követő korszakok nyelvében nagy különbségek mutatkoztak, hiszen — mint ismeretes — Villonnak már szinte megoldhatatlan problémát okozott az *ófrancia* nyelv megértése. BARDOSI—KARAKAI, i. m. 404.; A.-J. GREIMAS: *Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au milieu du XIVe siècle*, Paris 1980, V—X; A.-J. GREIMAS—T. M. KEANE: *Dictoinnaire du Moyen Français. La Renaissance*, Paris 1992. (bevezető és bibliográfia: V—XLI. oldalak); LANSON, i. m. 3—8.; ZINK, *Introduction...*, 11—14.; Uő.: *La littérature...*, 9—16.; LAVISSE, i. m. III./1. (LUCHE, A.), 335—379.

²⁷ EHRARD—PALMADE, i. m. 11.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 219—220, 223—224, 315—328.; BÉDIER—HAZARD, i. m. 2—4, 33—34.

gényírók” — vagy éppen *regény-átírók* — is döntő többségben (kezdetben legalábbis) az „írástudás” korábbi egyedüli letéteményesei, tehát *egyházi személyek* voltak, mint például a breton–normann hagyomány egyik legismertebb képviselője, Wace bayeux-i kanonok (12. sz.); de lehettek a még erőteljesebb laicizálódás reprezentánsai is, mint a Szent háború *historiáját* versben megíró, szintén normann származású trubadúr, Ambroise (12. sz. második fele).²⁸

A francia nyelv fontosságának növekedése a keresztény világban ugyanakkor egy komplex — *külső és belső* — francia *expansió* részének tekinthető, mely szorosan kapcsolódott ahhoz a *gazdasági*, de méginkább a *politikai* illetve a *kulturális expansió*hoz, amelyet a Francia Királyság a 13. sz. végéig produkált. Ez az expansió a középkori Európa viszonyai között szinte *példátlan* méreteket öltött, s mint ismeretes, *hatótávolsága* a Brit szigetektől a Mediterráneum medencéjén át a Szentföldre terjedt.²⁹ Vizsgálódásaink során tehát nem szabad szem elől veszítenünk, hogy a 13. századi Európában és a Közel-Keleten, a fejedelmi udvarokban (Észak és Dél-Itáliában, Németalföldön, Németországban), az adminisztráció központjaiban és azon túlmenően is (Angliában, a „Latin Államokban”, Flandriában) *franciául nagyon sok helyen beszéltek és írtak*. Ha a latin mellett volt „*világnyelv*” ebben az időszakban, akkor az minden bizonnyal a *francia* volt, hiszen, mint az olasz Brunetto Latini írta, azt „*közönségesen ismerte mindenféle ember*”, a francia nyelvet „*élvezetesebb volt írni és olvasni mint bármi más*” továbbá

²⁸ DLF, 53.; FAVIER, *Dictionnaire...*, 40.; LANSON, i. m. 49–51.; BÉDIER—HAZARD, i. m. 34–35, 75.; ZINK, *Introduction...*, 62–64, 67–69, 71, 89, 111.; Uő.: *Littérature...*, 3–64, 190–191.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 58, 221.; GRLMA, XI./ 1, 127–134.; XI./ 3, 951–1023.

²⁹ Ebben mindenekelőtt a keresztes hadjáratoknak volt döntő szerepe, amelyek formailag megvalósították és egyben generálták is a folyamatos keleti francia expansiót. A keresztes hadjáratokra vonatkozó főbb irodalmat lásd: DLF 233–236., továbbá LAVISSE, i. m. III./1, (LUCHAIRE), 383–388.; P. ALPHANDÉRY—A. DUPRONT: *La Chrétienté et l'idée de croisade*, Paris 1959 (repr. 1995), 517–545. (bibliográfia); R. GROUSSET: *L'épopée des croisades*, Paris 1968; R. PÉRON: *Les hommes de la croisade*, Paris 1982; K. M. SETTON, *History of the Crusades*, I–III, Philadelphia—Madison 1955–1975; E. PERROY: *Les Croisades et l'Orient Latin (1095–1204)*, Paris 1973; J. LONGNON: *L'Empire Latin de Constantinople et la principauté de Morée*, Paris 1951; *Recueil des historiens des Croisades, Historiens occidentaux*, főleg I–VI, Paris 1841–1895; J. BÉDIER: *Les Chansons de Croisade*, Paris 1909; J. RICHARD: *Le Royaume Latin de Jérusalem*, Paris 1953; H. E. MEYER: *Bibliographie zur Geschichte der Kreuzzüge*, Hannover 1960; P. ROUSSET: *Histoire d'une idéologie: La Croisade*, Lausanne 1983; magyar nyelven megjelent munkák: W. ZÖLLNER: *A keresztes háborúk története*, Bp. 1980; R. PÖRTNER: *A Szent Sír hadművelet. A keresztes hadjáratok a legendákban és a valóságban (1095–1187)*, Bp. 1985; BOZSÓKY P. G.: *Keresztes hadjáratok*, Bp. 1995; TÖRÖK J.: *Szerzetes és lovagrendek Magyarországon*, Bp. 1990; ZOMBORI I.: *Lovagok és lovagrendek*, Bp. 1988; S. HOWARTH: *A templomosok titka*, Bp. 1986; REISZIG E.: *A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon*, I–II, Bp. 1925–28; PESTY F.: „A templáriusok Magyarországon”, *Magyar Akadémiai Értesítő*, 2 (1861), 30–152.

azért is, mert „*olyan alkotások és olyan gondolatrendszer terjedését garantálta, mely az egész nyugati világnak szolgált szellemi táplálék gyanánt*”.³⁰

A mi szempontunkból külön kiemelendő az a dél, kelet és délkelet (Mediterráneum, Közép-Európa, a Balkán és Közel-Kelet) felé irányuló, rendkívül dinamikus és tudatos expanzió, melyet a különböző *francia dinasztiák* folytattak a középkor folyamán. A középkori francia nyelv hatósugara minden bizonnyal *messze túlnőtt* azon, amit a (latint leszámítva) a többi nyelv produkált, s valószínűleg nem teljesen alaptalan az a megközelítés, mely a 13. század végére már egy olyan, valóban nagy kiterjedésű „*irodalom—birodalom*” meglétéről beszél, amely a Francia Királyság határain, és e határokhöz közvetlenül kapcsolódó területeken (pl. Flandria) túlmenően *alkotóan jelen volt* Dél-Itáliában, Szicíliában, Angliában s a keleti latin államokban is.³¹

Ugyanakkor tudjuk, hogy évszázadokon át léteztek és fejlődtek olyan *francia nyelvű civilizációs egységek*, amelyek a már említett dinamikus expanzió *kísérőjelenségeként* jöttek létre, de a széles értelemben vett környezet változásainak következtében fokozatosan visszaszorultak, mint a Brit szigeteken a *normann hódítás* következtében kialakult, ma már talán távolinak tűnő, de efemernek mégsem tekinthető *francia* illetve „*franciás*” műveltség, melynek lenyomata mélyen belerajzolódott a középkori Angol Királyság több évszázadának (11–15. sz.) történetébe.³²

Kétségtelen, hogy a francia nyelv *irodalmi nyelvként* is hosszú ideig megőrizte kiváltságos szerepét az Angol Királyság területén; ismert dolog, hogy Anglia királyai Hódító Vilmostól I. Edwardig, tehát két évszázadon keresztül *francia nevet viseltek*, angolul nem mindegyik királyuk tudott (legfeljebb értett valamelyest), s hogy a francia nyelv (mint ahogy azt az angol nyelvfejlődésre gyakorolt normann hatás mutatja) nem állt

---

³⁰ DLF, 144–145.; ZINK, *Introduction...*, 123–124.; BÁRDOSI–KARAKAI, *i. m.* 177–181.; FA-VIER, *Dictionnaire...*, 560–561.

³¹ A francia nyelvnek a középkor folyamán számos *regionális változata* létezett; — egyesek szinte teljesen eltűntek, mások a későbbi fejlődés során *dialektusként* maradtak fenn. Így pl. Északon, ahány fontosabb régió, annyi dialektus létezett (létezik részben ma is), mint a pikárdiai, az île-de-france-i, a vallon, a lotharingiai, a champagne-i, normandiai, az anjou-béli, a poitou-i, de Burgundia esetében a helyzet még speciálisabb, amennyiben burgund (Burgund Hercegség) és birodalmi-burgund (Burgund Grófság, azaz Franche-Comté) dialektusokat is megkülönböztetnek. A. FIERRO-DOMENECH: *Le pré carré. Géographie historique de la France*, Paris 1986, 152–158, 274–281.; BÁRDOSI–KARAKAI, *i. m.* 100–108.; LANSON, *i. m.* 5–6, 10–13.; BÉDIER–HAZARD, *i. m.* 2–5.; ZINK, *Littérature...*, *i. m.* 14–16.

³² A francia nyelv elterjedtségére, kivételes szerepére és kulturális pozícióira minden bizonnyal jellemző az, amit Angliában lehetett tapasztalni a normann hódítástól a 14. sz. végéig, s jól érzékel-tetik a helyzetet Philippe de Beaumanoir (1250–1296) egyik legelterjedtebb és legnépszerűbb regényé-nek (*Jehan et Blonde*) erre vonatkozó megjegyzései, melynek során a főhős, Jehan számára soha nem jelentett nehézséget, hogy *franciául tudó* embert találjon sok éves angliai tartózkodása alkalmával, to-vábbá hogy a szerelmére, *Blonde-ra* gyakorolt vonzereje nem kis mértékben annak is volt köszönhető, hogy „...*kedves volt, beszélt franciául, tudott sakkozni és kockajátékot játszani*”... DLF, 584–585.; LANGLOIS, *i. m.* 177–209.; Vö. Ch. PETIT–DUTALLIS: *La monarchie féodale en France et en Angle-terre (X–XIII. sz.)*, Paris 1971, 61–69, 103–125, 154–175.

meg az udvari elit divatjának szintjén, hanem eljutott a társadalom mélyrétegeihez is. Mindennek az lett a következménye, hogy az *anglo-normann* irodalmi produkció a középkori francia irodalom egyik legfontosabb és kibontakozásának „bázis-területét” messze meghaladó, nagyhatású egységévé vált, s mint ilyen, része volt az „angol-francia *kettős monarchia*” sajátos *civilizációs* konstrukciójának. Valójában ez több évszázadon át tartó *trilingvis jelleg* az angol társadalom és politikai rendszer egyik sajátosságának tekinthető: volt olyan, nem is túl rövid időszak az Angol Királyság történetében, amikor az *angol*, a *francia* és a *latin* egyaránt használatban volt, és egymással párhuzamosan létezett. Közülük a latin még sokáig megmaradt az egyház és részben az adminisztráció nyelvének, a *francia* pedig kezdetben, mint a *hódító nyelve*, számos területen került előtérbe, főleg az uralkodó elit körében, tehát az *adminisztrációban*, az *államigazgatásban* valamint az *irodalom* és a *művelődés* terén, vagyis mindazon részében az angol társadalomnak, amely az udvarhoz közvetve vagy közvetlenül kötődött, illetve azokon a találkozási pontokon, melyek lehetővé teszik, hogy a történettudomány a fentebb már említett „*kettős monarchiáról*” beszélhessen.³³

Első látásra talán paradox módon Normandia elvesztése — tehát az angol monarchia „*insularizálódása*” — után, a 13. század elejétől ez a folyamat nem szakadt meg egy csapásra, sőt, még a francia nyelv pozícióinak átmeneti erősödéséhez is vezetett, melynek során a francia, az elegánsnak számító irodalom nyelve mellett épp ekkor vált igazán az *udvari adminisztráció* és a *kereskedelem* kommunikációs eszközévé is, ami nyilvánvalóan (a továbbra is fennmaradó intenzív flandriai — tehát *külső* nyelvi — kapcsolatok mellett) a francia nyelv komoly szigetországi *belső tartalékaira* is utal.³⁴

Így a 13. század során kibontakozó tendenciák áttekintésekor azt tapasztalhatjuk, hogy a francia nyelv a keresztény világ egymástól igen távol eső pontjain játszott fontos szerepet, amit számos példával lehet igazolni: ezúttal csak emlékeztetünk arra, hogy Oroszlánszívű Richárd szentföldi fogsága (1192–1194) során *provençal* nyelven, pár évvel később *poitiers-i dialektusban* verselt, hogy az 1214-es *Magna Charta*-nak, vagy az 1258-as *Oxfordi províziók*-nak a latin mellett „szimultán” *francia* változata is készült (angol nyelvű változat csak később), hogy Marco Polo *franciául diktálta* az utazásairól szóló visszaemlékezéseit, hogy az Anjouk vonzáskörébe került firenzei Brunetto Latini (1200 k.—1294) francia nyelvű „*Enciklopédiát*” (1267) írt, hogy Dél-Itáliában Szicília,

³³ PETTI—DUTALLIS, i. m. 7–11.

³⁴ A források, amelyek a váltás időszakát is jól kitapinthatóvá teszik, a 14. sz. második felére jeleznek komolyabb angol nyelvi előretörést. Lancaster Henrik (1310–1361) még szívesebben írt franciául (így pl. írt egy igen szép meditációt, „*Livre des Saintes medicines*” címen), kisebbik fia, John Gower (1330–1402), a franciáról sokat fordító Chaucer barátja mindhárom nyelven jól tudott és írt (latin, francia, angol), a normann hódítás óta IV. Henrik (1366–1413) az első igazán angol anyanyelvű angol király, aki azonban még mindkét nyelvet jól beszéli, míg fiának, V. Henriknek (uralk. 1413–1422), még ha tudott is valamelyest franciául, egy olyan fontos esemény alkalmával, mint amilyen a jövőendőbelijével, Franciaországi Katalinnal folytatott beszélgetés, már tolmács segítségére van szüksége. DLF 177–178, 373, 436.; BÁRDOSI—KARAKAI, i. m. 26.; ZINK, *Littérature...*, i. m. 267–268.

majd Nápoly trónján ekkor az az Anjou Károly (1226—1285) ült, aki *maga is költő* volt, s hogy Bizánc elfoglalását követően a francia nyelv gyökeret eresztett *Dél-Kelet Európában* is (melyről az ott született *történetírás* is méltó módon tanúskodik), vagy hogy *Örményország* királyának unokaöccse, Hayton (Héthoum, 1230 k.—1314 k.) egy szintén *francia nyelvű* munkát alkotott „Kelet” történetéről „*Fleur/Livre des Histoires*” (1296), továbbá hogy a *keleti latin* királyságokban a franciák pozíciója maradt mindvégig a legerősebb, valamint hogy (ezzel összefüggésben is) a francia nyelvnek nagy hatása volt a kereszteshadjáratok alkotta „nemzetközi” nyelvre, az ún. „*lingua franca*”-ra is.³⁵

Mindez arra enged tehát következtetni, hogy a 13. századra a francia nyelvű irodalom, s ezzel együtt a *történeti irodalom*, majd pedig a *történetírás* egyrészt az *országon belül* indult virágzásnak, másrészt a Francia Királyság politikai határait *messze meghaladó pozíciókat* szerzett, s ezt a kivételes helyzetét, ingadozásokkal ugyan, de csaknem az egész középkor folyamán sikerrel meg is tudta őrizni. Valószínűleg egyet lehet tehát érteni azzal a 13. századi helyzetre vonatkozó megállapítással, mely szerint az egész gyarmati korszakot megelőző időszakban, „*Franciaországon kívül ennyire elterjedve a francia nyelv soha nem volt.*”³⁶

2. A „bilingvizmus” kialakulása és következményei

Azzal a kimagasló szellemi tevékenységgel összefüggésben, mely a francia egyetemen, különösen pedig a párizsi egyetemen a 13. századtól kezdődően jelentkezett, továbbá azokkal a szellemi áramlatokkal összefüggésben amelyek az egész nyugati kereszténységben általában a művelődés területén kibontakoztak, Franciaországban virágzó latin nyelvű kultúra, s ezen belül természetesen igen magas színvonalú latin nyelvű *irodalom és történetírás* alakult ki. Ugyanakkor világos, hogy a középkor „*legintellektualisabb és legintellektualistább*” századában, Roger Bacon és Szent Tamás korában a szellemi fellendülés és tudományosság kiváltságolt területe *nem a história* volt, hanem a *teológia*, a *jog*, és a *természettudományok*. Kétségtelen, hogy ezen a három kulcsfontosságú területen a vulgáris nyelv előretörése alig volt észlelhető (ez alól bizonyos esetekben a *jog* jelentett kivételt), miközben az *értékrendben* jóval a teológia és a tudományok mögött álló *irodalom s történetírás* terén a francia nyelv igen erőteljes *offenzívába* került. Ebben a folyamatban az az általános tendencia, hogy *minden, ami az állammal kapcsolatos, vagy/és szélesebb közönséghez kíván szólni, fokozatosan a francia nyelv használata felé közelít*. A *latin nyelv és a francia nyelvléség* — mint látni fogjuk, gyakran igen *termékeny* — kapcsolata, és a kapcsolatukat sokoldalúan befolyásoló hatás-

³⁵ Az alapvető bibliográfiai adatokat lásd *DLF* 144—145, 169, 370, 635.; BÁRDOSI—KARAKAI, i. m. 345.

³⁶ FIERRO-DOMENECH, i. m. 277—281.; LANSON, i. m. 35, 38.; BÉDIER—HAZARD, i. m. 2.; LAVISSE, i. m. III./2. (LANGLOIS, CH.-V.), 404.

mechanizmusnak a rövid vizsgálata mindenesetre elkerülhetetlen a középkori francia nyelvű történetírás fejlődésének bemutatásakor. Az alábbiakban ezúttal csupán a *legáltalánosabb* problémák felvetésére szorítkozunk, utalva a szakirodalomban helyenként meglévő nézetkülönbségekre is.³⁷

A középkori latin és francia nyelv egymáshoz való viszonyának elemzésénél meglehetősen gyakoriak a *szélsőséges* megközelítések. A kor viszonyainak ismeretében aligha vitatható annak a megállapításnak a valóságtartalma, mely szerint a „*tudás világában élőknek, egészen a 13. század elejéig, igencsak nehezükre esett azt elfogadni, hogy egy történeti mű, mely méltó erre a névre, más nyelven is íródjék, mint Cicero, Suetonius vagy Sallustius nyelvén*”, de eközben nem teljesen ok nélkül jelentkezhetett olyan nézet is, mely sommásan kinyilvánította, hogy a 13. századtól kezdődően, a francia nyelvterületeken a „*latin a filozófusok, a teológusok, a természettudósok és a jogtudósok,*” valamint az „*egyetemi oktatás nyelve*” maradt csupán. Az alaposabb vizsgálódás viszont arra enged következtetni, hogy bizonyos műfajoknál — *különösen a történetírás* esetében és a középkor két utolsó évszázadában — a két nyelv együttes létezése kifejezetten *termékenyítőleg*, néhol pedig konkrétan is *egymást kiegészítő* módon, nem egyszer bonyolult *hatásmechanizmus* szabályai szerint hatott.³⁸

Noha a latin nyelv *tekintélye* (összefüggésben természetesen azzal is, hogy a latin a *Szentírás nyelve*, valamint hogy ekkor már hatalmas latin nyelvű *antik és keresztény* szellemi produkció állt az írástudók rendelkezésére) az írás világában még hosszú ideig *töretlen* maradt, az egyeduralom fokozatosan megszűnt, hiszen meglehetősen korán és mind erőteljesebben jelentkezett az a már említett *ellentmondás*, mely a „közönség” színvonalasabb latin nyelvi ismereteinek *hiánya* és a szerzők azon törekvése között feszült, hogy alkotásaik minél szélesebb, de legalábbis „kellően széles” körben válhasanak ismertté. A problémát mindinkább az jelentette, hogy a latin mint az *entellektüelek*, az értelmiség — szükségképpen döntően az *egyházi* értelmiség — nyelve valójában nemhogy szélesebb tömegekhez nem szólhatott, de a *színvonalas latin tudás* gyakran komoly problémákat jelentett még a középkori politikai rendszer különböző, kulcsfontosságú pozíciójában lévő méltóságviselőinek, köztük az *uralkodók* jó részének, sőt (mint gyakran maguk mondják) még a latinul írók a számára is.³⁹

Nyilvánvaló, hogy a latin nyelvről a vulgáris nyelv irányába történő váltás nem kizárólag a latin és a francia, hanem általában véve a *latin és a népnyelv* problémájaként jelentkezett. Noha a dolgok természetéből következően ez a váltás nem hirtelen következett be, az *igény megjelenésének* és érvényesülésének bizonyos fázisai, sőt, egyes

---

³⁷ BOURDÉ—MARTIN, i. m. 18—22.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 25—36.; LE GOFF, *Értelmiség...*, 119—133, 151—165.; Uő.: *La civilisation de l'Occident médiéval*, Paris 1984, 378—391.

³⁸ GUENÉE, *Histoire et culture...*, 226, 303.; ZINK, *Introduction...*, 11—14.

³⁹ GUENÉE, *Histoire et culture...*, i. m. 315—319.; ZINK, *Littérature...*, 190—191.

vélemények szerint szinte még a „*döntés pillanata*” is rekonstruálhatónak tűnik.⁴⁰ Jól lehet Franciaországban az írott kultúra még sokáig (a 12. század végéig) valójában csak a *latin nyelvű* kultúra lehetett, s a népnyelven született produkcióknak az írás világába való belépése korántsem volt zökkenőmentes, sőt, csak bizonyos visszaesések árán volt elképzelhető, a 12. század második felére mégis olyan fokozatos változás következett be, mely a történetírás iránti érdeklődést alaposan megnövelte. Ez egyben feltételezi, hogy mintegy évszázadnyi idő kellett ahhoz, hogy a *népnyelven már létező*, de még *nem írott* kultúra *kettős* irányú fejlődésen menjen keresztül. Egyrészt, hogy *írott kultúrává* legyen, másrészt hogy a *szóbeli hagyomány* által megőrzött információk utat találjanak, beemelődhessenek a *latin nyelvű* szövegekbe is. Ugyanakkor a francia nyelvű történetírás kezdetben még „*külső támogatásra*” szorult, és számára a korábbi vagy kortárs latin nyelvű munkák egyrészt *konkrét forrásként*, másrészt a *tekintély forrásaként* jelentek meg és éltek tovább.⁴¹

Mind gyakrabban fordult azonban elő, hogy történetírásnak, amelytől egyre inkább elvárták egy *uralkodó* vagy éppen egy adott uralkodócsalád hatalmának *legitimációját* is, éppen az uralkodó (vagy fejedelem) kívánságára születtek *vulgáris nyelvű* változatai, hiszen a legvilágosabb és a leghatásosabbnak tűnő érvrendszer sem érhetett sokat, ha ez az erénye csak egy szűk kör előtt tárulhatott fel. Franciaországban ezek az uralkodói elvárások — természetesen nem véletlenül — egybeestek a *Capeting-monarchia* lendületes, a 13. század során kibontakozó fejlődésének korszakával.⁴²

⁴⁰ Magától Einhardtól tudjuk, hogy már Nagy Károly, hogy a „*régi királyok történetei veszendőbe ne menjenek*”, vulgáris nyelvre íratta át a rájuk vonatkozó szövegeket, s hogy frank nyelvtant íratott; hogy a Nagy Alfréd-korabeli Angliában, ahol a misszionáriusok tevékenysége is a népnyelv alkalmazását segítette elő, maga Nagy Alfréd nem csak *lefordította népnyelvre* Beda egyháztörténetét, s íratott egy *angolszász krónikát*, hanem *maga ültette át* Orosius-t angolra. Ezeknek a kísérleteknek azonban, történeti okokból, nem lehetett kimutathatóan megtermékenyítő hatása a szóbanforgó „vulgáris nyelvek” fejlődésére, amit egyebek mellett bizonyít az a tény, hogy még a fentebb említett *angol krónika* is *latin fordításban* maradt az utókorra. DLF, 252.; LAVISSE, i. m. II./1. (KLEINKLAUSZ, A.), 348.; EINHARD: *Vita Caroli Magni*, (Halphen-féle kiadás XXIX. fejr. 82–83.), idézi GUENÉE, *Histoire et culture...*, 220.; A. GRANSDEN: „Historical Writing in Twelfth-Century England”, *Speculum* 47 (1972), 29–51.

⁴¹ Jellemző volt, hogy a vulgáris nyelven született művek esetében szerzőik továbbra is gyakran hivatkoztak a legfontosabbnak tekintett *latin nyelvű* alkotásokra, (elsősorban a *Szentíráásra*), egyrészt mint *forrásra*, másrészt a történeti mű hitelességét és komolyságát igazolandó, a saját alkotás számára elengedhetetlenül szükséges *tekintély* megteremtése érdekében. A „régiek” tekintélyhordozó funkciója a szellemi élet minden területén érvényesül., a teológia „történetfilozófiaként” is értelmezhető. V.ö. GUENÉE, *Histoire et culture...*, 27–33.; LE GOFF, *La civilisation...*, 365–371.; Uő.: *Az értelmiség...*, 17–21.; BOURDÉ—MARTIN, i. m. 8–22.

⁴² GUENÉE, *Histoire et culture...*, 220.; ZINK, *Introduction...*, 18–19, 21–22, 88–89.; Uő.: *Littérature...*, 190.; az állami intézmények kialakulására: J. FAVIER: *Le temps des Principautés*, Paris 1984, 137–154, 177–223.; LAVISSE, i. m. III./1. (LUCHAIRE, A.), 122–284., és III./2. (LANGLOIS, CH.-V.), 322–339.; J. ELLUL: *Histoire des institutions françaises de l'époque franque à la Révolution*, Paris 1987, 247–269.; RICHARD, *Saint-Louis...*, 277–320, 428–437.

A középkori *latin történeti munkák szerzői* kezdetben még hagyták előtörni a virtuóz latinságú antik szerzőkkel szembeni (többé—kevésbé indokolt) *kisebbségi érzésüket*, s egyúttal törekedtek nyelvi hiányosságaik kiküszöbölésére: előbb tehát *latin* nyelven igyekeztek minél *tökéletesebbet* alkotni. Később viszont, amikor műveiknek közönséget is kerestek, s nem egyszer olyan erőteljesen érdeklődő közönséget és figyelmes hallgatóságot találtak, mely a latin nyelvben ugyan kevésbé volt járatos, de amelynek egyéb-iránt komoly *politikai* befolyása volt, törekvéseik módosultak. Egyre nyilvánvalóbbá vált mindenki számára, hogy a korábban célként megjelölt és olyannyira vágyott, palérozottabb latin szöveg, ha el is készül, csak *nagyon kevesek számára* válhat igazán hozzáférhetővé: sőt, potenciális közönsége a századok során korántsem gyarapodott, hanem inkább beszűkülőben volt. Más megoldást kellett tehát találniuk, s számos adatunk van arra, hogy ezt a „*más megoldást*” az írástudó értelmiség képviselői *tudatosan* keresték is. Így a szélesebb közönség felé fordulásnak egy kezdeti, mondhatnók „kísérleti” fázisában a történetírás terén volt egy *átmeneti időszak*, amikor egyes szerzők, mint Giraud Le Cambrien (Girardus Cambrensis) 1187-ben, elegendőnek érezték azt, hogy műveiket *könnyített latin nyelven* írják, illetve készítsenek egy összefoglalót, egy *könnyített latin nyelvű változatot* is. Mivel kiderült, hogy a lelkes „vulgarizátorok” még mindig túlbecsülték az általuk megcélzott szélesebb közönség latin nyelvi ismereteit, és mivel a várt eredmény ezúttal is elmaradt, Girardus 1209-ben már arról értekezett, hogy legjobb lenne, ha művét egy „*mindkét nyelven művelt ember*” lefordítaná a nép nyelvére. Fejtegetésével egyszerre két lényeges felismerést is dokumentált: megjegyzéséből egyrészt látható, hogy számára a népnyelv ismerete már a *műveltség egyik formájaként* jelenhetett meg, másrészt kitűnt, hogy a mű megfelelő *diffúziójához* a népnyelvi változat elkészítése lehet a követendő út: ezzel a következtetésével Giraud mester szinte pontosan a századfordulót közrefogó két évtized idején fejezte ki a történeti szövegek „*bilingvizmusát*” megteremteni kívánó *történetírói igényt*, amit nyilvánvalóan csakis megelőzhetett egy, a *közönség részéről* megnyilvánuló várakozás, s — mint látni fogjuk — *követni fog* majd az ugyanebbe az irányba mutató, világosan megfogalmazott *fejedelmi szándék* is, mely a programmá emelkedett felismerés megvalósítását a saint-denis-i apátságra bízta.⁴³

A váltás azonban nem volt drasztikus, hanem fokozatosan következett be. Az átmenetet mindenekelőtt a *vulgarizáló kompiláció* és a 13. század elejétől nagy erővel beinduló *fordítások* jelentették. Az ismeretek szélesebb körben való terjesztésének, a „vulgarizálásnak” az igénye ekkor vált mind általánosabb jelenséggé. Miután az „ismeretterjesztésnek” az a formája, mely a *könnyített latin* változat létrehozásának ötletét vetette föl, kudarcba fulladt, újabb, vegyes eredményekkel zárult kísérlet történt arra, hogy a „*papok tudománya*” (*oeuvres de clergi*) a világiakhoz mégiscsak eljusson. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az első próbálkozások a „tudomány közkinccsá tételére” gyakran a szint

⁴³ Giraud Le Cambrien fejtegetését (GIRALDI CAMBRENSIS: *Opera*, ed. J. S. V. Brewer, 410–411.) idézi GUENÉE, *Histoire et culture...*, 220.; BEAUNE, *Naissance...*, 113–172.

látványos csökkenéséhez, a szó *pejoratív* értelmében vett *vulgarizáláshoz* vezettek. Mindenesetre az olyan művek iránti igény, mint a *La fontaine de toutes science* (1250 k.), az *Image du monde* (1245k.) vagy a korában igen színvonalasnak tekinthető *Livre du secret aux philosophes* mindenki számára nyilvánvalóan növekedett. Emellett szinte minden tudományban (jog, orvostudomány, természettudományok, hadművészet stb.) sorra születtek a fordítások, melyeknek létrehozásában már olyan, sikeres, a korban is jól ismert szerzők nevét fedezhetjük fel, mint a *Roman de la Rose* folytatójaként közismert Jean de Meung-ét (megh. 1305), aki Vegetius *De re militare* c. művét fordította franciára *Art de Chevalerie* címen (1284). De francia fordításban (1363-tól) hozzáférhetőek voltak olyan „kortárs” munkák is, mint a Padovai Marsilius (1275 k.—1342) *Defensor pacis* (1324). Ennek a „műfajnak” az egyik legkiemelkedőbb alkotása a firenzei Brunetto Latini (1220—1294) franciaországi tartózkodásának a „mellékterméke”, egy olyan *enciklopédia*, a *Li Livre dou Trésor*, mely tulajdonképpen olyan *fordítás*, melyet szerzője több, eredetileg latin nyelvű forrásból merített: benne, Brunetto tudományfelosztása szerint, helyet kapott a teológia, az etika, a geográfia, a retorika, a csillagászat és a természettudományok mellett a *történelem* és a *politika* tudománya is. Mindenesetre a 13. századtól megjelenő, többnyire latinból fordított, igen népszerű (bár többségükben közepes színvonalú) „*enciklopédiák*” nagymértékben hozzájárultak a francia nyelv és a francia nyelven terjedő tudás kibontakozásához.⁴⁴

Így tehát a *tudomány*, illetve konkrétan a történelmi művek francia (*langue vulgaire*, *langue romane*) nyelvű megjelenését nem kis részben a latin nyelvű művek *fordításának* illetve *adaptálásának* és *vulgarizálásának* köszönhetjük. A történetírásban a népnyelv emancipációjának újabb fázisát annak a csaknem két évszázadon át élő gyakorlatnak a kialakítása hozta meg, melynek értelmében a hivatalos francia historiográfia *párhuzamosan* alkalmazta a *latint* és a *franciát*. Ennek a sajátos és koncepciózus *bilingvizmusnak* az elfogadásához és elfogadtatásához kétségtelenül szükség volt egy lényeges *mentálisbeli változásra*, mely egyértelműen csak a 13. század folyamán következett be, és amelynek igen fontos eleme volt, hogy elfogadta, de legalábbis tudomásul vette, hogy történelmet, mely *valóban méltó* erre a névre, lehet *francia nyelven is* írni. A vulgáris nyelv fejlődésének, s vele a *közönség igényeinek* a nyomása volt tehát a francia nyelvű történetírás kibontakozásának az *egyik* jelentős összetevője, míg a *másik*, az előbbtől nem teljesen független komponens az ugyanebbe az irányba ható *fejedelmi szándék* megjelenése és kinyilvánítása volt. A nagy jelentőségű történetírói vállalkozáshoz kiindulópontként és szilárd támaszként a magas színvonalú *latin* nyelvű történetírás gazdag tárháza szolgált. Mindenképpen figyelemre méltó viszont, hogy ez a *bilingvizmus* kialakulásához vezető *kettős* igény éppen a történetírással — és csak a történetírással —

---

⁴⁴ Noha ezeknek a korai vulgarizációs munkáknak a szellemi színvonala nem egyenletes, elterjedtségük és *népszerűségük* egyértelműen kimutatható: mindezt a szóbanforgó művek száma és a ránk maradt kéziratok mennyisége egyaránt alátámasztja. Ezt igazolják a legelterjedtebb kéziratok számáról készített kimutatások is: GUENÉE, *Histoire et culture...*, 250—252.; DLF 144—145, 424, 654—655.; FAVIER, *Dictionnaire...*, 642.; ZINK, *Littérature...*, 173—174.

sal — szemben fogalmazódott meg ilyen egyértelműen. A francia nyelvű történetírás megszületését a a szakemberek a 13. századi nagy szellemi megújulás egyik jelének tekintik.⁴⁵

Tudjuk, hogy az olyan francia nyelvű történetírás, mely már *nem fordítás és nem kompiláció*, a 12. század legvégén, illetve a 13. század elején keletkezett. A francia nyelvű történetírás legelső alkotásai azonban nem a szorosan vett Francia Királyság területéről, nem az „ile-de-france-i régióból” származnak, noha annak műveltségi jellemzőit tükrözik. A legelső próbálkozások egyikéről csak közvetett információk állnak rendelkezésünkre, mivel a mű nem maradt ránk. Így tudomásunk van arról, hogy „*in gallico idiomate*” létezett egy *világtörténet*, melyet IX. Baudouin (Baldwin), Flandria grófja készíttetett, még a IV. kereszteshadjáratba való elindulása (1202) előtt.⁴⁶

A 12. század végén a flandriai területen kibontakozó történetírásnál azonban még inkább elkülönült, sajátosabb egységet képvisel az *anglo—normann* monarchiában létrejött *francia történeti irodalom*. Itt a leginkább említésre méltó alkotások sorát a már említett Ambroise normann trubadúr versben írott műve nyitotta meg, mely az Oroszlánszívű Richárd részvételével lezajlott III. kereszties hadjárat (1190—1192) történetét írja le. Az *Estoire de la guerre sainte* születését a szakirodalom Ambroise, a szerző hadjáratból való visszatéréseinek időszakára, tehát az 1190-es évek közepére teszi.⁴⁷

Egy másik kiemelkedő alkotás a szegény lovagból az angol királyság egyik főméltóságába jutott, legendás Guillaume Le Maréchal-nak (1140—1219), a gyermek III. Henrik gyámjának a történetét hagyta ránk, mely valójában egy francia nyelvű „*vita*”-ként is felfogható, amelyet egy „*ménestrel*” (vándordalnok) alkotott meg a „*legtisztább francia nyelven*”, s akinek teljesítményét egyes kutatók a legnagyobbakéval (Villehardouin, Froissart) szokták összevetni.⁴⁸

Az *anglo—normann* történetírás erős francia hagyományait mutatja, hogy az angol monarchia francia nyelvű történetírása még a 14. század első évtizedében is produkált újabb alkotásokat, hiszen Pierre Langtoft, a yorkshire-i Bridlington kanonokja 1311-ben még *francia alexandrinusokban* írta meg Anglia történetét a kezdetekől I. Edward haláláig (1306), valamint hogy a 14. század során született francia nyelvű történeti munkák jelentős része (különösen pedig Le Bel és Froissart krónikái) valójában a *százéves háború*, tehát *mindkét monarchia* történetét hagyta ránk; — ami egyben azt is jelenti,

---

⁴⁵ ZINK, *Introduction...*, 81—82., Uő.: *Littérature...*, 175—181, 186—188, 190—191.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 35—38.; EHRARD—PALMADE, *i. m.* 12.

⁴⁶ D.L.F., 193.; LANSON, *i. m.* 49—50.; BÉDIER—HAZARD, *i. m.* 75., kiadva: A. DE SMEDT: *Les chroniques des Contes de Flandres*, II, Bruxelles 1958, 31—92.

⁴⁷ DLF, 53, 233, 334—335.; J. HUBERT — J. L. LA MONTE (ed.): *Estoire de la guerre sainte*, New York 1941; M. R. C. JOHNSTON (ed.): *La croisade et la Mort de Richard Coeur de Lion*, Oxford 1961.

⁴⁸ GUENÉE, *Histoire et culture...*, 64, 252.; GRANDSDEN, *i. m.* 345—355.; BÉDIER—HAZARD, *i. m.* 75.; LANSON, *i. m.* 50.; Guillaume lovag történetét, bemutatva a 12—13. század fordulójának francia—angol kapcsolatrendszerét, megírta G. DUBY: *Guillaume le Maréchal, ou le meilleur chevalier du monde*, Paris 1984.

hogy a háború kitörésével az Angol Királyság francia nyelven írott története nem szakadt meg, hanem *szinte természetes módon* folytatódott — mint látni fogjuk — egészen a 15. század második feléig.⁴⁹

A Francia Királyság francia nyelven írott története időrendileg csak később, a 13. század húszas éveiben csatlakozott a francia nyelvű történetíráshoz. Az első próbálkozások (mint erre fentebb már utaltunk) a már létező *latin szövegek francia nyelvű adaptálását* jelentették. A legrégebb ismert alkotás a *Tote l'histoire de France* (1225 k.) Észak és Dél határterületéről, Saintes környékéről származik, s ambiciózus címével ellentétben egy olyan rövid latin krónika átírása, mely alapvetően a *régió* (Saintonge) történetéhez kötődik.⁵⁰

Ez a próbálkozás azonban nem volt elszigetelt kísérlet, hiszen néhány évvel később, a húszas évek második felében a királyság északi részén született egy hasonló kompozíció: a „Béthune-i Névtelen” *francia prózában* írott műve. Ez ugyancsak a korábbi latin szövegek kivonatos változata volt, s a frankok trójai eredetétől Fülöp Ágost koráig foglalta össze a franciák történetét. Az új kísérletek sikerének a jeleként szokták említeni, hogy vállalkozása gyorsan követőkre talált: Poitouban (vagyis Poitiers vidékén), 1260 táján újabb francia nyelvű *kivonatos történet* születéséről van tudomásunk, amely annyiban tér el a korábbiaktól, hogy ezúttal már világosan megfogalmazódott mögötte a *fejedelmi szándék*, a fejedelmi igény, hiszen a mű IX. Lajos fivérének, Poitiers-i Alfonznak (1220/21–1271) a *megrendelésére és használatára* készült.⁵¹

Ezen a területen az áttörés végérvényesen majd a „Nagy Francia Krónikák” (*Les Grandes Chroniques de France*) címen ismert krónikakompozíció megszerkesztésével következett be. Akkor, amikor Mathieu de Vendôme (megh. 1286), Saint-Denis apátja, *uralkodója* (IX. Lajos) *kívánságára* összegyűjtötte a korábbi dinasztiák, a „három uralkodóház” (*les trois races*) királyainak történetét, és azokat 1250 táján egybefűzve megteremtette a francia monarchia folyamatos, írásos történetének magját. Ebben a krónikakompozícióban egységbe szerveződött a három „nemzetséghez” tartozó királyok története, mely *önmagában is* jelentős esemény lenne a francia királyság trónján ülő Capeting-dinasztia és a *francia történeti tudat* kibontakozása szempontjából, de méginkább az, ha tudjuk, hogy a saint-denis-i katedrális „*dinasztikus nekropoliszként*”, királyi te-

---

⁴⁹ DLF, 595.; Th. WRIGHT (ed.): *The Cronicle of Pierre de Langtoft in French Verse from the Earliest Period to the Death of Edward I.*, London 1866–68. Langtoft művét (melyből 16 példány maradt meg) franciából fordítják angolra. GUENÉE, *Histoire et culture...*, 26, 251, 320.; EHRARD—PALMADE, i. m. 13.; BOURDÉ—MARTIN, i. m. 33–40.

⁵⁰ A „*Chronique Saintongaise*”, DLF, 716., kiadva: F.—W. BOURDILLON (ed.): *Tote l'histoire de France*, London 1897.

⁵¹ A korai francia nyelvű történetírás kialakulásához és az első művek tanulmányozásához kiindulópontként lásd: DLF 130.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 115, 117–119.; L. DELISLE (ed.): *La Chronique française des rois de France, (Recueil des historiens des Gaules et de la France, 24.)*, Paris 1904, 750–775, 729–740. (részleges kiadás); BÉDIER—HAZARD, i. m. 76–77. Ugyanakkor Szent Lajosnak számos történetírója akadt, akik *latin nyelven* írtak, mint Guillaume de Nangis, Geoffroy de Beaulieu, Guillaume de Chartres, és „Margit királynő gyóntatója” Vö. LANSON, i. m. 57.

metkezési helyként való újjászületéséhez kapcsolódódott, tehát egy nagyszabású politikai koncepció részének tekinthető.⁵² Ismeretes, hogy a saint-denis-i szerzetesek gyűjtőmunkája csak kiindulópontja volt egy *hosszabb folyamatnak*, hiszen a 13. század közepétől kezdve a 15. század utolsó harmadáig (bizonyos hangsúlyeltérésekkel) Saint-Denis apátsága marad a *hivatalos francia történetírás* központja. Az úgynevezett „*Saint-denis-i krónikakompozíció*” a franciák történetét a trójai eredettől az 1220-as évekig kíséri végig, a *folytatásra* pedig már a saint-denis-i szerzetesek kaptak megbízást.⁵³

A fentiek mellett döntő fontosságú változást az az újabb intézkedés hozott, melynek eredményeképp egy Primat nevű, ugyancsak saint-denis-i szerzetes IX. Lajos kívánságának értelmében *megbízást kapott* Mathieu de Vendôme-tól 1274-ben az egybeszerkesztett *Latin krónikák* franciára fordítására. A Primat által készített francia változatban már jóval szélesebb kör számára elérhető latin krónika ugyancsak sikeres vállalkozásnak bizonyult, több példány is készült belőle. Megszületett a francia monarchia „*nemzeti nyelven*” is hozzáférhető *szívnvonalas* története, mely ezentúl a latinul tovább folytatódó történetírással *párhuzamosan* létezett, tehát a 13. sz. közepétől a *monarchia hivatalos történetírását* végző saint-denis-i szerzetesek, a mindenkori uralkodói elvárásoknak megfelelően, gondoskodtak arról, hogy a francia monarchia története *bilingvis* változatban álljon rendelkezésre. Ezt esetenként úgy valósították meg, hogy a *krónikás maga fordította le* az általa írott latin nyelvű részeket, mint Guillaume de Nangis (megh. 1300 k.), de előfordult az is, hogy a kijelölt „hivatalos” (legalábbis annak tekintett) történetíró által megírt latin szöveget a *szerzetestársak ültették át* franciára.⁵⁴

---

⁵² A saint-denis-i nekropolisz szimbolikus jelentőségét a francia uralkodók olyan fontosnak tekintették, hogy saját koncepciójuk kiemelése érdekében még a fejedelmi sírokat is több ízben átrendezték. BEAUNE, *Naissance...*, 165–172. Saint-Denis több ízben koronázó hely is volt, így Pippin, fiaival Károlylyal és Karlomannal együtt (754), ill. a 12 sz.-ban, Fülöp Ágost (1180-as) koronázására került ott sor. J. P. BAYARD: *Sacres et Couronnements Royaux*, Paris 1984, 351. Az apátság kiemelkedő fontosságát mutatja továbbá, hogy Mathieu de Vendôme saint-denis-i apát a feje annak szűk testületnek, mely az ország ügyeit intézi az uralkodó (IX. Lajos) távollétében, s ő végrendeletének hivatalos végrehajtója is. RICHARD, *Saint-Louis...*, 431–435, 446, 553–557, 575–576.

⁵³ Szerencsés körülmény, hogy Mathieu de Vendôme apát valamennyi *korábbi érték* egybegyűjtésére gondolt: a *Meroving korszakra* itt találjuk Aimoin de Fleury Frank *Historiá*-ját és a *Gesta Dagoberti*-t; a *lorsch-i Annales*eket, az Einhard (Eginhard)-féle *Vita Caroli Magni*-t, továbbá az Anonymus Astronomus Kegyes Lajosról írott *Vitá*-ját a *Karolingok korára*, valamint Guillaume de Jumièges Normandia hercegeinek tetteit bemutató *Historiá*-ját, Suger VI. Lajosról írott *Vitá*-ját, Rigord és Guillaume Le Breton Fülöp-Ágostról készített *Vitá*-ját. A kompiláció, mely a fenti művek egybeszerkesztéséből jött létre, *Saint-Denis latin krónikái* illetve *Saint-Denis-i évkönyvek* címen ismeretes. A saint-denis-i apátság szerepére lásd továbbá: H.-F. DELABORDE: *La vraie Chronique de Saint-Denis*, Paris 1890, 93–110.; A. ERLANDE-BRANDENBURG: *Le Roi est mort. Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des Rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Paris, 1975.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 68–69, 85, 89, 93, 104, 110, 118–119, 137–138, 216–217, 287, 310–311, 320–321, 335, 351–352.

⁵⁴ Úgy tűnik, hogy a döntést nagyban elősegítette annak a korábbi, már említett fordításnak az *átütő sikere*, melyet Alfonsz gróf udvari énekesé készített, éppen a saint-denis-i apátságban összegyűjtött krónikák és az archívum dokumentumainak felhasználásával *Franciaország királyainak története*

Saint-Denis apátsága, dinasztikus nekropolisza, mely bizonyíthatóan a 7. századtól az ország egyik legfontosabb *zarándokhelye* volt, különösen IX. Lajos szentté avatását (1297) követően a francia monarchia, a Capeting állam egyik legfontosabb *szellemi és vallási központja* lett, ahol ezentúl nem csak a „*regalia*”-t, azaz a koronázáshoz és a királyi bevonulásokhoz szükséges rekvizitumokat, köztük a „*Joyeuse*”-t, illetve az „*oriflamme*”-ot őrték, hanem ahol a monarchia *leghitelesebb* történetét is írták, egészen a 15. század második feléig. Nyilvánvalóan jelzésértéke és szimbolikus jelentősége is van annak, hogy az első Franciaországban nyomtatott mű 1476-ban éppen a *Grandes Chroniques de France* három kötetbe foglalt változata lett.⁵⁵

A latin és a francia nyelvű történetírás kapcsolatában a 13–15. század során számos változás következett be, melyekre a későbbiekben visszatérünk. Itt annyit kell csupán megjegyeznünk, hogy a *latin nyelvű hivatalos történetírás* a 15. század közepéig *megmaradt*, de politikai fontossága egyre csökkent, s arányait tekintve *egyre szerényebb* mértékben részesedett a francia historiográfiai produkcióból. A francia nyelvű szövegek rohamos térhódítása következtében *tartalmilag is módosult* a latin anyag és francia historiográfia kapcsolata: a *korai fázist* (a 13. sz. utolsó harmadáig), melynek során a *francia nyelvű kölcsönzött* a latin nyelvűtől, s azt *feltétlen tekintélyként* tisztelte, egy *köztes időszakon* át (a 14. sz. közepéig), amikor a *kiegyensúlyozott bilingvizmus* jellemezte a viszonyukat (két változat készült, és saját funkciójának mindkettő megfelelt), s amikor előfordult, hogy egy *francia nyelven írott szöveg latin fordítása* tette lehetővé egy *újabb francia* változat elkészítését, a *kései középkorra* (a 15. sz. közepére) felváltotta az egyértelmű *francia túlsúly* időszaka, amikor már mind gyakrabban fordult elő, hogy a francia szöveg *megelőzte* a latin változatot, és annak *forrásaként* szerepelt, mint ahogy az is, hogy a *francia krónikák szerzői* csupán *kutatni* mentek Saint-Denis nagyhirű apátságába. A 15. század második felétől viszont a francia szövegek *elsőprő többségbe* kerültek a történetírás területén is, olyannyira, hogy az itáliai reneszánsz áramlatával érkező *latin nyelvi újjászületés* a történetírásban csak nagyon *erőtlenül*, és – mint látni fogjuk – *korántsem meggyőzően* jelentkezhetett.

3. A francia nyelvű történetírás, mint műfaj

Fentebb már hivatkoztunk arra kivételes szerepre, melyet a *történelem iránti érdeklődés* felkeltésében, illetve fenntartásában a francia nyelvű *gesták*, az úgynevezett „*chanson de geste*”-ek a 11. század végétől játszottak, s utaltunk arra is, hogy a nyelv

---

címen. FAVIER, *Dictionnaire...*, 773.; DLF, 130–131.; RICHARD, *Saint-Louis...*, 341–435.

⁵⁵ PASQUIER BONHOMME: *Les Grandes Chroniques de France*, Paris 1476–77. Itt jegyezzük meg, hogy a fejedelmi dinasztia stabilitását is szolgáló szerkesztési és fordítási tevékenység korántsem volt elszigetelt jelenség a történetírásban: példaként említhetjük a *Chronique des Comtes de Flandres* c. művet, mely 1165-től vezet végig e gazdag tartomány grófjainak történetét, ugyancsak a 13. sz. utolsó harmadában született, s döntően ugyancsak egy korábbi latin nyelvű krónika (néhol kivonatos) francia fordítása: DLF 193.; FAVIER, *Dictionnaire...*, pp. 537, 707, 808.

továbbfejlődésében és az antik témák és történetek újrafelfedezésében a regények milyen jelentőséggel bírtak, különösen a 13. sz.-tól. E két műfajnak a történetírással való szoros kapcsolata egyértelmű. A témákat illetően, a történelem iránti érdeklődés felkeltésében és ébren tartásában az antik hagyományok mellett kivételes szerep jutott a breton tradíciónak, melynek legismertebb alkotásai a Wace-féle Brutus és Rollon „regények” (*Roman de Brut*, *Roman de Rou*) valamint a normannok „tettei” (*Geste des Normands*) voltak. Természetes, hogy a regénynek azok a csoportjai, ciklusai kerültek közelebb a történetíráshoz, melyeknek alapjai valamilyen korábbi latin nyelvű történeti szövegen nyugodtak, mint Benoît de Saint-Maur *Trója-regénye*, a *Sándor-regények* különböző változatai, vagy éppen az *Arthur-regények* köre. Számos olyan történeti munka létezett, melyek esetében önmagában az a tény, hogy latinból francia nyelvre adaptálták, a címben megnyilvánuló műfaji módosulást eredményezett: így lett Jacques de Vitry *Historia orientalis*-ából *Le Roman d'Éraclès*, vagy éppen a saint-denis-i *Latin krónikák*-ból, Primat fordítása következtében *Le Roman des Rois de France*.

A „roman” tehát, mint említettük, e kezdeti korszakban egyaránt jelölt műfajt és nyelvet. Ilyen értelemben tehát a „regény” tulajdonképpen franciául írott krónikaként, vagy *históriaként* is felfogható. A siker mértékére utal a különböző művekből ránk maradt kéziratok száma: így például Primat munkája a manapság is létező mintegy 106 példányával népszerűség tekintetében kétségtelenül az „élbolyba” tartozhatott ⁵⁶.

Az irodalomban tapasztalható tendenciáknak megfelelően kezdetben a történetírók többsége is verselt. A 12. század vége felé azonban mind többször vetődött fel, hogy a történeti művek esetében a versnek „igazságot csorbító” funkciója van. Ez a felismerés vezethette 1202-ben Nicolas de Senlis-t, amikor a Pseudo-Turpin-féle *Historia Karoli Magni* népnyelvre fordításakor a próza alkalmazása mellett döntött. A próza szerepe, ebben az összefüggésben, a történeti irodalom számára ugyanaz volt, mint a latin forrásra való hivatkozásé: a történetírásnak tekintélyt kölcsönzött és egyben a hitelesség benyomását keltette. Eszerint a „vulgáris nyelven írott próza a 13. sz. elejére olyan kifejezőeszközzé vált, melynek használata lehetővé tette egy tudós szerző számára — anélkül, hogy tudományának árulójává kelljen lennie —, hogy jóval szélesebb közönséghez szólhasson.” ⁵⁷

A fentiekből következően tehát a latin és a francia, a próza és a vers valamennyi lehetséges kombinációja megelőzte azt a változatot, amely irányba végül a francia történetírás fejlődött. Az iránta megnyilvánuló érdeklődés azt sugallta, hogy a jövő, a 13. sz. elejétől kezdve már kétségtelenül, a francia nyelven és prózában írott történelemé lehetett. Természetesen, mint ahogy a latin-francia nyelvi váltás esetében már láttuk, az átmenet itt sem volt drasztikus, és ahogy a francia történetírás a középkor során

⁵⁶ Vö. BÉDIER—HAZARD, i. m. 18—25.; ZINK, *Introduction...*, 62—69.; ZINK, *Littérature...*, 71—85, 132—139, 148—160, 181—190., *DLF* 110—111, 402, 649—650, 759—760.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 221, 250.

⁵⁷ *DLF* 189—191.; GUENÉE, *Histoire et culture...*, 220—224.; ZINK, *Introduction...*, 89—92.; Uő.: *Littérature...*, 186—188, 190—191.

mindvégig produkál latin nyelvű műveket, úgy a középkori francia historiográfiának lesznek továbbra is latin és francia nyelvű verses produktumai is. Rádásul a próza—vers választás önmagában nem minősíti egy-egy történeti mű forrásértékét sem, hiszen az *albigensek elleni kereszteshadjáratot*, vagy a „*Fekete herceg*” történetét elbeszélő *verses* alkotások a kor *legértékesebb* történeti forrásai közé tartoznak. Ezek azonban kivételnek tekinthetők, és lényegesen *nem befolyásolják a főbb mozgási irányokat*.⁵⁸

A műfaji határok ekkor a történetírásban talán még nehezebben definiálhatók: a francia kutatásban legelterjedtebb megközelítés szerint a történetíráshoz alapvetően a *vita*, az *annales*, a *história* és a *napló* sorolódott. Úgy tűnik, hogy az anyag teljes összevisszaságban tartalmaz olyan műveket, amelyek az *annales*, a *gesta*, a *vita*, a *historia*, a *chronica*, vagy éppen a *mémoires* esetleg a *journal* megjelölést viselik: a *vulgáris nyelv* felé való nyitás *nem könnyítette meg* az egyébként sem nagyon elkülönülő műfaji jellemzők meghatározását. A *Saint-denis-i krónikakompozíció* esetében már láthattuk, hogy a legkülönbözőbb címet viselő művek (*gesta*, *vita*, *historia*, *annales*) az egybefűzésüket követően végül *chronica*-ként váltak ismertté. Láthattuk azt is, hogy a fordításban a *historia* miként vált *regénnyé*. Azok a megkülönböztető jegyek, amelyek a történetírás különböző válfajait hivatva lettek volna elkülöníteni egymástól, a nyelvi váltás kezdeteit követően méginkább elmosódtak; s többnyire a *szerzők címadásai* sem valamiféle világos koncepció jegyében születtek. Az gyakran előfordul, hogy a szerzők a címben „halmozzák föl” az általuk ismert valamennyi műfajt, és egyszerre „memoárnak, krónikának, annalesnek, és históriának” tüntetik fel a munkájukat. Ami egyértelmű: a francia nyelvű történetírásban befejeződött az a folyamat, amely a latin nyelvű *krónika* és *annales* közeledésének következtében indult meg, és a két, korábban elég világosan elkülönült műfaj *egymásba olvadásához* vezetett, s jogossá tette azt a megállapítást, mely szerint a „*krónika az annales másik neve*”. A franciául írott történeti irodalom valójában már *csak a krónikát ismeri*, az annalest nem.⁵⁹

A belső műfaji irányokat illetően a francia nyelvű történetírás igyekezett követni a latin nyelvű historiográfia fejlődésmenetét, ahol — mint ismeretes — a fenti műfajok *összemosódása* játszódott le. Az *annales* és a *krónika „fúziója”* mellett bekövetkezett egy hasonló folyamat a *vita*, a *gesta* és a *historia* esetében is, hogy végül majd a 13. századtól, a történetírók már egyáltalában ne érezzék kényszerítve magukat a korábbi, „eusebiusi elvek” szerinti választásra, mely szerint az egyik oldalon a *kronológiának*,

---

⁵⁸ DLF 160—163, 374—375.; ZINK, *Littérature...*, 191—193, 304.; G. DOUTREPONT: *Les mises en prose des Épopées et des Romans chevaleresques du XIVe au XVe siècle*, Bruxelles 1939, 380—442.

⁵⁹ Minden kétséget kizáróan tapasztalható viszont az a törekvés, hogy Eusebius két irányadó műve alapján kísérletet tegyenek „legalább” a *krónika*„ és a „*história*” elkülönítésére, mely szerint — mint ismeretes — az előbbi a *kronológiát* helyezné előtérbe, az utóbbi a *narrációt*, az *elbeszélést* emelné ki; s míg a *krónika* az események *tömör, összefogott* előadását tételezi fel, addig a *história* az események *részletezését* jelenti. Megfigyelhető azonban, hogy ezeknek az elveknek az alkalmazása a francianyelvűség térhódításával mind komolyabb nehézségekbe ütközött. GUENÉE, *Histoire et culture...*, 200—205.; ZINK, *Littérature...*, 171—181.

a másik oldalon pedig a *retorikának* kellene állnia, és a kettő összezavarása nem ildomos. Ehelyett az újabb szerzők egyre inkább olyan művek megalkotására törekedtek, amelyek egyszerre tartalmazzák a *kronológiát* *respektáló elbeszélés* és az igényesebb *retorika* ismérveit.⁶⁰

Nyilvánvalóan nem egyszerűíti a dolgot, amikor egy *krónika* (mint a *Chronique de Mont Saint-Michel*) megtévesztésig hasonlít egy *annales*-re. A francia nyelvű történeti művek sora végül a műfaji fúziónak egyszerű és szemléletes módon adott kifejezést: azt tapasztalhatjuk ugyanis, hogy a történetírók műveiket — a félreértések elkerülése és a szándék deklarálása végett — „*chroniques et histoires*” avagy „*histoires et chroniques*” címmel indítják. Az ő esetükben még fokozottabban érvényes Guenée szellemes, a belső műfaji fejlődéssel kapcsolatban tett megjegyzése, mely szerint „...*egyes történetírók kivételes műveltsége illetve más történetírók tudatlansága ugyanarra az eredményre vezetett*”: az előbbiek *nem kívánták* az utóbbiak *nem is tudták volna respektálni* a klasszikusnak számító szabályokat. Mindez azonban semmit sem von le annak a ténynek a fontosságából, hogy a francia nyelvű történetírás kibontakozásakor (és még akkor is, ha ezzel élni nem is mindig tudott) a *nyelvi kifejezőeszközök* gazdagodása mellett rendelkezésre állt a latin történeti irodalomban végbement belső *műfaji* fejlődés *szintézisének* eredménye is.⁶¹

Szólnunk kell még röviden a 12–13. század történeti irodalmának egy másik fontos, a francia nyelvű történetírás kibontakozásához jelentős mértékben hozzájáruló részéről, a *kompilációk* és a történetírás összefüggéseiről. A kompiláció esetében a „szerző” (híven a latin előzményekhez), gyakran már a *címválasztással* is egyértelművé tette, hogy nem önálló munkát írt, hanem a rendelkezésére álló történeti szövegekből közöl „válogatást”, az erre utaló „*Flores—Fleur*”, a „*Speculum—Miroir*” vagy éppen a „*Mare—Mer*” pontosítások alkalmazásával. Az egész probléma megkerülését, illetve egy másik megközelítés lehetőségét sejteti az a változat, amikor a címben a „*Livre—Könyv*” megjelöléssel találkozunk.⁶²

Megállapítható, hogy — hasonlóan a kompilációnak a latin szövegek esetében játszott szerepéhez — a francia nyelvű történetírás fejlődésének legkorábbi szakaszában az írói tevékenységnek ez a formája ugyancsak *fontos szerepet* játszott, és szinte külön „műfajjá” nőtte ki magát. Természetes az is, hogy a kompiláció forrása kezdetben többnyire egy korábbi latin szöveg volt, ami gyakran azt is jelentette, hogy a kompiláló egyben, a maga szintjén, valamiféle *fordító*, sőt, *szerkesztői munkát* is végzett. Számos nagysikerű kompilált munka korábbi latin és francia szövegek egyesítéséből, átszerkesztéséből alakult ki. A francia nyelvű kompilációk forrásszövegei igen *gyakran* a francia nyelvű *Grandes Chroniques de France*, vagy eredeti latin változata, a *Saint-Denis-i Krónika* különböző részleteinek felhasználásával születtek. Az elemzők egyet-

⁶⁰ GUENÉE, *Histoire et culture...*, 206.

⁶¹ *Uo.* 207.

⁶² DLF, 63–64, 268–271, 370, 425–426, 462, 470, 515–517.; ZINK, *Littérature...*, 315–323, 328, 336.

értenek abban, hogy annak a gyakran komplex *intellektuális* tevékenységnek, melyet a középkorban a kompiláció jelentett, a történetírás fejlődésére döntően jótékony hatása volt.⁶³

A *kompilációs tevékenység* — a maga eszközeivel, és az idők során egyre csökkenő jelentőséggel — később is hozzájárult valamelyest a francia nyelvű történetírás fejlődéséhez. Azonban az *igazi változást*, s mintegy az előzőekben vázolt folyamat *betetőzését*, az eredetileg is *francia nyelven és prózában írott történeti művek* megszületése, majd tömegessé válása jelentette. Így az ambiciózusabb és hosszabb időszakot átfogó történetek esetében a legtermészetesebb és leggyakoribb megoldás az volt, hogy a mű egy része (többnyire a *kezdetekre* vonatkozó fejezetei) *kompiláció*, a szerző korának eseményeit ábrázoló részek pedig *önálló alkotások*.

---

⁶³ A kompiláció szerepére ebben az összefüggésben lásd: GUENÉE, *Histoire et culture...*, 211—214.; ZINK, *Littérature...*, 38—39, 57—61, 132—136.

LA NAISSANCE DE L'HISTORIOGRAPHIE FRANÇAISE ET LES CARACTÉRISTIQUES DE SON ÉVOLUTION

L'historiographie médiévale de langue française constitue un ensemble de sources particulièrement important non seulement pour l'histoire française, mais également pour l'ensemble de l'histoire européenne. Sa portée dépasse largement le terrain de l'histoire nationale; en fait, l'Europe médiévale a connu *plusieurs centres* de culture française, francisante ou francophone.

La naissance de ces foyers de civilisation française était fortement liée aux *cours princières* les plus importantes (surtout Flandres, Champagne, Toulouse, Anjou-Poitou, Normandie) et à *l'expansion dynamique*, qu'avait connue l'Europe des croisades de la part des français: ainsi le royaume anglo-norman, les États de l'Orient latin des différentes *croisades* (Jérusalem, Chypre, Constantinople...), le Royaume de Naples... étaient tous les *bases solides* et florissantes de la civilisation française, avec une littérature particulièrement riche et avec une histoire rédigée désormais non plus en latin, mais *en français*. (Par ailleurs, il est fort intéressant de constater, que dans les pays issus de l'expansion française, l'histoire écrite en latin cède sa place définitivement aux textes français, aussi bien historiques que littéraires.)

Notre étude présente l'évolution de la *langue française* et des *genres littéraires* proches de l'histoire qui mène à la naissance des oeuvres historiques rédigées *directement en français* et en *prose*, et insiste sur l'importance dans ce processus des *compositions*, des *traductions* et des *compilations*. Elle attire l'attention sur les *caractéristiques* principales de cette historiographie (comme le *bilinguisme* introduit à l'Abbaye de Saint-Denis à la demande du roi en France, la survie d'un *trilinguisme* pendant des siècles en Angleterre, les rapports de l'histoire avec les autres genres littéraires de langue vulgaire, comme les *chansons de geste*, les *romans* ou les *réécits de voyage*); sur son rôle dans la *naissance* et l'épanouissement de la „*nation*” et de la *monarchie* françaises médiévales. Elle insiste sur une *particularité* de l'historiographie française, en démontrant que le développement de la *monarchie capétienne* et la forte *participation française* dans les *croisades* sont intimement liés et se renforcent mutuellement.

L'historiographie française du moyen-âge *commence* traditionnellement par les oeuvres du début du 13e siècle de Villehardouin et de Clari, sa *seconde* grande période est liée à la version française des *Grandes Chroniques de France* et à la *Vie de Saint-Louis* de Joinville, la pièce maîtresse de la *troisième* est constituée par les *Chroniques* de Froissart, pour arriver à une *quatrième* phase, particulièrement riche en oeuvres précieuses (Chastellain, Commines). Elles contiennent d'ailleurs toutes des renseignements intéressants également pour l'histoire hongroise.

JUAN DE TORQUEMADA BÍBOROS REPROBATIOINAK DATÁLÁSA

A magyar történetírásban általánosan elfogadott nézet, hogy 1439-ben a Szerémségből, Marchiai Jakab ferences obszerváns inkvizítor üldözésének hatására számos huszita eretnek menekült Moldvába — köztük az a Tamás és Bálint diák, akiket a magyar nyelvű, úgynevezett „huszita biblia” megalkotóiként szokás emlegetni.¹ A menekülésről tudósít a Szalkai Balázs-féle *Cronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungarie*,² s annak tényét megerősíteni látszik, hogy 1440-ben, 1442-ben és 1445-ben a boszniai vikáriához tartozó obszervánsok pápai jóváhagyással és támogatással ismétlődően expedíciókat indítottak Moldvába, hogy az ottani „pogányokkal, eretnekekkel és skizmatikusokkal” szemben a katolikus egyház pozícióit erősítsék.³ A moldvai eretnekekről szóló további forrásunk a Juan de Torquemada bíboros tollából származó *Reprobationes triginta octo articulorum quos tenent heretici Usiti de Moldavis* című szöveg, amely összefoglalja nézeteiket, s amelyet Eusebius Fermendzin adott ki *Acta Bosnae*...-jában, 1461-re téve annak keletkezését.⁴ Az alábbiakban e forrás kiadásához, különösképpen datálásához szeretnék néhány kritikai megjegyzést fűzni, abban a reményben, hogy az itt leírtak egyben némiképp módosítják a Moldvába menekült eretnekekkel kapcsolatos eddigi ismereteinket is.

Fermendzin nem utal arra, hogy a kiadásban alig több mint két és fél oldalt kitevő harmincnégy pont egy hosszabb szöveg részét alkotja. A kiadó az eredeti változat lelőhelyét a következőképpen jelöli meg: *Biblioth. vatican. Cod. mss. latin. 976. fol.*

¹ KARDOS T.: „A laikus mozgalom magyar Bibliája”, *Minerva* 10 (1931), 52–81.; uő.: *A huszita Biblia keletkezése. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 82.)*, Bp. 1953; SZÉKELY GY.: „A huszitizmus és a magyar nép”, *Századok* 90 (1956), 331–367, 556–590, különösen: 559.; TÓTH-SZABÓ P.: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Bp. 1917, 163–164.

² BLASIUS DE ZALKA: *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provinciis Bozne et Hungariae*, in *Analecta monumentorum Hungariae*, ed. Toldy F., Bp. 1872 (repr. Bp. 1986), 240, (magyarul: Szalkai Balázs: *A boszniai és a magyarországi minoriták krónikája* (ford.: Csonka Ferenc) in V. Kovács Sándor (szerk.): *A magyar középkor irodalma*, Bp. 1984, 667–669. Az említett rész szerzője persze nem személyesen Szalkai, v.ő. TARNAI A.: „A magyarországi obszervánsok rendi krónikájának szerzői és forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 77 (1973), 147.

³ A ferencesek moldvai útjairól tanúskodó pápai oklevelek kiadása: U. HÜNTEMANN (ed.): *Bullarium Francuscanum, Nova Series I*, 1431–1455, ad Claras Aquas 1929 (a továbbiakban BF), No. 1816, 1818, 860, 868.

⁴ E. FERMENDZIN (coll.): *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque ad annum 1752*, (*Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium*, 23.), Zagrabiae 1892 No. 1042.

71.⁵ Ám a Vatikáni Könyvtár 976. számot viselő latin nyelvű kódexének 71*rectója* és 94 *versója* között egy Torquemada bíboros által írt terjedelmesebb értekezés található. Címe (*Reprobationes triginta octo articulorum...*) és incipitje (*Prohemium. Beatissime pater, scriptura sacra testante...*), valamint a bevezetés további részei a kiadásban és az eredetiben megegyeznek ugyan, ám a kéziratot tovább olvasva kiderül, hogy a jelentős terjedelmi eltérés abból adódik, hogy a bíboros az egyes eretnek pontok mindegyikéhez hosszas teológiai cáfolatokat illesztett. (Magukat az egyes pontokat Torquemada készen kaphatta, azokat nem fogalmazta át; ha másként lenne, akkor azt az egyebekben oly részletező bevezetés bizonyára említené.) E cáfolatok nem túl eredetiek, s magukról az eretnekekről semmi érdemlegeset nem közölnek; egyetlen — csekély — érdekességük abban van, hogy a szerzőjük a legtöbb esetben megjelöli, hogy az adott heterodox vélekedés szerinte mely korábban ismert eretnekségekre vezethető vissza.

Bár szorosabban nem tartozik a témánkhoz, érdemes röviden megjegyezni, hogy a Fermendzin-féle kiadás abból a szempontból sem tökéletes, hogy kimaradt belőle a 17. pont. A benne foglalt eretnek nézet szerint „a boldogságos Szűz oly módon szűz, ahogyan az özvegyasszonyok”, s az ezt vallók Elvidius követőinek számítanak, aki azt állította, hogy „Krisztus születése után Szűz Máriát férje testileg is ismerte” (*carnaliter cognita*).⁶

Visszatérve Torquemadához, ő korszakunkban a pápai udvar egyik legbefolyásosabb személyisége, aki a korabeli eretnekségek és más vallások elleni egyházi küzdelem voltaképpen „ideológusának” tekinthető. Az ezen a téren játszott szerepe további négy terjedelmes traktátusában is tükröződik.⁷ Az első a mohamedán vallás ellen íródott (*Contra principales errores perfidi Machometi*), valószínűleg II. Pius pápa azon törekvésével összefüggésben, hogy a török ellen kereszties háborút indítson, s a szultánt — nem kis naivitásról tanúskodva — megpróbálja keresztény hitre téríteni.⁸ A másodikban a cseh husziták, a harmadikban a boszniai eretnekek — akiket a nyugati, latin nyelven író szerzők „manicheusok”-nak neveztek — nézeteit szándékozta megcáfolni.⁹ A ne-

⁵ Uo.

⁶ Szent Jeromos *Adversus Helvidium de perpetua virginitate beatae Mariae* című, kb. 383-ban keletkezett munkájából tudjuk, hogy Elvidius valószínűleg római laikus volt, s az ariánus Auxentius tanítványaként azt állította, hogy Jézus születése után Mária több gyermeknek adott életet. vö.: A. DI BERNARDINO (dir. da): *Dizionario patristico e di Antichità cristiane*, I, Casale Monferrato 1983, coll. 1143–1144. A 17. pont a következőket tartalmazza: „*Beatissimam virginem dicunt ita esse virginem sicut reliquas mulieres. Articulus iste in quo isti heretici sequuntur Eliudium hereticum qui ore polluto et insana mente asseruit quod post Christum natum virgo Maria fuisset a viro suo carnaliter cognita est erroneus et hereticus multiplici ex causa*”. (Vat. lat. 967. fol. 84r)

⁷ Torquemadáról összefoglalóan: TH. IZBICKI: *Protector of the Faith. Cardinal Johannes de Torquemada and the Defense of the Institutional Church*, Washington 1981;

⁸ H. JEDIN: *Handbuch der Kirchengeschichte*, III/2, Freiburg–Basel–Wien 1973, 645.

⁹ A husziták ellen írott *De sacramento eucharistiae* c. értekezés kiadatlan, megtalálható a Vat. lat. 976 fol. 131v–182r alatt. A boszniai „keresztények” eretnekségét a nyugati, latin nyelven író szerzők a 13. század elejétől fogva dualista jellegűnek tartották (pl. Anselmus de Alexandria vagy Ranie-

gyediket pedig a fraticellók szegénység-felfogásával vitatkozva állította össze.¹⁰ Szempontunkból a boszniai eretnekek ellen írott értekezés keletkezésének körülményei a legérdekesebbek.

II. Tamás István boszniai király az egyre fenyegetőbb török támadásokkal szemben II. Pius pápa segítségét kérte. Annak érdekében, hogy azt könnyebben megkaphassa, s hogy garanciát nyújtson a Rómában bogumilokként számon tartott boszniai nemesek szavahihetőségére, a hadjárat ügye melletti kitartására, három nemest — voltaképpen túszként — a pápai udvarba küldött. Gyorgye Kućinić, Stojislav Tvrtković és Radovan Vjenčinić 1461. május 14-én a Szent Péter templomban ünnepélyes esküvel megtagadták az eretnokséget. Juan de Torquemedá bíboros az ő vélekedéseik alapján próbált magának képet alkotni a boszniai eretnokségekről, és írta meg *Symbolum pro informatione manichaeorum* című munkáját, amely ötven pontba szedve cáfolja az eretnekek nézeteit.¹¹ Boszniát 1463-ban végleg elfoglalták a török hódítók. Ez az utolsó forrás, amely ezt megelőzően az ottani eretnekekre vonatkozik.

A *Symbolum...* szövege három kéziratban maradt fenn: közülük egy a párizsi Bibliothèque Nationale-ban, a másik kettő a Biblioteca Vaticanában található; s a vatikáni változatok közül is az egyik abban a kódexben, amely 1464 és 1466 között készült Teodoro de Lelli trevisói püspök számára, s a 976. számot viseli.¹² Mint láttuk, ebben a kötetben szerepel a már említett, huszíták ellen írt szöveg, a *De sacramento eucharistiae*, s a moldvai eretnekekkel kapcsolatos *Reprobationes...* azon változata is, amely a Fermendzin-féle kiadás alapjául szolgált. Ez utóbbinak az *Acta Bosnae...*-ban közölt szövege mellett az 1461-es dátum áll, holott az eredeti semmiféle utalást nem tartalmaz a keletkezés időpontjára vonatkozóan. Úgy tűnik, hogy Fermendzin, látva a *Symbolum...* datálását, meglehetősen „nagyvonalú” módon az ugyanebben a kötetben található, a moldvai eretnekekről szóló *Reprobationes...* születését is automatikusan 1461-re tette. Ez az aprócska forráskiadói nagyvonalúság az oka annak, hogy a témával foglalkozó vagy azt érintő történeti munkák jó két évtizednyi időt számoltak a szerémségi huszíták, köztük a bibliafordítói tevékenységükről ismert Bálint és Tamás diák Moldvába mene-

---

rus Sacconi), s ezért is nevezték őket manicheusoknak — a pataréus elnevezés mellett. F. Racki munkássága nyomán a túlnyomórészt horvát szerzők a boszniai eretnokség bogumiloktól való származtatása mellett törtek lándzsát, s ez a nézet vált általánosan elterjedté. Ugyanakkor F. Sanjek arra világított rá, hogy a maguktól a boszniaiaktól származó források ezt nem támasztják alá: *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare*, Paris—Louvain—Bruxelles 1976. Újabb munkájában azonban ő sem tagadja, hogy a boszniaiak eretnokségében lehettek a dualizmusból táplálkozó elemek: „Dernières traces de catharisme dans les Balkans”, in *Effacement du catharisme? (XIIIe—XVe siècles)*. (Cahiers de Fanjeaux 20.) Toulouse 1985, 123—124.

¹⁰ IZBICKI, i. m. 27.

¹¹ Az értekezés kiadása: *Symbolum pro informatione manichaeorum* (El bogomilismo en Bosnia), ed. crítica, introducción y notas par Nicolas Lopez Martinez y Vicente Proaño Gil, Burgos 1958.

¹² Uo. 29.

külése és a róluk szóló első valamirevaló híradás között.¹³ Egyedül Karácsonyi János próbálkozott eltérő datálással, 1445 elejére téve a szöveg keletkezését. Abból indult ki, hogy munkájában Torquemada önmagát mint Szent Sixtus kardinálisát említi, márpedig ezt a tiszteletet 1439 és 1446 között töltötte be.¹⁴ A *Reprobationes...* összeállításának apropóját szerinte az adhatta, hogy Bácsi Fábián, akit 1445. január 23-án IV. Jenő pápa, többek között a moldvai eretnekek elleni fölhatalmazással inkvizítorrá nevezett ki, benyújtotta az ő nézeteiket tartalmazó listát, amelyet azután a pápa Torquemadának adott ki. A bíboros harmincnyolc pontba szedte azokat, s a pontokhoz hozzáillesztette a saját maga által írt cáfolatokat. Amit Karácsonyi a forrásszöveg keletkezéséről ír, helyénvalónak tűnik, leszámítva azt, hogy Torquemada a bevezetőben nem említi, hogy ő szerkesztette volna a harmincnyolc pontot, hanem adottként beszél róluk.¹⁵ A datálást tekintve azonban ő is téved, egyszerűen azért, mert — ahogyan őutána mások sem — nem tudott a szöveg egyéb változatainak létezéséről.

A Biblioteca Vaticana azonban a mű más példányait is őrzi.¹⁶ Ezek közül kettő datálatlan,¹⁷ kettő viszont el van látva dátummal, ami nem más mint 1442. július 28. Az utóbbiak közül az egyik a *Vat. lat. 2580.* számú kötetben található, amely Torquemada egyéb munkáit is tartalmazza. Az 1. folio alján a bíboros címere látható, s keletkezésének ideje a kézírás alapján a 15. századra tehető. A másik kötet, a *Vat. lat. 5606.* ellenben 17. századi keletkezésű, s mivel könnyen elképzelhető, hogy az elsőből másolták, ezért nem különösebben érdekes számunkra.¹⁸ Az említett dátum hitelességét alátámasztja, hogy abban a kódexben szerepel, amely nemcsak hogy 15. századi, de magának a szerzőnek a tulajdonát képezhetette, ahogy azt a gondosan miniólt címer mutatja. De ami lényegesebb: úgy tűnik, hogy az 1442-es keletkezés beleillik a boszniai obszerváns ferences vikária szerzetesei által Moldvában végzett térítő tevékenység kronológiájába.

¹³ TÓTH-SZABÓ P.: *A cseh-husizita mozgalmak és uralom története Magyarországon*, Bp. 1917, 165—166, 433—436; SZÉKELY GY.: „A huszitizmus és a magyar nép”, *Századok* 90 (1956), 559; SZÜCS J.: „Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében”, *Irodalomtudományi Közlemények* 78 (1974), 419; KARÁCSONYI J.: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Bp. 1922, I. 380;

¹⁴ KARÁCSONYI J.: „A moldvai csángók eredete”, *Századok* 48 (1914), 557.

¹⁵ *Vat. lat. 976. fol. 71r*: „sanctitas tua...dedit illico mandatum mihi...ut prefatos articulos breviter improbarem, adimplevi pro parvitate ingenii mei sanctitate tue precepta, singulis triginta octo articulis iuxta eorum impietatem ex fidei nostre et sanctorum patrum solidissimis fundamentis adiungens improbationes brevissimas...”

¹⁶ A *Reprobationes...* további változatai is léteznek Genovában (Bibl. Durazzo, B. IV. 1.), Lucában (Bibl. Capitolare, 312, fol. 64—77.) és Paviában (Bibl. Univ. Aldini, 514, fol. 250—284v), ezeket azonban nem állt módomban megvizsgálni, ld.: TH. KAEPEL: *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, III, Roma 1980, 35.

¹⁷ *Vat., Ottob. lat. 497. fol. 187—242 és 718. fol. 67—92v.* (A *Vat. lat. 967.*-ben található változattal együtt tehát 3 a datálatlan.)

¹⁸ *Vat. lat. 2580, fol. 78r, Vat. lat. 5606. fol. 200v.*

Szalkai Balázs krónikája ad hírt arról, hogy a Szerémségből Tamás és Bálint diákok „néhány megszállott férfival és nővel” Moldvába szöktek, s ott elterjesztették az eretnekséget.¹⁹ Eltekintve attól, hogy ezen a vidéken a huszitizmus már korábban is jelen volt,²⁰ az mindenesetre szembetűnő, hogy a ferences obszervancia érdeklődése a Marchiai Jakab elől a Szerémségből 1439 nyarán ide menekülők miatt fordult ebbe az irányba. Joggal feltételezhető tehát, hogy az 1440-nel kezdődő ferences expedíciók egyik fő célja kimondottan a Délvidékről elmenekült eretnekekkel való kapcsolatfölvétel és az ő egyházba való visszatérítésük volt. 1440. július 30-án IV. Jenő oklevelet ad ki azoknak a ferences szerzeteseknek a számára, akik az időközben Marchiai Jakab utódjának kinevezett Vajay János vikárius és Újlaki Dénes megbízásából Moldvába indulnak.²¹ Ezt egy újabb expedíció számára 1442. július 1-én kiadott bulla követi, amelyben az említett Újlaki Dénes és társai útjáról van szó.²² A sort az 1445 elején kiadott oklevelek zárják. 1445. január 23-án a pápa Bácsi Fábiánt és az ő utódait a boszniai ferences vikáriában inkvizítorrá nevezi ki, s ez a kinevezés külön is megemlíti a magyarországi és a moldvai huszitákat.²³ Az ugyanazon hónap 29-én kiadott bullájában a vikáriust széles hatáskörrel ruhazza föl „Szkítiában”, Moldáviában és a hét székely székben. A szöveg szerint „Szkítia” (amelyen a Moldván túli területeket érthetjük) teljesen pogány, Székelyföldön a kevés pap és a püspöki székhelyek nagy távolsága okoz gondot, míg Moldvában a skizmatikusok és a husziták jelentenek fenyegetést. Az utóbbiakról megtudjuk, hogy „kevés ideje” (*a paucis temporibus*) találhatók ott, ami azt jelenti, hogy függetlenül attól, hogy valójában voltak-e Moldvában korábban (1439 előtt) husziták, a pápai udvarban tudhattak arról, hogy a Délvidékről, Marchiai Jakab elől menekültek oda eretnekek, ami egyben a Szalkai Balázs krónikájában foglaltakat is hitelesíti.²⁴ A harmadik pápai oklevél, amelyet február 16-án adtak ki, fölszólítja az egyházi és világi hatóságokat arra, hogy Fábiánt útja közben mindenben támogassák.²⁵ Mint láttuk, Karácsonyi ehhez az úthoz kötötte a *Reprobationes* alapjául szolgáló harmincnolc pont keletkezését, ám az 1442 július 28-i dátum alapján kézenfekvő, hogy azokat a Vajay János — Újlaki Dénes-féle expedíció tagjai állították össze valamikor 1440 és 1442 között, és a benne foglalt információk nyomán került sor egyrészt a már említett 1442. július 1-i bulla kiadására, amely Újlaki Dénes második útjáról intézkedik, másrészt pedig arra, hogy az első út tapasztalatait Torquemada bíboros „elméletileg” is hasznosítsa. Az természetes, hogy az általa ez alkalommal összeállított *Reprobationes*... olyan más, később összeállított kódexekbe is bekerült, amelyek az ő egyéb munkáit is tartalmazzák.

¹⁹ BLASIUS DE ZALKA, *i. m.* 240.

²⁰ TÓTH-SZABÓ, *i. m.* 145.

²¹ BF I. No. 1816.

²² BF I. No. 1818.

²³ BF I. No. 860.

²⁴ Uo. No. 868.

²⁵ Uo. No. 874.

Az eddig elmondottak jelentősége nézetem szerint abban van, hogy ha a *Reprobationes...* keletkezésének idejeként elfogadjuk az 1440–1442-es éveket, akkor rendkívül rövid idő (mindössze 1–6 év) választja el attól a másik eretnek pontokat tartalmazó jegyzéktől, amelyet Marchiai Jakab állított össze az 1435 decemberétől 1439 nyaráig tartó magyarországi működése során.²⁶ Így tehát időben nagyon közel kerül egymáshoz az a két eddig is ismert forrás, amely a 15. századi magyarországi eretnek csoportok nézeteit tartalmazza. Hiszen, jóllehet a *Reprobationes...* földrajzi értelemben elsősorban a moldvai eretnekekről tudósít, létrejöttét húsz évvel korábbra datálva szinte magától értetődik a benne foglalt tanításokat legalább részben a Szerémségből, az itáliai inkvizítor elől elmenekült eretnek csoportokhoz kötni. Az a körülmény, hogy a két forrás térben és időben sokkal közelebb áll egymáshoz, mint eddig gondoltuk, megalapozottá teheti tartalmuk részletes összehasonlító vizsgálatát. Tudva, hogy a források milyen szegényesen tudósítanak a hazai eretnekmozgalmakról, ez talán nem elhanyagolható lehetőség.

---

²⁶ A Marchiai Jakab-féle, 64 pontot tartalmazó, valóban datálatlan jegyzék eredetije: *Vat. lat.* 7307. fol. 23r–24v. Kiadta: LUKSICS P.: *XV. századi pápák oklevelei*, II, Bp. 1938, 20–25.; magyarul: GERÉB L. (szerk.): *A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514*, Bp. 1950, 64–67.; Keletkezésének lehetséges körülményeivel és idejével, a dokumentum elemzésével egy másik tanulmányomban foglalkoztam: GALAMB GY.: „San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria” in *San Giacomo della Marca e l' Europa del '400. Atti del Convegno internazionale di studi Montepreandone, 7–10 settembre 1994*, a c. di S. Bracci, Padova 1997, 211–220.

THE DATE OF CARDINAL JUAN TORQUEMADA' S *REPROBATIONES*

The doctrines of the heretics of Moldavia towards the middle of the 15th century are known from a contemporary list containing 38 articles, published by Eusebius Fernendzin at the end of the last century in his *Acta Bosnae*. The articles, however are only part of Juan Torquemada' s discourse entitled *Reprobationes triginta octo articulorum quos tenent hussiti de Moldavis*, which tried to refute the above-mentioned doctrines. It was widely accepted that this work had been written 1461 like his other discourse against the heretics of Bosnia. The aim of this paper is to correct the date of its composition. In the other version preserved in the Vatican Library it is dated to 1442. The new date corresponds to the chronology of the missions sent by the Franciscans to Moldavia in order to reconvert the heretics there, including those who escaped from the persecutions of the inquisitor James of Marchia in 1439. The inquisitor who preached in Hungary between 1435 and 1439 also composed a list of 64 articles about the detected heretical views. The chronological and geographical coincidence of two sources provides an opportunity for further comparative research.

A KATONAI KÍSÉRET ÉS AZ ÓTÖRÖK *BUYRUQ* TISZTSÉGNÉV VISZONYA A KORA-KÖZÉPKORI STEPPÉN

A Türk Kaganátus és az Ujgur Birodalom történetére vonatkozó rovásírási feliratokon több mint félszáz tisztségnév szerepel. A méltóságnevek jelentésének tisztázása és funkciójuk körülhatárolása világosabbá teszi ezeknek a nomád birodalmaknak a politikai és társadalmi strukturáját. Ha ezen tisztségek eredetét vizsgáljuk, kiderül, hogy nagy részüket a törökök és az ujgurok a korábbi nomád birodalmaktól örökölték (pl. *tarqan*, *tegin*, *tudun*, *elteber* stb.). Paul Pelliot úgy gondolta, hogy a tisztségek egy részét a törökök az előttük Belső-Ázsiát birtokló zsuán-zsuanoaktól vették át.¹ A tisztségek másik része, amely a szomszédos népektől került a törökökhöz, iráni illetve kínai eredetű.² A korábbi nomád népektől átvett terminológia is lehet eredeti nomád elnevezés vagy kölcsönszó. Végül a harmadik csoport tisztségei belső keletkezésűek (pl. *elči*, *ayguči*). Ebbe a csoportba sorolták a *buyruq*-ot is.³

Az e tisztségnév mögött rejlő funkció pontos meghatározásához egyrészt a rovásírási feliratokban lévő előfordulásait veszem sorra, másrészt a szó eredetét teszem vizsgálat tárgyává.

A *buyruq* tisztségnévvel behatóan eddig kevesen foglalkoztak. A szó etimológiájával kapcsolatban elfogadott álláspont, hogy a szó a török *buyur*- 'to order, command'⁴ ige *-(u)q* képzős származéka. Az *-(u)q* *-(ü)k* képző közismert az ótörökben. Egyesek szerint az ótörök *-uq/-ük*, *-q/-k* deverbális nomen képző a cselekvés eredményét és a cselekvésből származó minőséget⁵, míg mások szerint a cselekvés eredményét vagy folyamatát jelöli, néhány esetben pedig a tárgyaz igéknél a cselekvés tárgyát, tárgyatlan igék esetében a cselekvés alanyát. Így a *buyruq* jelentése: 'az, akinek parancsolnak'.⁶ Marcel Erdal véleménye, hogy a szó jelentése 'az, aki parancsol'.⁷ A mai török nyelvekben a

¹ P. PELLIO: „Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale”, *T'oung Pao* 26 (1929), 25.

² Ezekről a tisztségekéről írt többek között H. ECSEY: „Old Turkic Titles of Chinese Origin”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1965), 83–91.; P. AALTO: „Iranian Contacts of the Pre-Islamic Times” in *Studia Turcica* ed. L. Ligeti, Budapest, 1971, 29–37.; S. G. KLJAŠTORNY: *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki kak istočniki po istorii Srednej Azii*, Moskva 1964. 135–142.

³ S. G. CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Turkish*, Oxford 1972 (a *buyruq* szónál); LIGETI L.: „Régi török eredetű neveink II.”, *Magyar Nyelv* 75 (1979), 41.

⁴ CLAUSON: *An Etymological...* (*buyruq* címszónál)

⁵ T. TEKIN: *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington 1968, 113.

⁶ A. H. KONONOV: *Grammatika jazyka tjurkskih runičeskih pamjatnikov VII–IX vv.*, Leningrad 1980, 107.

buyruq szó valóban a 'parancs' jelentéssel bír,⁸ az ótörök forrásokban azonban ezzel a jelentéssel sehol sem találkozunk. Lehetséges-e az *-(u)q* *-(ü)k* képző kétféle funkciója? S ha igen, akkor miért van az, hogy az ótörök korban csak az egyik, a későbbi időben pedig csak a másik funkcióban áll? Elképzelhető, hogy az idők folyamán a *buyruq* jelentése megváltozott, s már nem valamiféle méltóságot jelölt, hanem a 'parancsot'. Csakhogy a *buyur-* alapige, melynek *-uq* képzős alakja a cselekvés eredményét, a 'parancsot' jelenti, már az ótörök korban megjelenik a forrásokban. Ha megvizsgáljuk az *-(u)q* *-(ü)k* deverbális nomen képzővel képzett ótörök szavakat, kiderül, hogy ezek a cselekvés eredményét illetve a cselekvésből származó minőséget jelentik.⁹ Clauson szerint az ótörök szövegekben ez alól két kivétel létezik: a *buyruq* és a *tutruq*. A *tutruq*-ról — amely csak egyszer fordul elő — Clauson megjegyzi, hogy valószínűleg a *buyruq* elírása lehet.¹⁰ Mindezek mellett elgondolkodtató az a tény, hogy míg a *buyruq* tisztségnév már a 8. századi rovásírásos feliratokon megjelenik, addig a feltételezett *buyur-* alapige csak egy későbbi nyelvemlékben, a *Qutadğu bilig*-ben fordul elő először.¹¹ Mindezek alapján úgy vélem, hogy a világosan török eredetű méltóságnévnek tartott *buyruq* szó 'parancsnok' értelmezése az ótörökben nehezen magyarázható.

A *buyruq* tisztségnév funkciójáról a szakirodalomban különböző nézetek ismeretesek, amelyek három csoportban foglalhatók össze:

1. Egyes szerzők csak nagy általánosságban határozzák meg a szó jelentését, s anélkül, hogy funkciójával behatóbban foglalkoznának, valamiféle magas rangú hivatalnak értelmezik: Thomsen: 'höhere Beamte'¹², Radloff: 'eine Beamtenwürde'¹³, Räsänen: 'eine Beamtenwürde'¹⁴, Gabain: 'Befehlshaber, Minister'¹⁵, Tekin: 'minister, high official'¹⁶.

⁷ M. ERDAL: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I. Wiesbaden 1991, 231.

⁸ oszmán-török, türkmén, karaim, kirgiz: *bujruk*; kumük: *bujruk'*; azeri: *bujurug*; mai ujjur: *bujuruk*; baskír: *bojorok*; tatár: *bojeryk*; karakalpak, kazak: *bujryk*. Jelentése minden nyelvben: 'prikaz, povelenie'

⁹ *kölük* 'something harnessed, a baggage animal' (*köl-* 'to harness'); *köpük* 'froth, foam' (*köp-* 'to swell, foam, boil over'; *saqınuq* 'thoughtful; a profound thinker; cautious' (*saqın-* 'to think'; *yasuq* 'bright, gleaming, brightness, gleam' (*yasu-* 'to flash, shine'); *yazuq* 'sin' (*yaz-* 'to make an error or an omission'); *körk* 'something visible; shape, form' (*kör-* 'to see'); *qasuk* 'spoon; something which has been hollowed out by scratching' (*qası-* 'to scratch'); stb. (S.G. CLAUSON: *An Etymological...*)

¹⁰ CLAUSON: *An Etymological...* (*tutruq* címszónál)

¹¹ Uo. (*buyruq* címszónál)

¹² V. THOMSEN: „Altürkische Inschriften aus der Mongolei“, *Mémoire de la Société Finno-Ougrienne* 78 (1924), 130.

¹³ W. RADLOFF, *Versuch eines Wörterbuches Türk-Dialekte*, IV. St.Petersburg 1911, coll. 1811–12.

¹⁴ M. RÄSÄNEN, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuch der Türkischen Sprachen*, zgst. I. Kecskeméti, Helsinki 1969, 87.

¹⁵ A. VON GABAIN: *Altürkische Grammatik*, Leipzig 1950, 306.

¹⁶ TEKIN: *A Grammar...*, 322.

2. Mások szerint, akik tágabban értelmezik jelentését, a *buyruq* azoknak az állami hivatalnokoknak a neve, akik a nomád uralkodó, a kagán parancsára közigazgatási és katonai teendőket láttak el. A szót tehát 'főhivatalnokok csoportjának' fordíthatnánk.¹⁷ Azonban a szó ilyen tág értelmezése ellen szól az a tény, hogy a szövegekben található hivatalnoki felsorolásokban a *buyruq* mellett olyan méltóságnév szerepel, amelynek bele kellene tartoznia ebbe a gyűjtőkategóriába.¹⁸ Ha a *buyruq* valóban ilyen gyűjtőkategória lenne, akkor a felsorolásokban nem állna mellette olyan hivatali cím, mint például a *tarqan*, *sāhūn*, *inal* stb.

3. Györffy György *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig* című, 1958-ban publikált tanulmányában az ótörök *buyruq* tisztségnévvel is részletesen foglalkozott. Álláspontja szerint a *buyruq* a katonai kíséret elnevezése, s e török szóból származtatható a magyar *úr* szavunk.¹⁹ Ezt a nézetét, amely a hazai és nemzetközi szakirodalomban élénk érdeklődést és visszhangot váltott és vált ki mind a mai napig, a későbbiekben kibővített változatban, német nyelven is közzétette.²⁰ Álláspontját 1997-ben megjelent tanulmányában is fenntartotta: „A magyar *úrú*, l. *Urşuuru* stb., a bolgár *wuyrug*, végső fokon türk *bujruqból* vezethető le, mely a korai türk uralmi rendben a kagán katonai kíséretének vezető tagjait jelölte; közülük kerültek ki a fő tisztviselők.”²¹ Elméletét azzal indokolta, hogy a magyar államalapításkor, a feudalizmusra való áttéréskor az uralkodó önállósítja hatalmát. Eszköze az uralkodótól függő katonai kíséret. Ennek a magyar katonai kíséretnek az előzményét vélte Györffy felfedezni a türk *buyruq* méltóságnévben. Álláspontját többek között a Köl tegin felirat azon részével támasztja alá, mely szerint a főuralkodó, a *qagan* és a *buyruq* tulajdonságai azonosak (*alp* 'hős, bátor', *bilgä* 'bölcs'). *bilgä qagan ärmiş alp qagan ärmiş buyruqı yämä bilgä ärmiş ärinç alp ärmiş ärinç*: „Bölcs kagán volt, bátor kagán volt. Bujruja(i) is bölcs(ek) és

¹⁷ CLAUSON: *An Etymological...* (*buyruq* címszó)

¹⁸ Köl tegin felirat déli oldalának első sora: ...*yiraya tarqat buyruq bäglär*... 'tarkánok, bujrukok és bégek (tőlem) balra' (Kakuk Zs. fordítása); *toquz buyruq bing sāngün* 'kilenc bujruk, ezer sengün' (Terhi felirat déli oldalának negyedik sora); S.G. KLIAŠTORNYI: „The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36 (1982), 341–343.; T. TEKIN: „The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1983), 46–48.; *iliglär bäglär buyruq-lar püt-rük-lar qunčuy qatunlar tigittlär inallar uluğ gay bayağutlar küntü küntü /är/klärin türklärin idalap toyın dındar bolup arhant qutın bulıtlar* „A fejedelmek, nemzetségfők, bujrukok, végrehajtók, fejedelmasszony-feleségek, hercegek, inálok, a nagyon gazdag kereskedők mind feladták szabad akaratukat, szerzetessé és kiválasztottá lettek, és megtalálták a szentek boldogságát.” F.W.K. MÜLLER: *Uigurica*, II, Berlin 1910, 97, 1. jegyzet

¹⁹ GYÖRFFY GY.: „A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig II.”, *Századok* 98 (1958), 592–641.

²⁰ G. GYÖRFFY: „Die Rolle des *buyruq* in der alttürkischen Gesellschaft”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1960), 169–179.

²¹ GYÖRFFY GY.: „Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez”, in: *Honfoglalás és nyelvészet*, Szerk. Kovács L.–Veszprémy L., Bp. 1997, 249.

bátor(ak) volt(ak)."²² *biligsiz qagan olurmış ärinc yablaq qagan olurmış ärinc buyruqi yämä biligsiz ärinc yablaq ärmiş ärinc*: „Tudatlan és rossz kagánok uralkodtak, bujrukjaik is tudatlanok és rosszak voltak”.²³ Györffy azzal érvel, hogy a 'katonai kíséret' teljesen azonosul urával, feltétlen engedelmességgel tartozik neki, ezért egyeznek meg a feliratokon tulajdonságaik is. Ez az érvelés nehezen védhető, ugyanis a 'miniszter' tulajdonságai is megegyezhetnének a kagánéival, hiszen ő segít a nomád birodalom kormányzásában, ő a legfőbb uralkodó tanácsadója. Az elméletet gyengíti az is, hogy a rovásírási feliratokon, legalábbis Doerfer szerint a *buyruq* csak egyes számban fordul elő, azonban arra, hogy miért, nincs magyarázat.²⁴

Az 1980-as években publikált Terhi és Tezi feliratokon számnévvvel jelenik meg a méltóságnév: *toquz buyruq* 'kilenc bujruk'.²⁵ Kljaštornyj megjegyzi, hogy a *toquz buyruq* megfelelője megvan a Bičurin által lefordított kínai szövegben,²⁶ ami arról tudósít, hogy az ujjur uralkodónak, a kagánnak kilenc főembere volt, ebből három 'belső főember', hat pedig 'külső főember'.²⁷

A bujrukok csekély számából (kilenc bujruk), valamint abból, hogy a rovásírási feliratokon a méltóságnév csak egyes számban szerepel, arra lehet következtetni, hogy a *buyruq* nem lehetett *katonai kíséret tagjának* a címe. Felvetődhet a kérdés, hogy az *intézményt*, a *katonai kíséretet* jelölték a türkök s az ujjurok ezzel a szóval. Ezt a lehetőséget kizárja a Suji rovásírási felirat, amely félreérthetetlenül mutatja, hogy a méltóságnév csak egyetlen személyt jelölt (*män* 'én vagyok'): *qutluğ бага tarqan ögä buyruqi män* 'Qutluğ бага tarqan ögä bujrukja vagyok'.²⁸

Györffy szerint *buyruq* az uralkodó katonai kíséretjét vagy katonai kíséretét jelentette. Ezt a feltételezését két körülmény is kétségbe vonja.

1. Nemcsak a főuralkodónak, a kagánnak volt (voltak) bujrukja(i). A Terh felirat felsorolja az ujjur uralkodó népét. Megemlíti, hogy birodalom *tarduš* országrészének (katonai szárnyának) vezetője a *yabğu*, a *tölis*-é a *šad*. A *yabğu* és a *šad* méltóságneveket a főuralkodó családtagjai viselték, általában a kagán fiai vagy férfitestvérei. A felirat név szerint is megemlíti ezek *buyruq*-jait.²⁹ Az ujjur kori Suji felirat arról számol be, hogy egy miniszternek, tanácsadónak (*ögä*) egy *buyruq* volt az alárendeltje: *boyla qut-*

²² Köl tegin felirat keleti oldalának 5. sora, Bilge kagán feliratának keleti oldalán 4. sor.

²³ Köl tegin felirat keleti oldalának 5. sora, Bilge kagán feliratának keleti oldalán 6. sor.

²⁴ G. DOERFER: *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II. Wiesbaden, 1965. 815. Többes számú alakja először az ujjur írási szövegekben jelenik meg. Lásd: MÜLLER, i. m. III. Berlin 1920, 314.

²⁵ Terhi felirat déli oldalának 4. és nyugati oldalának 6. sorában, Tezi felirat 21. sora, KLJAŠTORNYJ, i. m. 341–343.; T. TEKIN, „The Terkhin...”, 50.; S. G. KLJAŠTORNYI, „Tesinskaja stela”, *Sovetskaja tjurkologija* 6 (1983), 76–90.

²⁶ KLJAŠTORNYJ „The Terkhin...”, 347.

²⁷ N. JA. BIČURIN: *Sobranie Svedenij o narodah obitavših v Srednej Azii v drevnie vremena*, I Moskva–Leningrad 1950, 167.

²⁸ G. J. RAMSTEDT: „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30 (1913), 5.

²⁹ Terhi felirat északi oldal 3–4. sor TEKIN, „The Terkhin...”, 51–52.

luğ yargan män qutluğ bağa tarqan ögä buyruqı män: „Bojla kutlug jargan vagyok. Kutlug бага таркан ögä bujrukja vagyok.”³⁰

2. A másik gyengítő körülmény, hogy ha a *buyruq* katonai kíséret vagy katonai kísérről lenne, akkor a források a névvel kapcsolatban a katonai érdemeket hangsúlyoznák, ahogyan az a türk és ujjur-kori feliratok jellegéből ez törvényszerűen következne. Ezzel szemben a forráshelyeket megvizsgálva úgy tűnik, hogy a méltóságnév viselője közigazgatási teendőket látott el. A Suji feliraton megtalálható egy *buyruq* méltóságneve: *boyla qutluğ yargan*. Az összetett cím első eleme megtalálható a II. Türk Kaganátus vezető államférfiának, Tonjukuknak a méltóságnevében is. A *qutluğ* jelentése: 'karizmával rendelkező', a *yargan* jelentése 'bíró'.³¹ Mindez amellet szól, hogy a *buyruq*-nak nem katonai, hanem közigazgatási funkciója volt.

Az ótörök *buyruq* méltóságnévvel hozzák kapcsolatba az Ibn Fadlán művében szereplő szuvar törzs vezetőjének címét (nevét?), amely a kéziratban *wyrğ* formában szerepel.³² Már Togan úgy vélte, hogy ez a szó az ótörök *buyruq* méltóságnévvel hozható kapcsolatba.³³ Györffy Ibn Fadlán adatát felhasználva kísérelt meg magyarázatot adni a magyar *úr* szó etimológiájára: ótörök *buy(u)ruq* > óbolgár-török *w.yr.ğ* (*wuyruğ*) > magyar **uuruu* > *úr*.³⁴ Doerfer szerint azonban nem szabályos az ótörök *buyruq* > óbolgár török *wuyruq* hangváltozás. Az ótörök szókezdő *b-* megfelelője a csuvasban *p-* lesz. Az óbolgár törökben még megvolt a szókezdő *b-*, ezt bizonyítják a magyar nyelv török jövevényszavai (pl. *betű*, *búza*, *borjú*, *stb.*). Doerfer azon a véleményen van, hogy a *w.yr.ğ* Ibn Fadlán kéziratában másolási hiba.³⁵ A magyar hangtörténet oldaláról is problematikus Györffy etimológiája. Az ómagyar korban a tövégi magánhangzó csak akkor kopik le, ha előtte álló magánhangzó rövid. A tövégi magánhangzó ilyenkor eltűnik, s az előtte álló magánhangzó megnyúlik (pl. *kezü* > *kéz*; *utu* > *út*, *stb.*) Györffy ezért az *úr* esetében anorganikus rövidülést tételezett fel. Példái csak a szó hosszának rövidülését mutatják, de a magánhangzó lerövidülését nem.³⁶

Mindezeket összegezve elmondható, hogy a türk feliratokon szereplő *buyruq* méltóságnév sem a katonai kísérettel mint intézménnyel, sem a katonai kíséret tagjával nem egyeztethető. A méltóságnevet viselő funkciója vélhetőleg közigazgatási, s nem katonai jellegű volt. Ugyanakkor a katonai kíséret intézménye létezhetett a türköknél, amelynek nyomaira Golden utal a *böri* méltóságnévvel kapcsolatban.³⁷ A mongol-kori nomád párhuzamok (kun, mongol *nöker*, *nökör*) egy ilyen intézmény létezését már a türk korban is valószínűsítik.

³⁰ RAMSTEDT, „Zwei uigurische...”, 1–63.

³¹ CLAUSEN, *An Etymological...* (*yargan* címszónál)

³² A. Z. V. TOGAN (ed.): *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, 75.

³³ UÓ. 33.

³⁴ GYÖRFFY, „A magyar nemzetségtől...”, 590–594.; GYÖRFFY, „Die Rolle des *buyruq*...”, 179.

³⁵ G. DOERFER, *Türkische und...*, 815.

³⁶ GYÖRFFY, „A magyar nemzetségtől...”, 591.

³⁷ P. B. GOLDEN: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 146, 181. jegyzet, 147.

THE RELATIONSHIP OF MILITARY ESCORT AND THE OLD TURKIC TITLE
„BUYRUQ” IN THE STEPPE OF THE EARLY MIDDLE AGES

A number of experts both in Hungary and abroad accept György Györffy's hypothesis according to which the Türks had a military escort belonging closely to the ruler's environment. Györffy claims to have found a link between this escort and the Türk title „*buyruq*”. In this paper the author expresses his doubts about this identification. Analysing the etymology of the word and the textual evidences of Türk inscriptions it can be stated that the title „*buyruq*” featuring in the Türk inscriptions cannot be identified with either the military escort as an institution or a member of it.

The functions of the person bearing this title were supposedly of administrative rather than military nature.

At the same time, the Türks may have had the institution of military escort, to the traces of which P. Golden alludes in connection with the title „*böri*”. The parallels from the Mongol era (Quman, Mongol *nöker*, *nökör*) makes it probable that such an institution existed in the Türk era too.

A KELET-EURÓPAI NOMÁDOK ÉS SZOMSZÉDAIK VÉDELMI RENDSZEREI A KORA KÖZÉPKORBAN

A kelet-európai steppe lakói hadműveleteik során gyakran alkalmaztak mesterséges akadályokat. Jelen dolgozatban ezek közül három formával foglalkozom: a táborhely megerősítésével, a szekértáborral, valamint a sáncok és árkok létesítésével. Elsősorban a kazárokra vonatkozó adatokból indultam ki, és ezek mellé gyűjtöttem párhuzamokat az eurázsiai régió középkori történetére vonatkozó forrásokból, de figyelembe vettem más szomszédos földművelő népek és birodalmak adatait is.

1. A kazárok táborának megerősítéséről a Gayhānī számánida vezírnek tulajdonított *Utak és országok könyvé*-ből értesülünk. Gayhānī eredeti műve nem maradt fenn. (A Kelet-Európára vonatkozó részei a 9–10. századi állapotokat írják le.) A belőle másoló későbbi szerzők munkái alapján azonban rekonstruálni lehet az eredeti szöveget. Az említett szövegrészlet a ma ismert másolók közül kettőnél található meg: az 1120 táján alkotó Marvazīnál és a 11. század közepén író Gardīzínél.

Marvazī a következőket írja a kazárokról: „Van egy szokásuk, amikor kivonulnak valamilyen irányba, közülük mindegyik lovaskatona húsz tamariszkusz karót visz magával, amelyek mindegyike két könyök hosszú. Amikor egy szálláshelyen megszállnak, mindegyikük leszúrja a karókat a földbe maga elé és a pajzsaitat rátámasztják azokra, köralakú kerítést alkotva a tábor körül, kevesebb, mint egy óra alatt. És nem képes senki sem azon átjutni.”¹

Gardīzī ezt mondja róluk: „A főnökük mindegyik, a sereghez tartozó embernek megparancsolja, hogy vigyen magával egy, az egyik végén kihegyezett karót, amelynek hossza három könyök. Amikor a sereg letáborozik, ezeket a karókat leszúrók a földbe a sereg körül. Azután pajzsot függesztenek mindegyikre, mígnem a tábor olyan nem lesz, mint egy fallal (paliszáddal) körülvett város. Így, ha az ellenség éjjel váratlanul támadást kísérel meg, és kikerüli az őrköt, semmit sem képes tenni, mert a tábor azon karók folytán olyan, mint egy erőd.”² A két szöveg, eltérései ellenére is ugyanazt megerősítési technikát írja le.

---

¹ V. MINORSKY: *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazī on China, the Turks and India*, London 1942, *21.

² A. P. MARTINEZ: „Gardīzī's two Chapters on the Turks”, *Archivum Eurasii Medii Aevi* 2 (1982), 154. A könyök, mint hosszsmérték 58–75 cm között több változatban ismert, vö.: H. K. BARANOV: *Arabsko-russkij slovar'*, Moskva 1976, 274.

Megerősített táborok a belső-ázsiai területeken is ismertek voltak. A 8. század közepére keltezhető sine-uszui felirat arról tudósít, hogy „még abban az évben... a Tez forrásánál ott a Qasar nyugaton lévén székhelyemet elkészítettem, a *gyepű palánkot felleltem* [kiemelés tőlem, P. Sz.], a nyarat ott töltöttem, a határt ott kijelöltem, az emlék(jele)met, az írásomat ott elkészítettem, majd még ugyanazon év őszén keletre vonultam, a tatárokat megfaggyattam” (Róna-Tas A. fordítása).³ A vezéri, uralkodói székhely egyúttal katonai tábor is volt, amelyet a török nyelvekben meglévő *ordu* szó jelentései is bizonyítanak.⁴

A katonai tábor megerősítése általánosan elterjedt szokás volt. A késő római kor kiemelkedő hadtudományi írója, Flavius Vegetius (4. sz. vége—5. sz. eleje), aki jórészt a korábbi ókori katonai munkákból merített, részletes leírást ad erről a műveletről *Epitoma rei militaris* című művében (III, 8).⁵

„A táborerődítésnek háromféle módját jelölik meg. Az első egyetlen éjszakára szól és könnyebb útbiztosításra: kivágott gyeptéglákból sáncot emelnek, amelyre egyenletesen cölöpzetet, azaz karókat vagy fatöviseket osztanak el. A gyeptéglát pedig vasszerszámmal metélik ki, földjét a növényzet gyökerei tartják össze; fél láb magas, egy láb vastag és másfél láb hosszú. Ha a föld lazább, semhogy szilárd oldallapokat lehessen kivágni, akkor sebtében egy öt láb széles és három láb mély árkot kell vonni, melynek belső oldalán emelkedik a földsánc, hogy a sereg félelem nélkül, nyugodtan pihenjen. Az állandó tábor azonban nyáron vagy télen, az ellenség közelében, nagyobb gondnal és készüléttel kell erődíteni. Az egyes centuriák tehát, a tábornesterek és a tisztikar elosztása alapján, kimért szakaszokat kapnak, jelvényük körül körben leteszik pajzsukat és terhüket, majd karddal övezve egy 9, 11 vagy 13 láb széles árkot ásnak, vagy ha nagyobb ellenséges erő fenyeget, 17 lányit — ugyanis páratlan számokat szokás használni. Ezután sövényeket emelnek vagy karókat és faágakat helyeznek közbe, hogy a föld ne egykönnyen omoljon vissza, majd felhányják a sáncot, amelyen mintegy falra, mellvédet és bástyákat képeznek ki” (Várady L. fordítása).⁶

A tábor megerősítésének leírása későbbi, bizánci szerzőknél is megtalálható, például a Maurikios-féle *Strategikon*ban (600 körül)⁷ és több, ismeretlen szerzőtől származó,

---

³ RÓNA-TAS A.: „Újabb adatok a kazár népnév történetéhez”, *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982), 127. A török *çit* 'kerítés' szóról v.ö. G. CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 401.

⁴ G. DOERFER: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I–IV, Wiesbaden 1963–1975, I, 32.

⁵ *Flavii Vegetii Renati Epitoma rei militaris*, recensuit C. Lang, editio altera, Lipsiae 1885, 83–84.

⁶ HAHN I. (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*, Bp. 1963, 810–11. Vegetius más helyen is ismerteti a tábor megerősítését (I, 24–25.) és annak céljait (I, 21.).

⁷ *Das Strategikon des Maurikios*, Einf. und Ind. G. T. Dennis. Übers. E. Gamillschegg, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* (a továbbiakban CFHB) 17, Wien 1981, XII, B, 22, 472.

a korábbi hadtudományi munkákból merítő műben.⁸ A Maurikios névvel jelzett munka megemlíti, hogy a perzsák is körülárkolják táborukat, ellentétben a türkökkel, akik „...nem ütnek körülárkolt tábor, mint a perzsák és a rómaiak”.⁹ A Bölcs Leó-féle *Taktika* is megismétli ezt az állítást, de a 10. századi magyarokra vonatkoztatva: „nem körülárkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak...” (Moravcsik Gy. fordítása).¹⁰ Ugyanez a forrás említi, hogy az arabok is körüláncsolják (körülkerítik) táborukat: „vagy erősített helyekre húzódnak vissza, és ott teszik meg az őket az éjszaka ellen óvó intézkedéseiket, vagy pedig táborukat biztos módon körüláncsolják, hogy az ellenségnek éjjeli támadásaitól mit se kelljen tartaniok” (Vári Rezső fordítása).¹¹

A kazárokról vonatkozó adat azért értékes, mert a bizánciak úgy értesültek, hogy szemben a perzsákkal, arabokkal és saját gyakorlatukkal, a nomád népeknél (azaz az ő szóhasználatukban a türköknél) nem szokás a tábor körülárkolni.

2. A szálláshelynek a steppelakók körében is elterjedt megerősítési módja a szekértábor volt. A kazárok esetében ennek használatára van adat. Ibn al-A'tir arab történétíró (1160–1233) *A történelem tökéletessége* című munkájában beszámol a 722-ben lezajlott arab-kazár háború eseményeiről, amelyek között Balangar, a kazár főváros ostromát is leírja. Itt emlékezik meg a védők által akadályként alkalmazott szekerekről.¹²

Garrāh arab hadvezér „...ezután Balangar felé vonult, amely az ő egyik híres erődjük (ti. a kazároké): ezt akarta megszállni. Az erőd népe azonban előzőleg háromszáz szekeret szedett össze, amelyeket egymáshoz kötözve erődjük körül állítottak fel, hogy azok mögött védekezhessenek, s a muszlimeket az erődbe való bejutásban akadályozzák. E szekerek sok bajt okoztak a muszlimeknek, amikor ellenük támadtak. A belőlük származó kár láttára mintegy harminc emberből álló csapat életét feláldozva halálra szánta magát. Kardjaik hüvelyeit eltörve egy emberként támadtak, s a szekerek felé iramodtak. A hitetlenek ugyan keményen harcoltak velük s oly nyílzáport zúdítottak rájuk, hogy az még a Napot is eltakarta, de azok addig nem fordultak vissza, amíg a

⁸ *Three Byzantine Military Treatises*. Text, translation and notes by G. T. Dennis, *CFHB* 25. Washington D. C. 1985, 88 (6. században összeállított *Strategikon*); 448–450 (10. századi anonim szerzőtől származó *Taktika*). Bölcs Leó (9–10. század fordulója): „Ha pedig háborúba vonulsz, ne üss tábor, ha meg nem erősítheted táborhelyed, kivált, ha netán közelében, avagy ellenség földjén tartózkodol; viszont ha már közel vagy, hogy csatázzál, hányass árkot és lehető lelkiismeretességgel azonfelül is emeld a tábor biztonságát czölöpsorral, hogy csata alkalmával, ha meg vagy szorulva, menedékhelyed legyen” (Vári Rezső fordítása), PAULER Gy.—SZILÁGYI S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kütfői*, (a továbbiakban *MHK*) Bp. 1900, 24–25.

⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 1. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 5.)*, Szeged 1992, 83.

¹⁰ KRISTÓ Gy. (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.), Szeged 1995, (a továbbiakban *HKIF*) 105.; PAULER Gy.—SZILÁGYI S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kütfői*, Bp. 1900, 35.

¹¹ *MHK*, 62.

¹² C. J. TORNBURG (edidit): *Ibn el-Athiri Chronicon*, Lugduni Batavorum 1871 (repr. Beirut, 1979, 112.

szekereket el nem érték; azután azok egyikébe csimpaszkodva, a kötelet, amely a szekereket tartotta elvágta s elkezdtek húzni, mire a többi szekerek is lefelé gördülve követték, mert egymáshoz voltak kötözve. Most már valamennyi szekér a muszlimok felé robogott lefelé; az ütközet heves mészárlássá fajult; a dolog valamennyiökre komoly fordulatot vett, annyivé (sic!), hogy a szívek a torkokba kerültek. A khazarok végre is megfutamodtak s a muszlimok az erődöt erőszakkal vették birtokukba, első rabī'a havában, zsákmányul ejtve mindent, ami benne volt".¹³

Szekértábor létesítése másfelé is gyakori volt. Vegetius a „barbárok” (azaz nem rómaiak) szokásának tartja, hogy szekereiket egymáshoz kapcsolják és azok védelmében töltik az éjszakát.¹⁴ A hunok esetében Jordanes említi szekerekkel megerősített táborukat.¹⁵ „Ekkor a vizigótok elszakadtak az alánoktól és a hunok soraira rohantak. Attilát is majdnem felkoncolták, de az elővigyázatosan már előbb elmenekült, és környezetével együtt rögtön a szekerekkel körülvett táborba húzódott” (Borzák I. fordítása).¹⁶ A Maurikios-féle *Strategikon* is szól a szekerekről mint a védekezés eszközeiről.¹⁷ A szlávok is ismerték ezt a védekezési módot, Theophylaktos Simokattés egy szláv-bizánci összecsapás során említi.¹⁸ „Mivel pedig a barbárok számára a találkozás nehezen lett volna kikerülhető, a szekereket körben összeállítva erődített tábort hevenyésztek, s az asszonyokat a kisgyerekekkel együtt a tábor közepén helyezték el” (Gyóni M. fordítása).¹⁹ A kalandozó magyarok is állítottak szekértábor, Ekkehard, a 11. század első felében élt szerző tesz említést erről:²⁰ „Ők pedig a lehető leggyorsabban birtokba vették a mezőt és a síkságot, s a csatasort a körülményekhez képest serényen felállítva, a kocsikat és az egyéb málhát körben elhelyezve egymást váltva őrködtek az éj folyamán, és a fűvön elterülve csendben borozgatással és alvással töltötték az időt.” (Dér T. és Sz. Galántai E. fordítása).²¹

A szekértábor mint védelmi eszköz tehát jól adatolt a kelet-európai nomádok körében, de előfordul többek között a szlávoknál is.

3. A kazárok által készített árkokról egyetlen adat maradt fenn. Ibn Rusta (10. század) a következőket írja az *Értékes drágagyöngyök* című művében a magyarokról: „Meg-megrohanják a szlávokat, és addig mennek a foglyokkal a parton, amíg a bizán-

¹³ KMOSKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről* (kézirat). Köszönetemet fejezem ki Zimonyi Istvánnak, aki a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ VEGETIUS, 92.

¹⁵ JORDANES: *Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen, *MGH Auctores Antiquissimi V*, Berlin 1882 (repr. München 1982), 111–112.

¹⁶ N. P. GRACIANSZKU—SZ. D. SZKAZKIN: *Középkori történeti chrestomatia I*. Bp., 1952, 81.

¹⁷ *CFHB* 17, 472.

¹⁸ *Theophylacti Simocattae historiae*, ed. De Boor, C. Lipsiae 1887, 247.

¹⁹ GRACIANSZKU—SZKAZKIN, i. m. 30.

²⁰ *MGH Scriptores*, II. ed. Pertz, G. H., Hannoverae, 1829, 106.

²¹ *HKIF*, 251.

ciak országának egy kikötőjéhez nem érnek, amelynek K.r.h a neve. Azt mondják, hogy a kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen. Amikor a magyarok Kercsbe érnek, az elébük menő bizánciakkal vásárt tartanak" (Czeglédy K. fordítása).²² A középső mondat más fordításban: „Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és az országukkal szomszédos más népek ellen" (Zimonyi I. fordítása).²³ Mielőtt Ibn Rus-tán ezen helyét megkísérelném interpretálni, először az árkok és sáncok alkalmazási lehetőségeit vázolom fel. Ilyen védőműveket városok megerősítésére, nagyobb terület, ország védelmére építettek, de hadicsel végrehajtására is van példánk. Természetesen árkok és a sáncok alkalmazása nem korlátozódik Kelet-Európára.

Al-Baladuri (megh. 892 körül) a következőket írja az *Országok meghódításának könyvé*-ben Arrán tartomány egyik kormányzójáról, hogy „az építette Dabil városát, megerősítette, és mecsetjét megnagyobbította. Azonkívül kiépítette an-Nasawā városát és helyreállította Barda városát. Vannak akik azt is állítják, hogy ő tatarozta ki építményét és rendbehozta a várost körülvevő sáncarkot, valamint megújította Baylaqān városának építményét”.²⁴ Al-Muqaddasi (10. század) Szamarkand és Tarāz városának leírásakor említi árkokat. Szamarkandban: „...a főmecset a belvárosban a citadella mellett van, a piacterek legnagyobb része a külvárosban van. A belvárost sáncárok veszi körül; a víz a külváros felől az árok fölött vízvezetéken át jut el beléje.”²⁵ Ezt az árkot Istahri (10. század) is megemlíti az *Utak és országok könyvé*-ben.²⁶ Az árkokat általában a város építéskor ássák, de előfordulhat, hogy jóval a vár (város) falainak felépítése után szükség van további megerősítésükre. Például a Szír-Darja menti Barchin város lakói a támadó mongol sereg közeledtekor árkokat ástak városuk köré, amiket le is fedtek.²⁷ Előfordul olyan eset is, amikor az ostromló sereg emel akadályt a város (vár) köré. A kalandozó magyarok például 924-ben „Pavia városának falait sánccal vették körül és körös-körül felütve sátraikat, megakadályozzák a polgárokat abban, hogy kijöhessenek.” (Horváth J. fordítása).²⁸ A várak, városok védőárkainak és sáncainak sok esetben régészetiileg igazolható nyomai vannak. Közép-Ázsiában sok helyen az építkezések alapanyaga az agyag volt, amiből vagy téglát készítettek, vagy rétegekben döngölt agyagból

²² *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, (a továbbiakban BGA) ed. M. De Goeje, VII. Lugduni Batavorum, 143.; HKIF, 34.

²³ ZIMONYI I.: „A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsjaháni-hagyomány” in *A honfoglaláskor írott forrásai* (szerk. Kovács L.—Veszprémy L.) Bp. 1996, 58.

²⁴ Kitāb futūḥ al-buldān. KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók... (Beladori)*, 38.

²⁵ BGA III, 279.; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók... (al-Muqaddasi)*, 547.

²⁶ BGA I, 316.; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók... (Istahri)*, 431.

²⁷ J. GIESSAUF: (Einf., text, übersetz., komment.) *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*, Graz 1995, 99.

²⁸ *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum*, hrsg. J. Becker, Hannoverae et Lipsiae, 1915, 74.: „Papiensis civitatis vallo circumdarent”. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*, sajtó alá rendezte GYÖRFFY GY., Bp. 1986³, 232.

építettek falakat. A kitermelt agyag helyén jöttek létre az árok.²⁹ Az egykori kazár birodalom területén is számos lakott település körül volt árok, illetve sánc. Az úgynevezett földvárak,³⁰ illetve a kő- és téglavárak (városok) egyaránt rendelkeztek ilyen védőművekkel.³¹ Hasonló a helyzet az egykori Kijevi Rusz, volgai Bolgária és a Kaukázus vidékének településeivel is.³²

Az árok és sáncok másik alkalmazási területét képezik a határvédő akadályok, gyeplők részeként létesített védőművek. A kelet-európai térségben a lakatlan földszávok (gyeplőelvék) voltak a legalkalmasabbak az ellenséggel szembeni védekezésre, főleg a steppén lakó népekkel szemben, akiknek a hadviselése a gyors és váratlan támadásokon alapult.³³ Erre utalhat a magyar 'árok' szó, amely török eredetű, honfoglalás előtti jövevényszó, és a gyeplőrendszer egyik elemét jelölte, egy másik eleme pedig a szintén török eredetű 'kapu' szó. A magyar szavak azt bizonyítják, hogy az átadó török nyelvekben a gyeplőrendszer nyelvi nyomai kimutathatók.³⁴

Mesterséges védőműveket ott létesítettek, ahol a letelepedett, földművelő kultúrák és a nomádok határosak voltak egymással. A fiatal kijevi állam a Dnyeper középső folyása és annak mellékfolyói mentén épített ki erős védelmi vonalat. Ennek valamelyik részén utazott keresztül Querfurti Brúnó, amikor a besenyők földjére indult. A rusz fejedelem (Nagy Vlagyimir) a határokig kísérte el. „Két napon át ő maga vezetett engem sereggel egészen országának legszélső határáig, amelyet a kóborló ellenség miatt igen erős és hosszú kerítéssel zárt körül mindenfelől.”³⁵ A sáncrendszer, amelyhez átjárók és őrhelyek is tartoztak (Querfurti Brúnónál: 'porta', illetve a 'collis', 'halom, domb' szó talán ilyen őrhelyre utal), a dél és kelet felől fenyegető támadások kivédésére

---

²⁹ V. L. VORONINA: „Из истории среднеазиатской фортификации”, *Sovjetskaja Arheologija*, 1964/2, 42.

³⁰ A frank területektől a Volga-vidékig számos ún. földvár épült a jelzett korszakban. Az ilyen építményeknél biztosítani kellett a földsánc meredekségét. Az építők ezt úgy érték el, hogy a földsánc belsejében gerendákból készített merevítést alkalmaztak. A sánc tetején gerendákból falat, vagy földbe szúrt karókból palánkot emeltek (pl. GY. NOVÁKI—GY. SÁNDORF: „Untersuchung der Struktur und des Ursprunges der Schanzen der früher ungarischen Burgen”, *Acta Archaeologica Scientiarum Academiae Hungaricae* (a továbbiakban AAH), 33 (1981), 133—160.), ezért célszerűbb inkább föld-fa várnak nevezni ezeket az építményeket (BÓNA I.: *Az Árpádok korai várairól. 11—12. századi ispáni várak és határvárak*, Debrecen 1995, 20—21.).

³¹ pl. G. E. AFANASJEV: *Naselenije lesostepnoj zony bassejna Srednego Dona. Arheologičeskije otkrytija na novostrojkah* 2, Moskva 1987, 89 skk.; Uő.: *Donskije alany*, Moskva, 1993, 123—50.; M. I. ARTAMONOV: „Hazarskaja krepost' Sarkel”, *AAH* 7 (1956), 324—25.

³² pl. M. G. MAGOMEDOV: *Obrazovanie hazarskogo kaganata*, Moskva 1983, 125 skk.; B. A. Kolčín (red.): *Drevnaja Rus: gorod, zamok, selo. Arheologija SSSR*, Moskva 1985, 168—69.; S. A. PLETNJOVA (red.): *Stepi Evrazii v epohu srednevekovja. Arheologija SSSR*, Moskva 1981, 208, 210.

³³ VÉKONY G.: „A gyeplő szerepe az etnikai és politikai átalakulásban” in *Nomád népek és államalakulatok*, szerk. Tőkei F., Bp. 1983, 223, 228.

³⁴ LIGETI L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp. 1986, 255—57.

³⁵ *Epistula Brunonis Querfurtiensis ad Henricum II imperatorem*, *Monumenta Poloniae Historica* I, ed. A. Bielowski, Lwów 1864, 224—25.

volt hivatott, úgy, hogy kitérésre készítette a támadó ellenséget és egyben csökkentette a váratlan, meglepetésszerű támadások esélyét. A sáncok a 10–11. század fordulójától kezdve épültek, és még a 13. században is emeltek kiegészítő erődöket a rendszerhez, de a 12. századtól az orosz fejedelmek egyre inkább a steppei nomádok közül kiválasztott határvédő lakosság letelepítésével próbálták növelni biztonságukat.³⁶

A *csodálatos dolgok rövid leírása* című arab nyelvű munka, amelyet Mas'ūdival is kapcsolatba hoztak (de valószínűleg nincs köze hozzá), megemlíti a dunai bolgárok határvédő sáncait és árkait.³⁷ „Burgān egész kormányzóságát kerítés veszi körül, ezen faablakok, (a kerítés) olyan, mint valami városfal, sáncárok fölött; a falvak a kerítésen innen vannak.”³⁸ Más fordításban: „...Burgān egész kerülete sánccal van körülvéve, amelyen ablakhoz hasonló átjárók vannak, és ennek a sáncnak árka van, a települések pedig a sánc mögött vannak” (V. G. Krjukov fordítása).³⁹ A dunai bolgárok sáncairól más források is tudósítanak, és régészeti kutatások is igazolták azok meglétét.⁴⁰

Az avarok területének nyugati szélein is védővonal húzódott, valószínűleg ennek emlékét őrizte meg a „*Monachi sangallensis de gestis Caroli imperatoris*” szerzője, amikor az avarok hringjét írta le.⁴¹

Különleges esetet képez a védelmi célú sáncok és árkok sorában a magyar Nagyalföldön a 4. században létesített árokrendszer („Csörsz-árok”). A határvonal azáltal töltötte be a szerepét, hogy a rómaiak felelősséget vállaltak az azon belül élő barbár szövetségeik biztonságáért.⁴² Említést érdemelnek még a hadicselek végrehajtását szolgáló árkok is, bár ezek csak részben sorolhatók a védekezést szolgáló akadályok közé. Tabari, a 10. századi muszlim történétíró megemlékezik a heftalitáknak Péróz szászánida uralkodó (459–484) felett aratott győzelméről. A szerző két történetet is ismertet az eseményről. Az egyik szerint „Fayrüz (Péróz) arccal előre indult, egyenesen Ahšanwār⁴³ országai felé. Ahšanwār azonban előzőleg saját és Fayrüz országa között hatal-

³⁶ M. P. KUČERA: *Zmievny valy srednego podneprovja*, Kijev 1987, 169–72, 173–85.; M. P. KUČERA—L. I. IVANČENKO: „Davnoruska oborona linia v Porossi”, *Arheologija* (Kijev) 59 (1987), 67–79.

³⁷ *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*, szerk. HAJDÚ P.—KRISTÓ GY.—RÓNATAS A., I:2, Bp. 1988, 234–35.

³⁸ KMOSKÓ M.: i. m. (A Mas'ūdī-nak tulajdonított „Csodadolgok...”) (kézirat).

³⁹ V. G. KRJUKOV: „Soobščeniya anonimnogo avtora 'Ahbar az-zaman' (Muhtasar al-adzaib) o narodah Evropy” in *Drevnejšije gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniya 1981 god*, Moskva 1983, 205.

⁴⁰ V. BEŠEVLIJ: *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1981, 474–79.

⁴¹ *MGH SS II.* (ed. G. H. Pertz), Hannoverae 1829, 748. Újabban MAKKAY J. foglalkozott a forrás hely értelmezésével: *Attila kardja, Árpád kardja*, Szeged 1995, 69 skk.

⁴² MÓCSY A.: „A római kor” in *Magyarország története I/1* (főszerk. Székely Gy.), Bp. 1987, 245.; SOPRONI S.: „Limes Sarmatiae”, *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969), 48.

⁴³ A szogd *ahšanwār* vagy *ahšūwān* szó tkp. 'király, uralkodó' jelentésű, a bizánci forrásokban 'bazileusz', más muszlim szerzőknél 'hāqān' szerepel: F. ALTHEIM: *Geschichte der Hunnen II, Die Hephtaliten in Iran*, Berlin 1960, 273.

mas árkot ásátott"; illetve: „...a törökök harcmódorának lényege álnokságban, rászedésben és cselvetésben áll. Erre Ahšānwār parancsára tábora mögött tíz könyök széles és húsz könyök mély árkot ásátott, amelyet vékony fával borítottak be, s arra földet hánytak”,⁴⁴ amibe aztán az ellenség belezuhan. A történet a bizánci történetírók előtt is ismert volt, Agathias,⁴⁵ Prokopios⁴⁶ és a Maurikios-féle *Strategikon*⁴⁷ is említi.

Visszatérve Ibn Rusta körülárkolásról szóló mondatára, ebből nem derül ki, hogy miféle árokról van szó. A kérdéses szöveghelyet többféleképpen értelmezték már. D. Hvolson földsáncokat hozott vele kapcsolatba.⁴⁸ J. Marquart szerint ez az adat a kazárok védelmi építkezéseire utal, amelyek során felépítették Sarkel várát.⁴⁹ C. A. Macartney rámutatott arra, hogy az árokásás nem azonos a várépítéssel, Ibn Rusta talán a Krím-vidéki perekopi árokra utalt ezzel a kijelentésével.⁵⁰ Zimonyi I. úgy véli, hogy itt egy, a Koránból kölcsönzött toposzról van szó: 627-ben a mekkaiak megtámadták Medinát, amelynek védői, Mohamed próféta hívei árkot ástak a város köré. Az eset az ellenséggel szembeni sikeres helytállást szimbolizálja. Történetileg nehezen védhető az a hipotézis, hogy a kazárok árokrendszerrel különítették el magukat a steppén, ugyanakkor valamely konkrét várépítés feltételezésére (Sarkel) sem ad okot ez a forrásrészlet.⁵¹

A kazároknál alkalmazott védelmi akadályok (tábor megerősítése cölöpökkel, szekértábor, sáncok és árkok létesítése), amelyeket itt vizsgáltunk, mindegyike megtalálható a velük szomszédos területeken a kora középkorban.

A tábor megerősítése hasonló módon történt a rómaiaknál majd a bizánciaknál, de a perzsáknál és az araboknál is jól ismert. A kazárok esetében azonban a döntő eltérés az volt, hogy nem ástak árkot. A kazárok táborának védelméről beszámoló forrás a 9–10. századi állapotokra vonatkozik. Ez felveti azt a kérdést, hogy ezt a már az ókorban is alkalmazott gyakorlatot korábban is ismerték-e a kelet-európai steppén, vagy a kazárok déli szomszédaitól vették-e át.

A szekértábor alkalmazása elsősorban a nomádoknál és északi szomszédaiknál igazolható, tehát a nomád életformából következő védekezési hagyományról van szó.

Az árkok és sáncok készítése ellenben nem jellemző a nomádokra. E védőművekkel elsősorban a steppei népek és földműves civilizációk határán találkozunk, míg a kelet-

---

⁴⁴ KMOŠKÓ M.: i. m. (*Tabarī*), 134–38.

⁴⁵ CFHB 2. (rec. R. Keydell), Berolini, 1967, 158.

⁴⁶ PROCOPIOS: *De bello persico*, rec. J. Haury, Lipsiae, (repr. 1962), 15.

⁴⁷ CFHB 17., 194–97.

⁴⁸ D. HVOLSON: *Izvestija o hazarah, burtasah, madjarah, slavianah i rusah Abu Ali Ahmeda ben Omar ibn Dasta*, Sankt Peterburg 1869, 121.

⁴⁹ J. MARQUART: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, 27–28.

⁵⁰ C. A. MACARTNEY: *The Magyars in the Ninth Century*, Cambridge, 1930, 68., 1. jz.; VÉKONY G. szerint a körülárkolás említése a Krím-vidékkel kapcsolatban nyilván nem véletlen: „Lebedia meg Atel és Kuzu”, *Magyar Nyelv* 82 (1986), 50.

⁵¹ ZIMONYI I.: „A 9. századi magyarokra...”, 57.

európai steppén nincs nyoma a nomád népek közötti határvédelem céljából létesített ilyen jellegű építményeknek. A kazár birodalomban a kereskedelem fejlődése következtében az árkok és sáncok rendszerét a városok és várak megerősítésére használták; ezt a szokást talán valamely szomszédos néptől vették át, és egyúttal így a Kelet-Európában már ősidőktől fogva alkalmazott sáncépítési gyakorlatot folytatták tovább.

THE DEFENCE SYSTEMS OF THE STEPPE DWELLERS AND THEIR NEIGHBOURS IN THE MIDDLE AGES

The author studies the types of artificial defences applied in Eastern Europe in the early Middle Ages. Three methods are emphasized by the author: 1., strengthening the camping ground 2., fortification formed by carts 3., trenches and ditches. In the forefront of the author's attention are the data on the Khazars and he lists some data parallel to them. When dealing with trenches and ditches, he discourses about those around fortresses and towns, writes about hedges and mentions some special examples. All three defense methods were applied in the regions neighbouring the Eastern European steppe and in those far away from it. In this respect the Eastern European steppe of the early Middle Ages shows no difference when compared to neighbouring areas.

PORTUGÁLIAI HENRIK MAGYAR EREDETÉHEZ

Már a múlt században heves vitákat váltott ki a magyar tudományos élet számos képviselője között Henrik (Henrique) gróf, a portugál dinasztiaalapító kiléte, származásának problémája. A 19. században fellobbanó vita kiindulópontja az volt, hogy Luis de Camões „*A Lusiadák*” című hősi eposzában Portugália-i Henriknek magyar eredetet tulajdonított. Camões főművét, mely a világirodalom egyik legkiemelkedőbb alkotása, a nemzettudat, a haza iránti szeretet tükröképének és kifejezőjének tekintik.¹ Ez a nemzeti eposz olyan történelmi helyzetben keletkezett, amikor Portugália fénykorát élte és a 16. századból visszatekintve dicsóíti a portugál nép történelmi születésének történetét.²

Camões „*A Lusiadák*” harmadik énekének 25. stanzájában konkrétan leírja Henrik portugál gróf származását :

„Közöttük Henrik (*egy magyar királynak
volt a derék második fia, mondják*)
Portugáliát kapta, mely nem állt nagy
hírben még, nem volt nagy értékű jószág,
s még egy jeleként jóindulatának
a grófhhoz nőül adta Spanyolország
uralkodója Terézt is, a lányát
hogy véle vegye át új tartományát”³

¹ Camõesre és életművére vonatkozó adatokat illetve elemzéseket ad : L. de CAMÕES: *Költemények*, Bp. 1993, bevezető tanulmány Rózsa Z., 5–17.; SZERB A.: *A világirodalom története*, Bp. 1972, 296–297.; HUSZÁR V.: „Portugális”, in *Egyetemes Irodalomtörténet*, szerk. Heinrich G., Bp. 1905, 767–775.; *Világirodalmi lexikon*, II, Bp. 1972, 10–11.; RÓZSA Z.: „Camões na Hungria”, *Acta Litteraria* 1980, Fasc. 380–386.; HÁRS E.: „A Lusiadák első magyar fordítója”, *Diakónia* 3 1981./1, 77–88.; Uő.: „A világtenger énekese: Luis de Camões”, *Helikon* 1980/3–4, 347–354.

² A portugál nemzeti tudat fejlődésének sajátos jellegére és általános összefüggéseire lásd: FIALA E.: *Pápaság és nemzetállamok a késő középkorban és az újkor hajnalán*, Bp. 1937; RAKÓCZI I.: „A XVI. századi portugál grammatosítás tipológizálása”, *Fiatal Oktatók Közleményei*, 1983/1, 265–295.; I. WALLERSTEIN: „A nemzeti fejlődés három útja a XVI. századi Európában”, *Világtörténet*, 1979/1, 25–36.; B. ZIENTARA: „A nemzettudat a középkori Nyugat-Európában. A jelenség felbukkanása és működési formái”, *Világtörténet*, 1984/4, 3–24.

³ L. DE CAMÕES : *A Lusiadák*, ford. Hárs E., Bp. 1984, 3. ének, 25. stanza 76.

Általában a tanulmányokban csak ezt a „stanzát” szokták idézni, véleményünk szerint azonban a magyar vonatkozás további említése (és szövegkörnyezete) sem érdektelen, annál is inkább, mivel a portugál dinasztiaalapító magyar származására ismét felhívja a figyelmet :

„midőn élete végnapjához érve,
a bátor magyar, a nagyhírű vendég,
akit legyűrt a sors kényszerűsége,
Teremtőjének visszaadta lelkét.
Az itthagytott zsenge fiú szívébe
mélyen vésődött az apai emlék,
hogy a világ legjobbjával egy lett,
mert ily apa csak ily fiat nevelhet.”⁴

Ebben a kontextusban két gondolatot tarthatunk érdekesnek : Egyrészt, hogy Henrik magyar lett volna, másrészt a dinasztiaalapító olyan országból származott, ahol a „világ legjobbjai” éltek és uralkodtak, és akikkel mintegy azonosult Henrik dinastiája. Másrészt, ami még feltűnőbb: e két említett gondolat térben és időben is rendkívül mély gyökereket eresztett, hiszen a 16. században alkotó Camões, mint az eposzából élénk tűnik, bizonyos volt a magyar eredet felől (amely a 19. század közepéig elég elterjedt nézet). Emellett tudjuk, hogy Camões a két óceányi távolságra lévő Makaón is dolgozott *A Lusiadák*on, és ezzel összefüggésben talán megkockáztathatjuk, hogy esetleg a Föld e távoli pontján is ismerhették a portugál dinasztiaalapító állítólagos magyar kapcsolatát.⁵ Eképpen a formálódó portugál nemzettudatnak is egyik fontos elemét adhatta a Magyar Királyság és Portugália közötti állítólagos „családi” kapcsolat.

Jelen tanulmány a legfrissebb ismereteink szerint történelmileg tévesnek tekinthető magyar eredet problémáját járja körbe, s célkitűzése, hogy választ keressen arra a kérdésre, volt-e olyan személy, akinek a szemében fontos lehetett a dinasztiaalapító Portugáliai Henrik magyar származása?

Ezekre a kérdésekre keressük a választ, aminek megadásához egyaránt szükséges a feltételezett magyar származás genealógiájának és a politikai motivációk történelmi aspektusainak a feltárása.

Magyarországon a 19. század elején a reformkor szellemi mozgalmával párhuzamosan indult meg a vita Henrik portugál gróf eredetével kapcsolatban. A hazai tudományos élet illusztris képviselői közötti párbeszéd többnyire a „Tudományos Gyűjtemény”

---

⁴ L. de CAMOES : *A Lusiadák*, 3. ének, 28. stanza, 76–77.

⁵ A Makaón is alkotó Camões életére lásd L. DE CAMÕES: *A Lusiadák ...*, utószó: Hárs E., 327–347.; HÁRS E.: „A világtenger ...”; RÓZSA Z.: „Camões...”

hasábjain jelent meg a nagyközönség számára, ennek folytán érveik és ellenérveik számunkra is jól követhetőek.⁶

A kérdéssel foglalkozók között voltak, akik a magyar, míg mások a történelmileg is jobban dokumentált burgundi eredet mellett kardoskodtak. Az alábbiakban ennek a vitának a rövid összefoglalását adjuk.

Különböző genealógiai vizsgálódásaik alapján Kemény József, Luczenbacher János és Horváth István a magyar származást fogadták el. Kemény József munkájának alapját egy állítólagosan 1361-ben kelt oklevél adja, melyet a *Nemzeti Társalkodó* 1839. évi számában ad közre, s amelyről egy későbbi vita során maga Kemény állítja, hogy „*azt eredetileg nem is láttam, ...csak mássa közöltetett velem Meyerle János cs. k. tanácsos, ...által.*”⁷ A szóbanforgó oklevél azóta sem került elő, ezen a vonalon a vizsgálat tehát nem vezethet eredményre, mivel nem csak az oklevél hitelessége, hanem maga a létezése is erősen kétséges.

Luczenbacher János apró részletekre kiterjedően vizsgálta meg a burgundi, lotharingiai és a magyar eredet kérdését, s a rendelkezésére álló adatok alapján a kutatás eredményeként azt a következtetést vonja le, hogy mind a burgundi, mind a lotharingiai származás helytelen. Tanulmányának második részében kitér a magyar kapcsolat lehetőségére is, amit elfogadhatónak tart, s fölveti, hogy I. (Szent) István fia, Szent Imre herceg lett volna azonos a portugál gróffal. Vizsgálódásai során elsősorban a magyar Imre, Henrik és Emericus névazonosság kérdésével foglalkozik. Ennek és más források alapján az Imre herceg és Portugáliai Henrik azonosságát végül nem tartja elfogadhatónak. Szent Imre herceggel összefüggésben vizsgálja meg Luczenbacher I. (Orseolo) Péter (1038–1041 és 1044–1046) uralkodását, külkapcsolatait és házasságait, aminek következményeként elfogadhatóbbnak tartja I. Péter első házasságából született fiának és a portugál grófnak az azonosságát.⁸

---

⁶ HOLÉCZY M.: „Portugalliai Henrik”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1828/1, 66–77.; HORVÁTH I.: „Henrik Portugáliai grófról mint Magyar Király firól”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1828/3, 3–70.; Y: „Vélemény Henrik, Portugalliai Gróf eredetéről”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1828/4, 46–57 (Az „Y Úr” álnevet használja Fejér György a *Tudományos Gyűjtemény* 1828. évfolyamában; a továbbiakban „Y Úr” Fejér György. GULYÁS P.: *Magyar írói álnév lexikon*, Bp. 1956, 495.); HORVÁTH I.: „Y úr véleménye Henrik Portugalliai Gróf eredetéről az Ellen Fél észrevételeivel”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1828/8, 3–96.; Y: „T.T. Horváth István észrevételeire észrevételek Henrik Portugalliai Gróf eredete iránt”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1828/9, 46–59.; LUCZENBACHER J.: „Henrik Portugáliai Gróf eredetéről”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1829/11, 19–61.; KEMÉNY J.: „Henrik Portugáliai Grófnak a Portugáliai Királyok törzsökének magyar származása”, *Nemzeti Társalkodó*, 1839/2, 167–171.; FEJÉR GY.: „Igaz e, hogy Henrik Portugalliai Gróf magyar eredetű volt?”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1840/1, 68–76.; KEMÉNY J.: „Végső szavam Henrik Portugáliai Gróf ügyében”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1840/4, 79–82.

⁷ Uo. 81.

⁸ I. Péter első feleségének a neve jelenleg még ismeretlen, a második felesége Schweinfurti Judit bajor hercegnő. Lásd.: KRISTÓ GY.—MAKK F.: *Az Árpád-ház uralkodói*, Bp. 1995, 53–60.; KRISTÓ GY.: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*, Szeged 1994, 128–132.

Horváth István a *Tudományos Gyűjtemény* 1828./3. számában a magyar eredet kérdésének vizsgálatához felhasználja többek között az 1603-ban Frankfurtban kiadott *Hispania Illustratá-t* is. Cikkének első részében azt vizsgálja meg, hogy lehetett-e Róbert (1032–1076) burgund herceg leszármazottja Henrik, és esetleg összefűzte-e őket vérségi kötelék. Arra a végső konklúzióra jut, hogy a portugál dinasztiaalapító nem lehetett burgund származású: „*minekutána hibások azon vélemények, melyek Henrik Portugáliai Grófot a' Burgundiai Hertzegek és a' Konstantinápolyi Görög Tsászároktól, vagy a' Limburgi Grófoktól származtatják,*”⁹ Értékezésének második részében bizonyos nemzeti büszkeséggel olyan eredményre jut, hogy Henrik annak a magyar királynak a másodszületett fia, akinek a felesége a franciaországi Szent Egyed kolostor¹⁰ grófjának a leánytestvére volt. Ezt a királyt I. Géza (1074–1077) személyében véli megtalálni, mivel Horváth István számára I. Géza feleségének a neve és eredeti hazája ismeretlen. A „Szécsényi Országos Könyvtár Őrzője” bizonyító erejűnek tartja, hogy a Szent Egyed kolostor filiái okán is szoros kapcsolatokkal rendelkezett Magyarországgal, s ennek kapcsán közli a somogyvári apátság alapító oklevelét, amely nem tartalmazza Kálmán és Álmos nevét. Véleménye szerint ez arra utal, hogy idegen országban tartózkodnak, s mindezek következményeként úgy gondolja, hogy Henrik gróf azonos lehet I. Géza második fiával Álmos herceggel.¹¹

Az eredet kérdése körül kialakult vita Horváth István és Fejér György között folyt a leghevesebben, s úgy tűnik, személyes ellentétektől sem volt mentes. Az utóbbi szerint Henrik nem I. Géza magyar király fia, nem spanyol, nem portugál, hanem véleménye szerint — a jelenlegi tudásunk szerint helyesen — burgundi eredetű volt. Elkészítette az első portugál dinasztia alapítójának genealógiai tábláját, amelyben I. Róbert (996–1031) francia király burgund hercegi címet viselő unokájának fia lenne a portugál gróf.¹² A burgund származás legfőbb szószólója tehát Fejér György volt, s dolgozatának záró soraként teszi fel a bennünket is leginkább érdeklő kérdést: „*Henrik...Miért tartatott némelyektől Pannóniai, vagy is Magyar Király fiának?*”¹³ A kérdés költői marad, választ Fejér nem ad, csupán utal arra, hogy talán I. (Szent) István, Imre (Henrik)

⁹ HORVÁTH I. „Henrik Portugáliai ...”, 52.

¹⁰ Szent Egyed, azaz Saint Gilles, a legenda szerint görög származású remete, aki Nagy Károly bizalmasa és a dél-franciaországi Saint-Gilles-du-Gard apátja volt. Az apátságot a VIII. században alapították, és a római, illetve a compostellai zarándokút egyik fő állomása volt. J. FAVIER: *Dictionnaire de la France médiévale*, Paris 1993, 454.

¹¹ Álmossal kapcsolatban lásd GYÖRFFY GY.: „A magyar állam megszilárdulása. Könyves Kálmán kora”, in *Magyarország Története* I/2., főszerk. Székely Gy., szerk. Bartha A., 940–966. és újabban, Kálmán és Álmos kapcsolatát bemutatva KRISTÓ—MAKK, i. m. 125–148.

¹² Portugáliai Henrik (1096–1112) valójában Capet Hugó harmadik unokájának, I. Róbert burgund hercegnek (megh. 1075.) a harmadik unokája. Testvérei: Hugó (megh. 1106.) bencés szerzetes, pápai legátus, Róbert és Eudes Borel (megh. 1103.) burgundi herceg. v.ö.: J. FAVIER, i. m. 170. és 503.

¹³ FEJÉR, i. m. 56.

nevű fiával kapcsolatos ismereteknek lehet ehhez köze, s egyértelműen cáfolja azt a fel-tételezést, hogy Henrik gróf I. Géza fia lehetne.

A Fejér által is felvetett kérdésre úgy tűnik, egymástól függetlenül, de gyakorlatilag egyidőben kereste újabban a választ Rákóczi István és Bán Péter.

Rákóczi István 1980-ban a *Camões és kora* tudományos ülésen fejtette ki nézetét. A *Monarquia Lusitana* alapján rendszerezi azokat a Portugáliai Henrikkel kapcsolatos különböző nézeteket, amelyek Camões ismereteit valószínűleg alakíthatták: Don Alfonso burgosi és Rodrigo palenciai püspök véleménye szerint Henrik lotharingiai származású lett volna, míg X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) kasztíliai király, Valera és Antonio Beuter konstantinápolyi eredetűnek tartotta. Don Rodrigo Ximenez toledói érsek ezzel szemben az „*ex partes Besontinis*” meghatározást a franciaországi Besançon (és nem Bizánc) városával hozza kapcsolatba. A burgundi származást vallják a történetírók: Duarte Nunes, Mariana és Zurita.¹⁴ Az általunk már ismertetett nézetek viszont Portugáliai Henrik magyar eredetét tételezik fel.

Induljunk el a magyar eredet nyomába, és összegezzük az erre vonatkozó ismereteket!

A magyar származás genealógiai vizsgálatának kiinduló pontja Camões főműve, *A Lusiadák* szövege. Széles körben tehát ő terjesztette el és gyökereztetette meg, a portugál gróf magyar eredetének gondolatát. Camões művének első kiadása 1572-ben jelent meg, és tudjuk róla, hogy egyik fő forrása Duarte Galvão-nak Dom Alfonso Henriques-ről írt krónikája volt.¹⁵ A krónika hatvan fejezetben meséli el a király életét, hogyan győzi le egykori hűbérurát, VII. Alfonz kasztíliai királyt Guimarães mezején (1128. június 24.). Azt természetesen diplomatikusan elhallgatja a szerző, hogy I. Alfonz (1112–1185) jogállását tekintve ekkor még csak Portugália grófja, s nem király. Tehát, törvénytelenül lázadt hűbérura a Kasztília királya ellen. Galvão itt meséli el Egas Moniz legendáját aki saját és családja életét ajánlotta fel I. Alfonz helyett. A krónika kiemelten foglalkozik az első portugál király mórok ellen vívott harcával, s részletesen elbeszéli az Ourique mellett vívott csatát, ahol a keresztények fényes győzelmet arattak a pogányok felett. A szerző szemléletesen írja le Santarem, Lisszabon, Alcacer do Sal, Beja, Serpa, Badajoz a móroktól történő elfoglalását. Galvão természetesen említést tesz Alfonso Henriques származásáról is: „*este Rei D. Alfonso Henriques, primeiro Rei que foi de Portugal, era nete del Rei d' Hungria, da parte conde D Henrique seu pai, que era filho lidimo del-Rei d' Hungria*”.¹⁶ A krónika írója tehát egy magyar király törvényes fiának tartja Henrik grófit.

---

¹⁴ RÁKÓCZI I.: „Egy történelmi tévedés anatómiája (Az első portugál királyi dinasztia állítólagos magyar eredete Camões „A Lusiadák”-jában)”, in *Magyar – portugál kapcsolatok (Tanulmányok, bibliográfia, szemelvények)*, szerk. Rózsa Z., Bp. 1987, 55–75.

¹⁵ DUARTE GALVÃO: *Cronica de D. Alfonso Henriques*, hely n., 1505, jegyzetekkel ellátta José de Bragança (Repr., év n.)

¹⁶ DUARTE, GALVÃO, i. m. 18.

Galvão (1435–1517) mint a királyság hivatalos történetírója, egyben a királyi ház törvény- és irattárának, a *Torre de Tombónak* (a levéltári torony anyagának) a kezelőjeként is tevékenykedett. Ő vigyázta elődei kéziratait és krónikáit, s arra is vállalkozott, hogy a be nem fejezett műveket folytassa. Ebből következik, hogy rendszeresen kivonatolt, s azokon a helyeken ahol szükségesnek tartotta, törölt és beiktatott különböző részeket. A középkori krónikáiról ezen sajátosságát természetesen a kutatók is figyelembe vették. Silva Tarouca és Magelhães Basto mutattak rá, hogy Galvão — és így lényegében Camões — fő forrásai a *A hét portugál király krónikája* és *Az öt portugál király krónikája* lehettek. A két krónikakompozíciót a Cardaval család levéltárában és a Portói közönyvtárban találták meg, amelyeket Tarouca és Basto tanulmányoztak alaposabban, s arra a megállapításra jutottak, hogy mindkét krónika egy kéznek a munkája.¹⁷

A Basto által vizsgált *Crónica de cinco reis de Portugal* korábbi, mint a Galvão krónikája és már egyértelműen ebben is leírja a szerző Henrik gróf állítólagos magyar származását: „*E com o conde Dom reimo de Tolosa veio a casa delrej D. a. hu seu sobrinho f. de hua sua irmam que era casada com elrej de Vngria que auia nome dom henrique e era o segundo f. lidimo de elrej de Vngria e de sua irmam do conde de tolosa como dito*”¹⁸. A másik, ugyanazon kéz a munkájának tartott mű, a *Cronica de sete reis de Portugal* és az előzőekben már említett krónika megírását vagy szerkesztését egyaránt egy bizonyos Fernão Lopes-nak tulajdonítják a kutatók.

Míg Rákóczi Duarte Galvão, illetve Fernão Lopes szerzőségének lehetőségéből vezeti le a magyar eredet kérdését, addig Bán Péter kiindulópontja némileg más. Ő szintén fontosnak tartja a Duarte Galvão-féle krónikát, de igen lényeges forrásként tekint arra a genealógiai táblára, amelyet Fernando infáns rendelt meg Damião de Goes közvetítésével Simon Beningtől és Antonio de Holandától 1520-ban. Arra a következtetésre jut, hogy a portugál szerzők érdeklődését az a lehetséges párhuzam motiválta, mely a pogánylázadásokat leverő, a kereszténység legismertebb terjesztői közé tartozó Szent István és a muzulmánok ellen évszázados harcot folytató burgund-dinasztia között kínálkozik. Az a genealógiai tábla, melynek magyar és portugál vonatkozásait Bán Péter alapos vizsgálat alá vonta, a magyar-portugál kapcsolatok nyilvánvalóan fontos dokumentuma, és különösen fontos az a *portugáliai fejedelmi érdeklődés*, mely elkészítését motiválta, ami arra is utal, hogy a portugál udvarban — nyilván nem véletlenül — élénk volt az érdeklődés a Magyar Királyság iránt. Bán Péter tanulmánya tehát gazdagítja a Camões forrásaként számba vehető anyagot, és rávilágít a 16. századi újraaktualizálás további okaira, de nem adhat választ a magyar eredet „ötletének” születésére.¹⁹

¹⁷ RÁKÓCZI, i. m. 63–65.

¹⁸ *Crónica de cinco reis de Portugal*, Da Biblioteca Publ. Municipal do Porto, Fol.: 886., (prológó de Magelhães Basto), hely és év. n. A Henrik grófra vonatkozó rész: 43.

¹⁹ BÁN P.: „Additional material to the Portuguese cult of the Saints of the Arpad-dynasty”, in *A Janus Panonius Tudományegyetem Történettudományi Tanszékének Évkönyve*, Pécs 1988, 125–134. Damião de Goes genealógiai táblájának elmozdítására lásd MOJZER A.: „A portugál királyi ház genealógiája António de Holanda és Simon Bening műhelyében”, in *Miscellanea Rosae. Tanulmányok Rózsá*

Célunk nem az, hogy a vita felmelegítésével újratárgyaljuk Henrik gróf magyar eredete mellett és vele szemben álló érveket (újabb források ugyanis nem kerültek elő, és a burgundi származás mellett elég meggyőző adatok állnak). Azt kell kiindulópontnak tekintenünk, hogy a 15. század elején a hivatalos portugál krónikáíró úgy tudta, és tényként közölte (tehát feltehetőleg hitte is), hogy az első portugál dinasztia magyar eredetű volt.

Fernão Lopes valószínűleg 1380 körül született, és 1443-ban halt meg. I. János (1385–1433) portugál király fiának, Dom Duarte infánsnak, majd 1421-től egészen haláláig Dom Fernando infánsnak az udvarában élt. Lopes tehát — Duarte Galvãohoz hasonlóan — udvari történetíró, s ebben a minőségében a levéltár felügyelőjének tisztét is betöltötte. Hivatali ideje alatt az ő vezetésével szervezték át a levéltár ügyintézését és raktározását. Dom Duarte infáns, aki apjának a kormányzatában meglehetősen aktív szerepet játszott, rendelte el, hogy írják meg a portugál királyok életének és származásának történetét. A feladattal a királyi ház Fernão Lopest bízta meg, aki, mint már az előbbieknél láttuk, teljesítette is azt. Művének, az úgynevezett *1419-es krónikának* a megírásához Lopes több, már meglévő krónikát és legendát, illetve évkönyvet használt fel, többek között II. Sancho (az ún. *Santa Cruzei krónika*), Alfonso Henriques, Egas Moniz legendáját, s e mellett az úgynevezett *1344-es krónikát*.²⁰ Ezen művek összeszerkesztésének az eredménye lett az *1419-es krónika*. A *Cronica general de Espanha* című krónikakompozíció (az ún. *1344-es krónika*), amely Lopes munkájának fő forrása, s amely tulajdonképpen X. (Bölcs) Alfonz (1252–1284) *Primeira cronica general*-jának az átdolgozása, I. Dénes (1279–1325) király törvénytelen fiának, Pedro infánsnak a támogatásával született meg. Az *1344-es krónika*, amely a világ teremtésével kezdődik, és IV. Alfonz uralkodásával fejeződik be, az első olyan portugál történelmi mű, aminek ismerjük a szerzőjét. Lopes a *Crónica general de Espanha*-t I. János (1385–1433) fiának, Dom Pedro infánsnak a részére átdolgozta. Ennek a munkának az eredménye lett a *Crónica de sete reis de Portugal* és a *Crónica de cinco reis de Portugal*, amelyek tulajdonképpen az *1419-es krónikát* alkotják. Lopes a források szerint 1434-re fejezte be munkáját, amihez nem kis mértékben járult hozzá Dom Duarte infáns pénzügyi támogatása is.²¹

A fentiekkel összefüggésben úgy tűnik, hogy a magyar eredet könnyen visszavezethető Fernão Lopes krónikakompozíciójáig. A korábbi időszakból származó dokumentumokban azonban a magyar eredetnek nem találjuk nyomát, s így Tarouca, Basto, Mar

---

Zoltán 65. születésnapjára, szerk. Rákóczi I., Bp. 1995, 66–74.

²⁰ *Cronica general de Espanha de 1344*, (Edição critica do texto português por L. CINTRA) vol. I. 161.

²¹ Több forrás említi, hogy Lopes számára nagyobb pénzösszegeket utaltak ki, így 1419-ben 14000 reast, majd 20000 reast, sőt később 50000 reais is. A. H. de O. MARQUES: *Ensaio de Historiografia Portuguesa*, Lisboa 1988, 93–98.; Uő: „Fernão Lopes”, in *Dicionário de historia de Portugal*, dirigido por J. SERRÃO, Porto 1989, IV. 56–59.

ques és Rákóczi kutatásai alapján feltételezhetjük, hogy Fernão Lopes volt az első portugál királyi dinasztia magyar származásának kitalálója vagy legalábbis aktualizálója.²²

Arra kell tehát választ keresnünk, hogy vajon a szerzőt a magyar eredet kidolgozása-kor milyen hatások érthették, illetve ezek a hatások mennyiben befolyásolhatták egy magyar leszármazási vonal kidolgozásakor.

Nyilvánvaló, hogy Lopes Magyarország iránti érdeklődését (részben legalábbis) magyarázhatjuk a magyarsággal kapcsolatos toposzok nyugat-európai irodalomban való megjelenésével. Tudjuk, hogy számos esetben jelenik meg a nyugati írók tollán a távoli, egzotikusnak és hatalmasnak tekintett ország. A magyarság toposzként való megjelenése azonban önmagában nem ad kielégítő magyarázatot a magyar eredet kitalálására, hiszen a fikatív történetek palástja alatt gyakran történelmi-politikai motivációk egész sora, esetleg valós történelmi tények rejlenek.²³

A magyarázat nem lehet független Portugália 10–11. és 14–15. századi történetétől. Figyelembe kell tehát vennünk Lopes korának politikai viszonyait, a korabeli gondolkodás főbb összetevőit és meg kell keresnünk azokat a találkozási pontokat, amelyek a szerzőt Magyarország felé orientálhatták. Első lépésként az Ibér-félsziget 10–11. századi történetét kell megvizsgálnunk, különös tekintettel Portugáliára és Kasztíliára. Célszerű röviden áttekinteni a Burgund-dinasztiát felváltó Avis-ház uralomra jutásának körülményeit, majd ki kell térnünk az Árpád-dinasztia európai jelentőségére és ismertségére.

Az Ibér-félsziget államai a 10–11. század folyamán állandó harcban álltak egymással a területi-hatalmi pozícióik növelése érdekében. Emellett ezt a korszakot a keresztény államok és a mór uralom alatt álló területek állandó konfliktusa is jellemzi. A portugál területek, melyeknek még nincsenek kialakult állami keretei, a mórok elleni harcban keresik önállóságukat és tulajdonképpen a kereszties hadjáratoknak köszönhetik államiségük kialakulását.

A 10–11. században Európában a barbárok expanzióját végleg felváltja a keresztények expanziója, ami a kereszties hadjáratokban jut kifejezésre. Ezek nyugati vonulatát az Ibér-félszigeten az arabok ellen vívott háborúk jelentették, amelyek eredményeként a kialakuló királyságok jelentősen növelték területüket, s ezeket a későbbiek során meg is tudták tartani az arab visszafoglalási kísérletekkel szemben. A Nyugat-Európából (elsősorban a Francia Királyságból, a német fejedelemségekből és Burgundiából) induló kereszties hadak hódításainak eredményeként ezeken a területeken is megszilárdulnak a nyugati feudális-vazallusi viszonyok. Portugália, amely állami létét szintén a kereszties hadjáratoknak köszönheti, a pogányok elleni harc kezdete előtt lényegében még elmarad

---

²² Lásd a 18., 20., és a 21. jegyzetet

²³ BRACHFELD O.: *Árpádházi Jolánta Aragónia királynéja*, Szeged 1993, 15–18.; CSERNUS S.: „Történelem és fikció: Magyarországi Károly Úr regénye”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 99 (1995), 5–29. Az érdeklődés növekedése Nyugat-Európában különösen erőteljes a Zsigmond-korban. ÁLDÁSI A.: *A XV. század nyugati elbeszélő forrásai*, Bp. 1928, 1–18.

Nyugat-Európától, viszont a nyugati lovagok és seregek jelenléte meggyorsítja a fejlődést, melynek eredményeként Nyugat-Európával közel egyidőben virágzik fel a feudális állam, természetesen a helyi sajátosságok meglétével.²⁴

Mint ismeretes, az Ibér-félszigeten a 7–8. században a vizigót állam válságba kerül, s ezt kihasználva az észak-afrikai mohamedánok 711-ben átkelnek a Gibraltári szoroson és berendezkednek az itteni területeken. A mór Ibériát (Al-Andalus) III. Abd al-Rahman (912–961) kalifátussá nyilvánította, ami 1492-ig állt fenn. A félsziget nyugati (lényegében a későbbi Portugália), északi és északnyugati területei (Galícia, León, Ó-Kasztília, Baszkföld, Navarra) katolikus uralom alatt éltek tovább. A két eltérő vallású és állami berendezkedésű terület között állandósultak a fegyveres összeütközések. Az egyidejű katolikus és mohamedán jelenlét adta e terület sajátos jellegét, ami jelentősen befolyásolta a már meglevő és kialakulóban lévő királyságok későbbi történelmét is.

A keresztény királyoknak uralmuk megszilárdításának érdekében állandó harcot kell vívniuk a mohamedán uralkodókkal, s ebben a harcban saját belső erőiken kívül igyekeznek külső erőkre is támaszkodni, ami találkozik Nyugat-Európa keresztény expanziójával, s ennek során olyan országokkal próbálnak jó kapcsolatot kialakítani, amelyek a pogányok elleni küzdelemben segítséget, katonai támogatást nyújthatnak számukra.

A 11. század legerősebb államát VI. Alfonz (1065–1109) kasztíliai-leóni király uralma alá tartozó területek alkotják. A félszigeten hegemoniára törekvő király helyzetét külpolitikai téren is igyekezett tovább erősíteni. Ennek egyik fontos eszköze kétségtelenül a dinasztikus kapcsolat, s ezért lányai számára igyekezett olyan férjeket keresni, akik őt katonailag is támogathatták. VI. Alfonz számára megkönnyítette a választást a nagy tekintélyű Hugó cluny-i apáttal és a Franche-Comté-val fentartott kapcsolata, hiszen Hugó leánytestvére, Héliá I. Róbert (1032–1076) burgund herceghez ment feleségül. A házasságból született Konstancát VI. Alfonz vette el, így tehát Alfonz anyósának a testvére Hugó cluny-i apát volt. A már meglevő családi kapcsolat és a burgund uralkodók Capeting leszármazása miatt figyelme a keresztes háborúkban élen járó Francia Királyság és Burgundia felé fordult. VI. Alfonz feleségének, Konstancának az unokaöccse, és egyben I. Róbert herceg unokája, Henrik, akinek idősebbik testvére Eudes Borel (1079–1103), a burgund herceg. A primogenitúra szokásjoga miatt a fiatal Henrik — mint ekkor a másodszülött fiúk általában — idegen területeken juthatott csak földhöz, s így az Ibér-félszigeten zajló keresztes hadjáratok kedvező lehetőséget jelentettek számára. Így VI. Alfonz választása és a Burgund-ház tagjának, Henriknek a lehetőségei egybeestek, amit házassággal is megpecsételtek. Henrik feleségül vette Alfonz lányát, Terezát, megkapva hozományként a Douro és a Minho közötti területeket. A Henriknek juttatott föld — a későbbi portugál törzsterület — státusát tekintve Kasztília hűbérbirto-

---

²⁴ MARQUES, *Historia de Portugal*, Lisboa, 1978, I. 4–121.; ANDERLE Á.: *Megosztott Hispánia*, Bp. 1985, 5–36.; Uő.: *Spanyolország története*, Bp. 1987, 18–62.; P. VILAR: *Spanyolország története*, Bp. 1984, 7–30.; A. A. MARTINS: *Curso de historia da civilização portuguesa*, Porto—Coimbra—Lisboa, év. n. 60–78.; O. S. B. J. MATOSO: „Reconquista Crista”, in *Dicionário...*, V. 242–243.

ka, azaz ekkor még nem rendelkezik állami önállósággal, Henrik, Portugália grófja pedig VI. Alfonz hűbérese.

Henrik engedelmes alattvalója volt hűbérurának, Alfonznak, egészen annak haláláig. Ekkor azonban VI. Alfonz idősebb lánya, Urraca (1109–1126) — aki Alfonz halála után Kasztília uralkodója — igényt tartott a portugál törzsterületekre, így Henrik grófságára is. Utóbbi halála után Urraca testvére, Tereza több-kevesebb sikerrel igyekszik megőrizni a hatalma alá tartozó területek egységét, azonban ő még gyengének bizonyult a függetlenség kivívásához. Urraca fia, VII. Alfonz (1126–1157) kasztíliai király letöri Tereza ellenállási kísérleteit, akit végül fia, Alfonz (a későbbi I. Alfonz portugál király) a saját ágyasával együtt Galíciába száműzött és maga áll a kasztíliaellenes erők élére. Alfonz lényegében lázadó volt, hiszen fegyverrel szállt szembe hűbérurával, a kasztíliai királlyal, akit Guimarães mellett győzött le. Hatalmát a másik ellenséggel, az arabokkal szemben is megszilárdította, amikor Ourique mellett legyőzte a mohamadán sereget. Ekkor már királynak címeztette magát, amit 1143-ban a lamegói cortes megerősített. Portugália állami önállóságát III. Sándor pápa 1179-ben, majd Kasztília 1297-ben ismeri el. I. Alfonz, az első portugál király (1112–1185) Coimbrában hunyt el; utódai folytatták az arabok elleni harcot, és tovább erősítették Portugália államiságát.

A Portugál Királyság a 15. századra az Ibér-félsziget fontos hatalmi tényezője lett, amiben nem kis mértékben játszott szerepet a Burgund-dinasztia uralkodóinak országépítő tevékenysége. Az utolsó Burgund-házi király, I. (Szép) Ferdinánd (1367–1383) uralkodása alatt azonban már a hanyatlás jelei mutatkoznak. Válságoktól sújtott országát többször sodorta bele háborúba, ami súlyos gazdasági problémákat okozott. A legnagyobb kudarc Trastamarai Henrikkel szemben érte, aki féltestvérét, IV. Sancho (1284–1295) kasztíliai király dédunokáját, I. (Kegyetlen) Pétert (1350–1389) meggyilkolta.²⁵

IV. Sancho unokája, I. Ferdinánd trónkövetelőként lépett fel, de a háború kudarcral végződött, és Trastamarai II. Henrik (1369–1379) Lisszabonig dúlta Portugáliát, felégetve még a portugál flottát is. A kasztíliai trónért folytatott háború tehát katasztrofális vereséggel zárult, és I. Ferdinánd olyan országot hagyott maga után melyet többféle elmentét szabdalt.²⁶

Portugáliában a Burgund-dinasztia I. Ferdinánd halálával, nem hagyva maga után törvényes örökös, férfi ágon kihalt. Az 1383–1385 közötti interregnum trón- és kormányválságok, társadalmi összeütközések időszaka, amikor a különböző érdekcsoportok ligákba tömörülve csapnak össze. Ferdinánd halála után felesége, Leonor Teles de Meneses régensnőként kormányozza az országot bizalmasával és egyben szeretőjével, João Fernandes Andeiro gróffal. Kasztília és Portugália között, mint már az előbbieken láttuk, korábban is több ízben volt területi-politikai konfliktus. Most I. János (1379–1390) kasztíliai király kedvezőnek látta a lehetőséget a kétszáz évvel korábban elveszített portugál területek megszerzésére, aminek eléréseért megegyezést kötött Leonor Teles ré-

---

²⁵ Pedro, azaz Kasztíliai (Kegyetlen) Péter, Kasztília királya (1334–1369), Az eseményekre lásd FROISSART *Krónikája*, (Válogatás) Ford. Kulcsár Zs., Bp. 1972, 95–98.

²⁶ Lásd a 24. jegyzet

gensnövel. Ennek értelmében I. János feleségül veszi Ferdinánd és Leonor lányát, Beatrixt, és így a házasság révén megkapja Portugáliát, aminek a paradoxona az, hogy két-százötven évvel korábban magát a Portugál Grófságot Portugáliai Henrik éppen Kasztíliától kapta hozomány gyanánt. A kasztíliai király és a régensnő megegyezése ebben a némiképpen más helyzetben perszónáluniót jelentett, ami az erőviszonyokat tekintve nem lehetett más, mint Portugália teljes bekebelezése. A kasztíliai király, Leonor és Andeiro gróf szövetségével szemben az Avis Rend nagymestere körüli csoport állt. Avisi János (João) I. Péter (1357–1367) portugál királynak még infáns korában született gyermeke. Péter infáns beleszeretett Ines Pires de Castro nemes hölgybe, s ennek a kapcsolatnak a gyümölcse lett az 1357-ben született törvénytelen gyermek János, akit hatéves korában 1363-ban tettek meg az Avis Rend nagymesterévé. Az anyát, Ines de Castrót IV. Alfonznak (1325–1357), I. Péter apjának a biztatására a nemesek egy csoportja megölte (később Péter királyként kegyetlen bosszút állt a gyilkosságban résztvevő nemeseken). A törvénytelen származású nagymester most a kasztíliaellenes főurak, az erősödő városok politikai mozgalmának az élére állt, és elnyerte támogatásukat, aminek jogi alapját az adta, hogy az 1143. évi lamegói döntés értelmében leányági örökösödés nem volt lehetséges, ennek következtében a kasztíliai király törekvéseinek nem volt jogi alapja Portugáliában. A trónra törekvő Avisi János belső helyzete mellett külső pozícióit is igyekezett megszilárdítani, egyrészt Kasztília jelentős hatalma miatt, amelyet szükségszerűen kasztíliaellenes külpolitikai irányvonalon találhatott meg, másrészt idegen szövetségesekre volt szüksége, hogy uralmát külpolitikai téren is legitimálni tudja.²⁷

A 14–15. században az európai, különösen pedig a nyugat-európai országok külpolitikáját a Flandria birtoklásáért kitört ún. „százéves háború” nagymértékben meghatározta. Az angol–francia konfliktus során kialakult szövetségi rendszer egy idő után Közép-Európát és szinte az egész Nyugat-Európát bevonta a küzdelembe.²⁸

A francia külpolitika legfőbb támasza a Kasztíliával kötött szövetség volt — ami az Ibér-félsziget hatalmi viszonyait nézve — fordítva is igaznak bizonyult. A kasztíliai külpolitika tehát a Francia Királyság felé orientálódott, ami 1369 után vált nyilvánvalóvá, amikor Trastamarai II. Henrik Montielnél legyőzte ellenlábását, I. (Kegyetlen) Pétert. Mint az előzőek során már láttuk, I. Ferdinánd a kasztíliai trónra pályázott, ami azonban nem járt eredménnyel, csak azzal, hogy tovább mélyítette Kasztília és Portugália évszázados ellentétét.

Anglia a Német–Római Császársággal igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni, mert törekvései elismerését és jogainak érvényesítését nemcsak a százéves háborúban, a harc-téren elért eredményekkel, hanem nemzetközi kapcsolatainak megszilárdításával is igye-

---

²⁷ MARQUES, *Historia...*, I, 125–192.; ANDERLE, *Megosztott ...*, 37–51.; Uő.: *Spanyolország...*, 46–52.; VILAR, *i. m.* 27–30.

²⁸ A százéves háború korszakára a vonatkozó gazdag irodalomból lásd VÁCZY P.: *A középkor története*, Bp. 1936, 633–641.; G. DUBY—R. MANDROU: *A francia civilizáció ezer éve*, Bp. 1968, 155–202.

kezett elérni. Ráadásul a Német—Római Birodalom élére került Luxemburg-dinasztiának voltak olyan, a Birodalom határán lévő területei, amelyek konfliktusok sorát okozták, és francia, majd később burgundiai törekvések célpontjai voltak. A szóbanforgó területek — Dauphiné, a Burgund grófság (Franche-Comté), Savoya, Luxemburg és más németalföldi tartományok — hovatartozása a Birodalom és Burgundia között állandó konfliktusok tárgyát képezte. A Birodalom szövetségét és támogatását Franciaország is igyekezett megnyerni, amihez hozzájárultak a hagyományosan jó Valois-Luxemburg kapcsolatok.

Burgundia azonban igen komplikált és érzékeny helyzetben volt, s gyakran kényszerült arra, hogy céljai elérése érdekében Anglia, Franciaország és a Birodalom között egyensúlyozzon, amire mind a közvetlen burgund területekhez, mind pedig a Flandriához fűződő érdekei egyaránt rákényszerítették. A hagyományosan németellenes Burgundia célja fokozatosan az önálló államiság megteremtése lett, és többnyire annak a pártjára állt, akitől ezen a téren támogatást remélhetett.

Azonban, amikor az azincourt-i ütközetben V. Henrik angol király legyőzte a franciákat, és így a francia király helyzete végérvényesen megrendült, Franciaország két részre szakadt. Párizsban 1418-tól János burgund herceg parancsolt, míg az orléansi párt tulajdonképpeni feje, a dauphin Károly Bourges-ba húzódott vissza. Anglia és Burgundia kapcsolatai szorosabbra fűződtek, amikor az orléans-iak Félelemnélküli János herceget meggyilkolták, s ennek következtében a burgund párt 1420-ban elismerte V. Henrik angol király jogát a francia trónra.

Amíg a Burgund Hercegség erősödőben volt, többé-kevésbé egyértelmű módon angolbarát külpolitikát folytatott, hogy minél akadálytalanabban terjeszkedhessen és valósíthassa meg terveit. Amikor a birtokszerzés ideje lejárt, és a politikai viszonyok is változóban voltak, igyekezett rendezni viszonyát a Francia Királysággal, ami egyfajta burgund—francia kiegyezést hozott létre. Ennek lesz a következménye, hogy Burgundia magatartását az 1435-ben az arras-i béketárgyalásokon, Franciaország tekintetében ekkor már nagyobb kiegyensúlyozottság jellemzi.

Ebbe a politikai érdekrendszerbe szervesen illeszkedik bele Portugália és Kasztília történelmi konfliktusa. A francia szövetséges Kasztíliával szemben Avisi János természetesen Anglia felé fordult segítségért. London Lancaster hercegét és Ösztövér János lovagot küldte támogatása jeleként, s középkori szokás szerint a szövetséget házassággal erősítették meg: János feleségül vette a lancasteri herceg lányát Filipát. Mindez azt is jelentette, hogy Anglia elismeri Avisi János trónigényét, ami Anglia szövetségi rendszerét tekintve jelentős külpolitikai támogatást jelentett. A portugál—angol sereg Atoleros, majd Aljubarrota mellett 1385 augusztusában legyőzte a kasztíliai seregeket (a portugál seregek győzelmében nagy szerepet játszott Nuno Alvares Pereira).²⁹ A fegyveres összecsapások közben a rendkívüli Cortes elfogadta a törvénytelen utód trónra lépését,

---

²⁹ A következményeire lásd MARQUES, *Historia...*, I, 187—189.; ANDERLE, *Megosztott...*, 44—51.; Uő: *Spanyolország...*, 46—52. VILAR, *i. m.* 27—30.

akit 1385. április 6-án I. János (1385–1433) néven királlyá koronáztak, amellyel kezdetét vette az Avis-ház (1385–1580) uralma Portugáliában.³⁰

Az újonnan megválasztott királynak meg kellett szilárdítania és kétségbevonhatatlanná kellett tennie hatalmát belpolitikai és külpolitikai síkon egyaránt. Ennek fontos eszköze lehetett a történetírás, amit I. János számára Fernão Lopes alkotott meg. Lopes feladata az volt, hogy elkészítse a I. Jánosig Portugáliában uralkodó összes király történetét, amit úgy kellett elvégeznie, hogy legitimálja királya kormányzását, és emellett elfeledtesse az uralkodó törvénytelen születését. Ennek érdekében szükséges volt némely esetben a valóság elferdítése vagy legalábbis annak megszépítése és minél dicsőbbé tétele. Fernão Lopes feltehetően ismerhette a Portugália történetére vonatkozó dokumentumok, történeti művek és legendák jó részét. A bennük fellelhető ellentmondások, esetleg hiányosságok végül is termékenyítőleg hatottak. Úgy tűnik, a burgundi származás nem volt megfelelő az új uralkodó család számára. Olyan eredetet kellett tehát „kreálnia” az udvar történetírójának, amely azáltal, hogy megerősíti a korábban uralkodó portugál királyok presztízsét, dicsőbbé és ezáltal egyben legitimmé is teszi királyának uralkodását. A középkori királyoknak ahhoz, hogy uralmukhoz semmi kétség ne fűződjön, eszmei aspektusból kétségtelenül tekintélyt kölcsönző dinasztikus leszármazásra és olyan megingathatatlan, Istentől származtatott hatalomra volt szükségük, amelyet irodalmi síkon a legendák, a népi szájhagyományok és a történetírók biztosítottak számukra.

Valószínűnek tartjuk, hogy a korábbi, magyarokkal kapcsolatos ismeretek, valamint Magyarországnak és királyának a 15. század elején tapasztalható kivételes tekintélye irányíthatta Lopes figyelmét Portugáliai Henrik magyar származásának lehetősége felé. A helyzet tisztázásához meg kell röviden vizsgálnunk a 14–15. század fordulójának legfontosabb politikai-diplomáciai eseményeit.

Mint ismeretes, VI. Orbán és VII. Kelemen ellentétének következménye a nyugati keresztény világ szakadása: az 1378-as skizma, ami a százéves háború mellett a 14–15. század fordulóján a leginkább megosztotta Európa uralkodóit. Ez a két esemény az, ami ekkor leginkább foglalkoztatja a királyi udvarokat, s döntően ezek határozzák meg a szövetségi rendszerek összeurópai mozgását.³¹ Az egyházszakadás kezdetekor az Ibérfélsziget országai semleges álláspontra helyezkedtek, s csak később, a hírek megérkezésével álltak egyik vagy másik pápa pártjára. A skizma kezdetekor mindkét pápa részéről érkezett az Ibérfélsziget királyságaiba hivatalos küldött. Kasztília, Navarra, Aragónia, semleges választ adott a pápai követeknek. Portugáliába VI. Orbán követként Róbert nápolyi lovagot és Roquefeuille Jánost küldte, akik I. Ferdinándnak, a pápa ajándékát

---

³⁰ Az Avis-ház uralkodására lásd MARQUES, *Historia...*, I. 193–478.

³¹ Vö. MÁLYUSZ E.: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog*, Bp. 1958, 22–49.; ÁLDÁSY A.: *A Nyugati nagy egyházszakadás története VI. Orbán haláláig. 1378–1389*, Bp. 1896; SCHÖNHERR GY.: „Jegyzetek Zsigmond király és az egyházszakadás történetéhez”, *Századok*, 36 (1902) 766–771.; SZÁNTÓ K.: *A katolikus egyház története*, I. 483–503.; CSERNUS S.: „A nemzetközi kapcsolatok átalakulása Nyugat-Európában a 15. század elején”, *Acta Universitas Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* 74 (1983), 11–23.

egy darab skarlát színű posztót átadták. Róbert lovag tolmácsolta VI. Orbán titkos üzenetét, mely szerint ha I. Ferdinánd elismeri Orbánt, akkor ő a király minden kívánságát teljesíti és tekintélyét tovább növeli. A király elutasította a szövetséget Orbánnal, annál is inkább, mert Roquefeuille János titokban az Orbánnal szemben álló bíborosok üzenetét is tolmácsolta. Az 1378. év nyarán, amikor még az uralkodó álláspontja semleges volt, folyamatosan érkeztek a hírek Portugáliába a bíborosoknak Orbántól való elszakadásáról és a Fondi-i választásról. Megválasztása után VII. Kelemen, levelet intézett a portugál királyhoz, amelyben felkéri, hogy csatlakozzék hozzá. Az ügy megtárgyalása végett Ferdinánd tanácsulást hívott össze, amelynek központi kérdése az volt, hogy a király beavatkozzék-e két pápa közötti ellentétbe és megkísérlelje-e a kibékítést. A gyűlés határozatot hozott, hogy a király tegyen lépéseket egy, az európai fejedelmek részvételével tartandó tanácskozás összehívására; a kicsiny Portugália királyát azonban Márton lisszaboni püspök várakozásra intette. A VII. Kelemen melletti elkötelezettség kihirdetésére Évorában került sor, ahol a misét maga a lisszaboni püspök celebrálta.

Franciaország és Skócia mellett Portugália is VII. Kelemen mellett foglalt állást, ami azonban nem volt tartós.³² A különböző pápákhoz fűződő kapcsolatát nem kis mértékben befolyásolták a belpolitikai események. I. Ferdinánd 1380 júliusában nyilvánosan Franciaországhoz közeledett, és ennek jeleként követséget küldött Párizsba Márton lisszaboni püspök vezetésével, ugyanakkor szerződést kötött Lancaster hercegével, elismerve annak VI. Orbán által is támogatott kasztíliai trónigényét. Az Orbán pártján álló Anglia és Portugália között 1381-től erőteljes közeledés figyelhető meg, annál is inkább mert a Kasztília (amely francia befolyás alatt áll) és Portugália közötti viszony elhidegült, és amint azt az előzőekben már láttuk, 1385-ben I. Ferdinánd halála után ellenségesse is válik.

Portugália és Kasztília szembenállása tehát egyházpolitikai aspektusból is megerősödött, ami fordítva is igaz: Portugália és Kasztília is azt a pápát támogatta, amelyik jogait elismerte. Portugáliát 1383 és 1385 között megosztotta a trónbetöltés kérdésében a Teles-Anderio liga és az Avisi János vezette liga között keletkezett ellentét és a különböző pápák támogatása, aminek következményeként vezető egyházi posztokon személycserék történtek. VII. Kelemen a bragai érseki székbe, Lőrinc helyére Péter bragai kanonokot nevezi ki, Coimbrába Pesaro püspökét, Angelust helyezte át.

A nagy nyugati egyházszakadás rendezése nem kis mértékben Luxemburgi Zsigmond magyar király nevéhez fűződik, aki kísérletet tett, hogy békét közvetítsen a százéves háborúban. Narbonne-i, perpignani, párizsi, londoni és calais-i tárgyalásai alkalmával arra törekedett, hogy megteremtse egy egyetemes zsinat összehívásának nemzetközi és politikai feltételeit, ahol minden európai nemzet képviseltesse magát, hogy a nyugati kereszténység egysége ismét helyreálljon.

A katolikus országok együttműködésének elérésére diplomáciai tárgyalások sorozata folyt, amelynek központi alakja Luxemburgi Zsigmond. Vállalkozott a zsinat előkészítésére, amelynek egyik fontos feltétele a százéves háborúban az angol-francia béke-

---

³² Az európai országok szerepére részletes elemzést ad ÁLDÁSY, *A Nyugoti...*, 107–385.

kötés létrehozása, és ennek érdekében utazott Párizsba, majd Londonba.³³ Párizsban tárgyalásokat folytatott, ahol azonban VI. (Őrült) Károly (1380–1422) francia király és fia, a későbbi dauphin, a majdani VII. Károly (1422–1461) tárgyalóképtelensége miatt törekvéseit nem koronázta siker. Párizsból Londonba utazott, ahol IV. Henrik (1399–1413) angol királlyal folytatott tárgyalásainak eredményeként megkötötték a canterbury-i egyezményt, Zsigmond és Henrik kölcsönös segítségnyújtási megállapodását. Az angol–francia fegyverszünet, a zsinat idejére kötendő ideiglenes béke végül nem jött létre, ennek ellenére a zsinat összehívásával sikerült bizonyos nyilvánvaló eredményeket elérnie.

A 15. század elejének egyházpolitikai eseményei, a korábbi kettő helyett három pápa szembenállása tovább fokozta európa fejedelmeinek ellentéteit. A skizma megszüntetésének egyik politikai feltétele XII. Gergely, XXIII. János és XIII. Benedek lemondatása mellett az lett, hogy az Ibér-félsziget országai is részt vegyenek az összehívandó egyetemes zsinaton. Zsigmond nemcsak személyes látogatásával, hanem követek útján is igyekezett törekvéseit megvalósítani. Már 1406-ban követséget küldött Garai János és Lorochi Fülöp személyében Kasztíliaba, Granadába és Portugáliába.³⁴ Zsigmond, hogy az egyházszakadás ügyével és saját szövetségi rendszerének továbbépítésével összefüggő céljait elérje, személyesen is ellátogatott Aragóniába.³⁵ I. Ferdinánd (1412–1416) aragón király, XIII. Benedek és Zsigmond találkozájának előkészületei már 1414 ősztől felgyorsultak, a követváltások megszáporodtak. Zsigmond 1415-ben ismét követeket küldött az Ibér-félsziget országaiba, mindenekelőtt azért, hogy a skizma megoldásával összefüggő elképzeléseit támogassák, illetve a személyes látogatását előkészítsék. Ennek érdekében I. Ferdinánd aragón király menlevelet állít ki Lévai Cseh Péter főlovászmester részére, aki Granadába és Henricus de Gravor számára, aki Portugáliába ment.³⁶ Az előzetes tárgyalások eredményeként Zsigmond, Ferdinánd és Benedek találkozájának színhelyéül Perpignan jelölték ki, ahová a pápa és az aragón király már Zsigmond előtt megérkezett, majd maga 1415 szeptemberében vonult be kíséretével. A perpignani tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mivel a javaslatok sorra megbuktak Benedek „makacssága” miatt. Zsigmond ekkor a már többször alkalmazott eszközt használta: a tárgyalásokat hirtelen megszakítva november elején elhagyta Perpignan, és Narbonne-ba távozott. Itt került sor a narbonne-i egyezmény megkötésére.³⁷ Zsigmond diplomáciai ügyességét dicséri, hogy Benedek ellenében is elérte célját, és biztosította az

---

³³ CSERNUS S.: „Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416. március)”, in *Kelet és Nyugat között, Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, szerk. Koszta L., Szeged 1995, 103–140.; Uő.: „A nemzetközi...”, 20–23. Noha Zsigmond még nem megkoronázott császár, valójában az 1410-es évektől császárként viselkedik és a források jó része is annak mondja.

³⁴ MÁLYUSZ E.: *Zsigmondkori Oklevéltár*, II/1. Bp. 1956, 4915. reg.

³⁵ ÁLDÁSY A.: *Zsigmond király és Spanyolország*, Bp., 1927., Részletes elemzést ad a tárgyalásokról, s az alábbiakban az ő információit foglaljuk össze.

³⁶ ÁLDÁSY, *Zsigmond király*... 61.

³⁷ Uo. 14–24., 99–100., az egyezmény szövegének elemzésére: 94–97. továbbá CSERNUS, „A nemzetközi...”, 15–16.

Ibér-félsziget országainak megjelenését a konstanzi zsinaton, amelyek kimondva a *subtractiót*, egyúttal kivonták magukat az avignoni pápa obedienciája alól. Az 1414–1418 között Konstanzban üléső XIV. egyetemes zsinat fő célkitűzése az egyház uniójának megvalósítása volt, amiben végső soron Zsigmond és az Ibér-félsziget királyságainak együttműködése is fontos tényező volt. Zsigmond és a bíborosok tárgyalásainak döntő része volt abban, hogy Aragónia, Navarra, Kasztília, Portugália eltávolodtak Benedektől és zsinati részvételük megvalósulhatott. A Konstanzban üléső zsinat, amely fellépett az eretnekekkel szemben, (leginkább Husszal és követőivel szemben) egyházi reformokat léptetett életbe, és megszüntette a nyugati keresztény egyház megosztottságát, mindvégig Európa érdeklődésének középpontjában állt. Zsigmond magyar és német király tekintélye és nemzetközi megítélése, diplomáciai tevékenysége és a zsinati célkitűzések megvalósulásának következtében jelentősen megnőtt. Azzal, hogy sikerült elérnie az egyház unióját, személye végérvényesen az európai figyelem középpontjába került, és ezáltal maga is hozzájárult országai, köztük Magyarország presztízsének növekedéséhez.

Zsigmond és Portugália kapcsolata később sem szakadt meg, hiszen fennmaradt egy 1425-ben Tatán kelt oklevél, melynek tanúsága szerint a Birodalom és Magyarország ellenségeként említett Velence elleni háborúhoz az angol, a dán, a svéd, a norvég az aragón és a portugál király támogatását kérte. Zsigmond 1426-ban megbízólevelet állított ki Jakch Mihály részére, hogy látogasson el Alfonz aragón, János león-kasztíliai és János portugál királlyal udvarába, hogy azoknak szövetséget ajánljon.³⁸

A Magyar és Portugál Királyság érintkezési pontjainak egyik lényeges mozzanata I. János portugál király negyedik fiának, Dom Pedro infánsnak Magyarországon tett látogatása.³⁹ A 14. század végén a törökellenes harc előkészítése érdekében létrejött nemzetközi összefogásnak, és a nikápolyi ütközetben⁴⁰ játszott magyar szerep hírének is el kellett jutnia Portugáliába, s a portugál udvar később az írott forrásokból is bőven értesülhetett Magyarországnak az *eretnek husziták, bogumilok és a Mohamed hitét valló oszmánok* ellen vívott harcairól.⁴¹ A 14. századi török expanzió lépéseit a kasztíliai királyok krónikája folyamatosan regisztrálja, s drámaian mutatja be a magyarok 1396-os csatáját a francia lovagok nagy veszteségeivel együtt. Az erősen vallásos és ugyancsak Mohamed hitét valló mórok ellen harcot folytató Portugáliában mindezek kedvező

³⁸ ÁLDÁSY, i. m. 108. és 111.

³⁹ RAKÓCZI I.: „A estado do infante D. Pedro em terras Húngaras e na corte imperador Sigismundo”, in *Universidade de Budapeste Biblos*, 69 (1993) 79–93.; Uő.: „Os Húngaros e os Descombrimentos”, *Observador*, 1992/1. 4–5.; KROFF L.: „Régi utazók Magyarországon”, *Századok* 41 (1907) 921–928.; THÜRÖCZY JÁNOS.: *A Magyarok krónikája*, Ford.: Horváth J., Bp. 1978, 357.

⁴⁰ BENKÓ M.: *Csata Nikápolynál*, Bp., 1987.; RÁZSÓ GY.: „A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély 1393–1437”, *Hadtörténeti Közlemények, Új Folyam*, 1972/ 3, 403–441.

⁴¹ ANDERLE Á.: *Kalandozók és zarándokok. Magyar témák a középkori spanyol történelemben*, Szeged 1992, 37.; MÁLYUSZ E.: *Zsigmond király uralma. Magyarországon*, Bp. 1984, 74–103.; BRACHFELD O.: *Magyar vonatkozások a régi katalán irodalomban és népballadákban*, (*Bibliothèque de l'Institut Français de Budapest*, 17.), Bp. 1930, 5–96.

színen tüntetik fel Magyarországot. Nem tarthatjuk véletlennek tehát, hogy I. János fia, az infáns Dom Pedro, aki 1425 és 1428 között az európai fejedelmi udvarokat sorra járja, a török és az eretnekek ellen a legintenzívebb harcot folytató Magyarországra is ellátogatott. Az infáns velencei és bécsi tartózkodása után érkezett Magyarországra, ahol kíséretével maga is részt vett a déli végeken a törökellenes harcokban. Az európai útiról hazatért Dom Pedro infáns Magyarországról szóló beszámolója igencsak kedvező színben tüntethették fel a törökök és az eretnekek ellen harcot folytató kereszténység „keleti bástyáját”. Jelenléte nyilvánvalóvá teszi, hogy a portugál udvar nagy fontosságot tulajdonított a keleti (magyarországi) eseményeknek, annál is inkább, mert a megerősödő Portugália nyugaton, most már afrikai területen is folytatott a mohamedánok ellen harcot, amelyben az új dinasztia tagjai — I. János és fiai: Dom Duarte, Dom Fernando, az előbb említett Dom Pedro és Dom (Tengerész) Henrique — jelentős szerepet játszottak.⁴² A királyi udvar hivatalos történetírója, Fernão Lopes első kézből értesülhetett a Zsigmond által Portugáliába küldött követek útján és Dom Pedro infáns beszámolóí révén Magyarország uralkodójának a skizma megszüntetésében játszott jelentős szerepéről, illetve az ország nemzetközi szinten betöltött politikai helyzetéről, valamint az eretnekek és a török ellen folyó harcokról. Mindezek az események méltán keltették fel az udvar és a történetíró érdeklődését Magyarország iránt.

A török terjeszkedésnek útját álló és ebben a helyzetében is jelentős nemzetközi szerepet játszó Magyarország az irodalomban is nyomot hagyott. Azon túl, hogy az európai krónikák konkrét leírást adnak a törökellenes harcokról, az általunk vizsgált portugál krónikákban és irodalmi művekben érdekes kerete van Magyarország és a magyar király említésének. Fernão Lopes *Az öt király krónikája*-ban, Duarte Galvão Alfonso Henriques-ről írt krónikájában és Luis de Camões *A Lusiadák*-ban, mint láttuk, konkrétan leírják Portugáliai Henrik magyar származását. A vizsgált krónikákban Magyarország és a magyarok említésének történeti háttérét a portugáloknak a *Mohamed hitét vallók ellen vívott harca* adja. *Az öt király krónikája* Magyarországot négy helyen említi, minden esetben Portugáliai Henrik és fiának a mórok ellen vívott harcával összefüggésben.⁴³ Galvão háromszor említi meg krónikájában a dinasztiaalapító Henrik magyar származását. Itt ugyancsak a keresztények *Mohamed hitét vallók ellen vívott harca* adja a háttérét. Az első esetben általánosságban említi Alfonso Henriques mohamedánokkal vívott harcát, a második esetben az Ourique mellett a szaracénok ellen vívott csata, a harmadikban pedig Bouillon Gottfried Jeruzsálem megszerzéséért vívott harca, illetve a portugál reconquista adja a történelmi háttérét.⁴⁴ Camões két ízben tesz említést *A Lusiadák*-ban a magyar származásról, ugyancsak a mohamedánok elleni harccal össze-

---

⁴² Portugália tengeri expanziójának első látványos álomása volt Ceuta elfoglalása 1415-ben. A portugál tengeri terjeszkedés fontos bázisa volt I. János harmadik fiának Tengerész Henriknek Sagresben létrehozott tengerészeti központja; maga Tengerész Henrik (1394–1460) Viseu hercege, Ceuta, majd Algarve kormányzója, a Krisztus-Lovagrend nagymestere anyagilag is jelentősen támogatta a portugál expanziót. MARQUES, *Historia...* I. 193–301.

⁴³ *Cinco reis...*, 43–50.

⁴⁴ DUARTE GALVÃO, *i. m.* 12–13., 17–18., 27–28.

függésben. A költő a már az előbbieken idézett két stanzája előtt VI. Alfonz león-kasztíliai király mórok ellen vívott harcát, illetve a magyar származást leíró stanzák között Gottfried mohamedánok elleni küzdelmét, majd a másik, magyarokat említő versszak után Henrik fiának, I. Alfonznak Guimarães, majd az Ourique mellett vívott nagy csatáit beszéli el.⁴⁵

A magyarok említése és mindennek a mohamedánok ellen vívott harc kontextusába helyezése adódhat abból is, hogy Camões Galvãoon keresztül, még ha áttételesen is, Lopes művét használhatta forrásul, és így a Lopes által létrehozott történelmi keret végigvonul az általunk vizsgált műveken. Ezt a lehetőséget figyelembe véve úgy véljük, hogy az általunk vizsgált irodalmi művek tudatos szerkesztés eredményei. Mindhárom szerző a 15–16. században élt és dolgozott, s véleményünk szerint az írók szövegében megjelenik az egész magyar–török harc irodalmi visszhangja, és ezek a szövegek a magyarokat egyértelműen a keresztény hit védelmezőjeként tüntetik fel. Ez arra enged következtetni, hogy Magyarország törökellenes harcát a 15–16. századi Portugáliában is nyilvánvaló és természetes szimpátiával figyelték.

Véleményünk szerint I. Jánosnak a lehető legkedvezőbb leszármazásra volt szüksége, mindenekelőtt azért, hogy nem egyenes vérségi leszármazását elfeledtesse, s a korábban uralkodó dinasztiahoz fűződő vérségi kapcsolatát hangsúlyozza, ráadásul az Isten kegyelméből uralkodó király szuverenitását és legitim voltát is kétségbevonhatatlanná kellett tennie. Mindezeket megtalálhatták egy olyan országhoz kapcsolódva, melynek trónján „szent királyok ivadéakai” ültek, s amellyel az Ibér-félsziget államai is szoros kapcsolatban álltak.⁴⁶ Az Árpád-ház jelentős uralkodói és a dinasztia európai mértékkel mérve is nagyszámú szentjei révén Magyarország már ekkor számottevő európai hatalom, amelynek fényét a nápolyi Anjouk országlása tovább emelte, s jelentős ország a 15. század elején is, hiszen a Német–Római Császárság súlypontja Kelet-Európába tolódott át. Ennek folytán Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt Magyarország tekintélye mind a Birodalmon belül, mind nemzetközi szinten nőtt. Zsigmondnak és országainak nemzetközi presztízse a nagy nyugati egyházszakadás megszüntetésével tovább növekedett, amit a török és az eretnekek ellen vívott harc csak erősíthetett.

I. János portugál uralkodó udvari történetírójának, Fernão Lopesnek a figyelme tehát több okból is Magyarország felé irányulhatott, az onnan érkező követekkel, lévén a királyi udvar tisztségviselője, személyesen is találkozhatott, az infáns, Dom Pedro beszámolóiból képet kaphatott a Kárpát-medence szerepéről, illetve számos forrásból értesülhetett Magyarország uralkodóinak és szentjeinek hírérl, mindezek mellett a magyarok törökellenes harcát, mint keresztény és mint politikus egyaránt figyelemmel kísérhette.

---

⁴⁵ CAMÕES, *A Lusiadák...*, 75–84.

⁴⁶ KLANICZAY G.: *Az uralkodók szentsége. Magyar dinasztikus szent-típusok középkori európai összehasonlításban* (Kandidátusi értekezés), Bp. 1995, 134–318. (kézirat)

Úgy látjuk azonban, hogy Portugáliai Henriknek az Árpád-dinasztiától való származtatását esetleg korábbi, az Ibér-félsziget és a Kárpát-medence között fennálló történelmi kapcsolatok is befolyásolhatták.

A legismertebb ilyen kapcsolat II. András (1205–1235) magyar király második házasságából született gyermekének, Jolántának I. (Hódító) Jakab (1213–1276) aragóniai királlyal kötött házassága volt.⁴⁷ Jolánta gyermekkoráról keveset tudunk, a királyi udvarban nevelkedett, ahol erősen élt Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete, s valószínű, hogy kapcsolatot tartott IV. Béla magyar király leányával, Szent Margittal (megh. 1270).⁴⁸ A gyermeklány 1235-ben két-három hónapos út után érkezett meg kíséretével Barcelonába, ahol a jövődöbeli férje nagy pompával fogadta. Jolánta kíséretében találjuk, és név szerint ismerjük Dénes fia Dénes szepesi ispánt,⁴⁹ Andrást, Mártont és Ádámot a királyné ajtónállóját.⁵⁰ Emellett bizonyos, hogy orvos(-ok), írnok(-ok), udvarhölgyek és jelentős számú katonai kontingens kísérte leendő hazájába a magyar hercegnőt. A magyarok Ibér-félszigeti jelenlétének fontos eseményeként értékelhetjük, hogy a magyar lovagok részt vettek Valencia több szakaszban történő visszafoglalásában (1232–1253), német, katalán, kasztíliai és portugál lovagokkal együtt, és szolgálataikért jelentős birtokokat kaptak Jakabtól, s azt is bizonyosan tudjuk, hogy Dénes fia Dénes jelentős birtokhoz jutott és előkelő katalán hölgyet vett feleségül.⁵¹

Jakab és Jolánta házasságkötése nagy jelentőségű volt magyar és nemzetközi szinten egyaránt. Jolánta férje az akkori Európa egyik legtekintélyesebb és leghatalmasabb uralkodója volt, aki nem véletlenül kapta a „Hódító” melléknevet, ami Magyarország és az uralkodó Árpád-dinasztia európai tekintélyére is hatással lehetett.

Jolánta és Jakab házasságából négy fiú és hat leány született. Pedro Aragónia (III. Péter néven 1276–1285), Valencia és Szicília (I. Péter néven 1282–1285), Jakab (1276–1311) Mallorca királya, Sancho toledói érsek lett, a negyedik fiú, Fernando korán elhunyt. A leányok közül Violante (Jolánta) X. (Bölcs) Alfonz león-kasztíliai királyhoz, Konstanca pedig Escalona hercegéhez ment hozzá, Izabella francia királyné, Mária pedig apáca lett. Két leányuk, Sancha és Eleonóra még gyermekkorukban meghalt.⁵²

Az aragón trónt Jolánta és Jakab fia, III. Péter örökölte, akinek két fia mellett két leánya is született. Az első leány a keresztségekben az Izabell-Erzsébet nevet kapta, Ár-

---

⁴⁷ BRACHFELD, *Árpád-házi Jolánta...*; ANDERLE, *Kalandozók...*, 14–24.; THALLÓCZY L.: „Árpád-házi Jolán, Aragón királynője”, *Századok*, 31 (1897) 557–592.; VAJAY Sz.: „Dominae Reginae Militis”. Árpád-házi Jolánta magyarjai Valencia visszavétele idején”, in *Mályusz Elemér Emlékkönyv*, szerk. H. Balázs É.–Fügedi E.–Maksai F., Bp. 1984, 395–414.

⁴⁸ BRACHFELD, *Árpád-házi Jolánta...*, 21–26.

⁴⁹ VAJAY, *i. m.* 406–407.; ANDERLE, *Kalandozók...*, 17–24.; BRACHFELD, *Magyar vonatkozások...*, 15–19.

⁵⁰ Andreas Ungarus, Martinus Ungarus, R. D'Ungria, ANDERLE, *Kalandozók...*, 17–24.

⁵¹ A birtok nagyságáról a vélemények megoszlanak. Lásd Anderle és Vajay véleményét, Vö. 47. jegyzet.

⁵² VAJAY, *i. m.* 395–414.

pádházi Szent Erzsébet tiszteletére. Erzsébet tizenkét esztendősen lett I. Dénes (1279–1325) portugál király felesége, majd férje halála után belépett a ferences harmadrendbe. A házasság révén a portugál uralkodócsalád, ha egy kicsit távolról is, de rokoni kapcsolatba került a „szent királyok nemzetségével”, az Árpád-házzal. Portugáliai Szent Erzsébet (megh. 1336.), akit „béketeremtőnek” is neveztek, férje halála után teljes szegénységet fogadott, és életét a betegek ápolásának szentelte. A képzőművészetben Portugáliai Szent Erzsébetet Árpádházi Szent Erzsébet ikonográfiai jelével, azaz rózsákkal az ölében is szokás volt ábrázolni, tehát Portugáliai Szent Erzsébet nevéhez is kötődött egy „Rózsá-legenda”.⁵³

III. Pedro leányának elnevezésében Árpádházi Szent Erzsébet tisztelete, a középkori Európa egyik legelterjedtebb szentkultusza is megnyilvánul.⁵⁴ Miként kanonizálása is kivételesen gyorsan, mindössze halála után négy évvel, 1235-ben történt meg, ugyanúgy tisztelete is rendkívül hamar elterjedt. Nagy szerepe volt ebben magyar és német családjának, akik gondosan ápták kultuszát Magyarországon, Thüringiában és Európa más országaiban. Szent Erzsébet tiszteletének legteljesebb terjesztői a ferences szerzetesek voltak, akik rendházaik hálózatával és személyes kapcsolataikkal széles körben népszerűsítették az egyébként is kedvelt Árpádházi Szent Erzsébet kultuszát. A Német Lovagrend, amelynek tagjai az Ibér-félszigeten részt vettek Valencia ostromában is, jelentős mértékben hozzájárult Árpádházi Szent Erzsébet kanonizálásához, amelyben nagy szerepet vállalt Hermann von Salza rendfőnök.⁵⁵ A Lovagrend európai rendházai és a hitetlenek ellen vívott harca számos területen jelentős mértékben járult hozzá Szent Erzsébet kultuszának terjedéséhez. Számos Erzsébet alakjához kapcsolódó irodalmi és képzőművészeti alkotás született. A legnagyobb hatású az a mű volt, amelynek elterjedése és népszerűsége közismert: Voragine *Legenda aurea*-ja.⁵⁶ Gabriel Asztrik ismertette egy, a hispániai beginák számára készült, Erzsébetet ábrázoló miniaturákkal díszített életrajzot és imát. Fernan Perez de Guzman kasztíliai költő egy hét versszakos himnuszt írt Szent Erzsébetéről.⁵⁷ Árpádházi Szent Erzsébet kultusza jelentős volt tehát az egész Ibér-félszigeten, ahová az ugyancsak az Árpád-sarj Jolánta és vele érkező kísérete is magukkal vitték tiszteletét, amivel nagymértékben hozzájárultak, hogy az Erzsébet (Izabell) és a Jolánta (Violante) név az Ibér-félszigeten elterjedjen és meghonosodjon.

⁵³ K. E. WHITE: *Szettek Kislexikona*, Bp. 1993, 62–63.; *A szettek élete*, szerk. Diós I., Bp. 1984, 329–330.; LÁBÁN A.: *Az Árpádházi Szent Erzsébet-legendák irodalmunkban*, Bp. 1907, *A Rózsá-legendával* kapcsolatban említi Lábán Antal, hogy Portugáliai Szent-Erzsébet *Rózsá-legendáját* tudomása szerint csak egy római breviárium őrizte meg (*Breviarium Romanum*, Budae 1827, pag. 1019.)

⁵⁴ GABRIEL A.: *Szent-Erzsébet tisztelete a középkori Spanyolországban*, Pécs 1940; SZ. JÓNAS I.: *Árpádházi Szent-Erzsébet*, Bp. 1986; KLANICZAY, i. m. 22–247. és 304–317., továbbá KIEL E.: *A szeretet nagy szentje, Árpádházi Erzsébet*, Bp. 1970; LÁBÁN, i. m.; TARCZAI GY.: *Az Árpádház Szentjei*, Bp. 1930.

⁵⁵ PÓSÁN L.: „A Német Lovagrend alapítása és korai története”, *Századok* 129 (1995), 145–156.

⁵⁶ JACOBUS DE VORAGINE: *Arany Legenda*, Bp. 1990, 276–280.

⁵⁷ GABRIEL, i. m.

Meg kell említenünk Jolánta fiával, a már korábban említett III. Pedróval kapcsolatban egy érdekes, az eddigieket tovább erősítő momentumot. III. Pedro második leánya, Jolánta 1295-ben Nápolyi Róberttel kötött házasságot, aki annak az Anjou-dinasztiának volt a tagja, amely Károly Róberttel (1308–1342 I. Károly magyar király) majd a magyar trónt fogja örökölni. Ez az újabb kapcsolódási lehetőség annál érdekesebb, mivel Mária, V. István (1270–1272) leánya, IV. (Kun) László (1272–1290) nővére huszonöt évvel korábban ment férjhez II. (Sánta) Károly (1285–1309) nápoly-szicíliai királyhoz, és ezzel a Portugáliában uralkodó Burgund-dinasztia ismét kapcsolatba került a volt és leendő magyar uralkodóházzal.⁵⁸

Összefoglalásként, a rendelkezésre álló adatok alapján az alábbi megállapításokat tehetjük: Úgy tűnik, Fernão Lopes szerzősége a legvalószínűbb Henrik portugál gróf magyar származását illetően, legalábbis a Lopes korát megelőző időből eddig nem került elő olyan hitelt érdemlő és nem vitatott dokumentum, amelyet a kutatók hitelesnek ismernének el.

A modern historiográfia elsősorban Camões „*A Lusiadák*” című művére támaszkodva, illetve Lopes információi alapján igyekezett választ keresni arra, hogy milyen adatok, esetlegesen milyen hatások következtében gyökerezett meg a portugál hagyományban a magyar eredet motívuma.

Mivel konkrét forrás továbbra sem áll rendelkezésünkre, arra próbáltunk meg választ keresni, hogy mi befolyásolhatta Fernão Lopest a magyar származás „kiválasztása” irányába. Véleményünk szerint ezt a szerzőt ért, a magyarokkal kapcsolatos közvetett és közvetlen hatások felderítésében találhatjuk meg.

Az egyik fő tényező kétségtelenül az a tekintély, amely a Magyar Királyságot övezte az Ibér-félszigeten a 13–15. században. Ez a tekintély vonatkozott az országra, de még inkább annak királyaira, akiknek híré-nevét a térségben megnövelték Jolánta házasságával is szorosabbra fonódó családi kapcsolatok.

Minden valószínűség szerint a másik fontos elem Árpádházi Szent-Erzsébet nyugat-európai, különösen pedig ibériai népszerűségének a ténye, s e mellett az a körülmény, hogy Árpádházi Szent-Erzsébet kultuszára ráépülhetett, egy másik, a magyar uralkodó házzal is rokoni kapcsolatba hozható népszerű szent, Portugáliai Szent-Erzsébet kultusza.

Lényegesnek tartjuk azt a momentumot is, amely az első portugál uralkodó dinasztiát, a Burgund-házat a nápolyi Anjou-házzal köti össze, és a magyar királyleány Mária és a portugál király leánya, Jolánta részben egyidejű dél-itáliai tartózkodásával hozható kapcsolatba. A Nyugat-Európa országaiban igen népszerű, szentekkel is büszkélkedő (Szent Lajos, különösen pedig a Nápolyból a Francia Királyságba visszatért Toulouse-i Szent Lajos) Anjou-dinasztia, és a Magyar Királyság összekapcsolódása az ország tekintélyét, jó hírének csak tovább növelhette.

---

⁵⁸ TEKE ZS.: „Anjouk” és ENGEL P.: „Anjou-ház I–II. tábla”, in KRISTÓ GY. (főszerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. sz.), Bp. 46–47. és 48–49.

Hasonlóképpen fontos — főleg a mohamedánok ellen keresztesháborút folytató Ibér-félszigeti királyságokban, s különösen magában a kereszteshadjáratok eredményeként megszületett Portugáliában — az a körülmény, hogy a 14. század végétől a Magyar Királyság az oszmán-törökök elleni harc élvonalába került, s így ugyanolyan veszélyzónában védi a kereszténységet, mint az Ibér-félsziget királyságai, így Portugália is. Ebben a nikápolyi ütközetet követő propagandának, valamint Luxemburgi Zsigmond magyar király és későbbi német-római császár nagyszabású diplomáciai tevékenységének lehetett nagy szerepe, amelynek során Zsigmond követei rendszeres kapcsolatba kerültek Portugáliával, illetve I. János portugál király fia, Dom Pedro infáns ugyancsak közvetlen kapcsolatba került Zsigmonddal és ő maga is személyesen ellátogatott a törökkel és az eretnekekkel harcot folytató Magyar Királyságba. Lopes művére nyilvánvalóan hatott Zsigmond és az őt megelőző királyok magyarországi uralkodásának híre, míg a Camöest is megihlető Galvão művében már benne van az egész 15. századi magyar-török küzdelmek visszhangja is.

Végezetül lényegesnek tartjuk Magyarország irodalmi, történelmi jelenlétét az Ibér-félszigeten. „Magyarország”, a „magyar király”, „magyar király leánya” több alkalommal és kifejezetten politikai kontextusban szerepelnek a 13–15. századi szövegekben, — mint láttuk a trubadúrköltészettől a regényig — ami fokozhatta a csodás elemek iránt is fogékony Lopes érdeklődését. Ráadásul Lopes, Henrik magyar származását feltételezve, a portugál dinasztiának egy másik, nagy tekintélynek örvendő királyi leszármazást adott, a valóságos herceggel szemben.

A fentiekkel összefüggésben kell megjegyeznünk azt is, hogy a Lopes korában és Camões korában ismert Magyarország megítélése között nincs különbség, s a Magyar Királyság dicsőségének *A Lusiadák*-ban való szerepeltetésének kétségtelenül szerepe volt annak a harcnak, amelyet a török ellen továbbra is kénytelen vívni az ország, s ezt Portugáliában szükségképpen továbbra is szimpátiával figyelték.

CONTRIBUTION À L'HISTOIRE DE L'ORIGINE HONGROISE D'HENRI DE PORTUGAL

Dans l'historiographie hongroise du 19e siècle, l'idée de l'origine hongroise d'Henri Ier, comte de Portugal (Henrique, 1097—1112) a suscité, avec la participation d'historiens imminents, des débats passionnés. A l'issu de ce débat, la majeure partie des spécialistes a opté pour l'origine bourguignonne de la première dynastie portugaise, beaucoup plus vraisemblable d'après les sources écrites contemporaines.

En fait, l'idée a été lancée et répandue dans le monde entier par le célèbre poète portugais du 16e siècle, Luís Vaz de Camões (1524—1580), dans ses "*Lusiades*", oeuvre fondamentale de la littérature portugaise qui, en relatant l'histoire de son pays et en définissant sa mission, mentionne le comte Henri, comme second fils du roi de Hongrie. On considère qu'à ce moment le poète avait deux sources importantes: l'une, *historiographique* (Duarte Galvão) et l'autre, *iconographique*, (une table généalogique faite au début du 16e siècle, représentant la dynastie hongroise).

Mais la source *historique* principale de Camões, la *Chronique d'Alphonse 1er* de Duarte Galvão, avait — elle aussi — une source plus ancienne: la *Chronique* de Galvão Fernão Lopes, historiographe officiel du royaume, qui rédigea son texte entre 1419 et 1434. La fiction de l'origine hongroise de la dynastie portugaise y figure; mais avec l'oeuvre de Lopes les références précises s'arrêtent et nous n'avons que des allusions légendaires peu fiables.

Néanmoins, par la *Chronique* de Lopes, et par ses sources encore non identifiées, mais largement antérieures à l'oeuvre de Camões, nous avons la preuve de l'existence d'un *mythe*. Notre point de départ était donc le fait que les portugais, à la cour royale du moins, croyaient fermement que leur première dynastie était d'origine hongroise. Mais quels en étaient les motifs?

A notre avis, l'explication réside dans la *richesse des relations* (historiques, dynastiques, littéraires) qui existait déjà entre la Hongrie et la Péninsule Ibérique, non seulement à l'époque de Lopes, mais beaucoup plus tôt aussi: il paraît que le *culte des saints hongrois* (surtout celui de Saint-Élisabeth de Hongrie); les rapports *dynastiques et religieux* (l'influence de l'Abbaye de Saint-Gilles) y étaient pour quelque chose; tandis que pour la période de Lopes, la grande puissance *hungaro-angevine*, le *prestige* de la *croisade* menée par Sigismond, et le *succès* de sa *diplomatie* au début du 15e siècle étaient certainement importants.

En même temps, la *mission* et la *communauté des tâches* des deux royaumes dans la *lutte anti-ottomane* devaient également constituer un *lien solide* entre les deux pays. Mais les sources étudiées et la situation spécifique du Portugal à l'époque de Lopes

permettent une *explication complémentaire*: il est fort probable que l'historiographe officiel du royaume ait fait des efforts pour *faire oublier* la *naissance illégitime* de son maître (Jean Ier) en mettant l'accent sur les rapports étroits des *rois portugais* avec la „*dynastie des Saint-Rois*” qui régnait en Hongrie.

A GERMÁN NÉPEK ETNOGENEZISE

A Krisztus utáni 3. század közepétől feltűnő germánokat, akik a római birodalom északi határait fenyegették, a korabeli források gens, natio kifejezésekkel emlegetik.¹ Ezeknek a latin fogalmaknak magyar nyelvű visszaadása általában a „nép” szóval történik.² Azonban az, amit ma „nép” alatt értünk,³ nem fedti a források gens, ill. natio fogalmát. A későantik és koraközépkori latin nyelvű források terminológiájukban világosan megkülönböztetik a római birodalom népét (*populus Romanus*), illetve a későbbi időkben a keresztény népeket (*populus Christianus*) a birodalmon kívül és belül élő germán gens-ektől, továbbá a középkor folyamán mindenféle nem keresztény gens-től.⁴ A későókor és a korai középkor folyamán több ilyen germán gens tűnik fel a történelem színpadán és tűnik is le onnan: alemannok, gótok, gepidák, vandálok, svébek, herulok, langobárdok stb.

Mi azonban az a fogalmi kategória, amely a genset megkülönbözteti a néptől? A gensnek a néppel való azonosítása a felvilágosodás korára nyúlik vissza. A német irodalomban ekkor vált általánossá a *migratio gentium* humanizmus idejéből származó fogalmát a „népvándorlás” (*Völkerwanderung*) kifejezéssel lefordítani.⁵ A „nép” fogalmán a felvilágosodás egy terület lakosságát értette, korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintet nélkül. A fogalom jelentését tágította, hogy a latin gens szó etimológiájában a származás, születés kifejezés rejlik. A kettő összekapcsolásából megszületett az a történelmi koncepció, amely a népvándorlással kapcsolatban a történelemtudományban a legújabb időkig uralkodott: a vándorló germán népeket monolitikus egységekként képzelték el. A több ezerre vagy akár százezerre rúgó népi alakulatok⁶ általában több

¹ J. JARNUT: „Aspekte frühmittelalterlicher Ethnogenese in historischer Sicht”, in *Entstehung von Sprachen und Völkern*, hrsg. von P. S. Ureland, (*Linguistischen Arbeiten* 16.), Tübingen 1985, 83.

² Pl. SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.)*, Szeged 1992. 16.

³ A szó sokoldalú jelentésére l: RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*, Budapest 1996. 18. skk.

⁴ Szűcs, i. m. 45. skk.; W. POHL: „Strategie und Sprache. Zu den Ethnogenesen des Frühmittelalters”, in *Entstehung...*, 93.

⁵ H. WOLFRAM: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, München 1990, 16. skk.

⁶ Arra, hogy ilyen tömegek vándorlása az ókor folyamán ugyanúgy gazdaságtörténeti mint katonai és logisztikai szempontból lehetetlen volt, ld. H. PREIDEL: „Das Ende der germanischen Völkerwanderungszeit an der mittleren Donau und die Baiwaren”, *Bohemia* 10 (1969), 82 sk.

törzsből álltak; egy törzset több nemzetség (*Sippe*) képezett. Ebben a koncepcióban az utóbbiak leszármazási közösségeket (*Abstammungsgemeinschaften*) alkottak, egy nemzetség tagja ugyanis csak az lehetett, aki abba beleszületett.

E koncepció megdöntése a német történelemtudományban elsősorban Reinhard Wenskus nevéhez fűződik, aki 1961-ben megjelent nagy szintézisében a germán gens-ek társadalmi fejlődését elemzi.⁷

Munkájának módszertani alapját Wenskus az etnológiától kölcsönözte. Felismerte ugyanis, hogy az etnológusok által kidolgozott etnoszociológiát mint tudományos segéd-eszközt a történelemkutatás is felhasználhatja. Ez az összehasonító munkamódszer megengedi, hogy a ma élő, illetve nem sokkal ezelőtt még létező szegmentális társadalmak társadalmi struktúrájában olyan jelenségeket figyeljünk meg, amelyek a társadalomképződés nem egy valamiféle ősi formájára mennek vissza, hanem a társadalomban immánensen bennelevő funkcionális szükségletre. E módszer alapján lehetséges ezeknek a népeknek a társadalmi szerkezetét az úgynevezett történelmi természeti népekkel, például a germánokkal, összehasonlítani — hiszen a funkcionális szükségesség ott is meg kellett, hogy legyen — és a történelmi természeti népeknél a társadalmi szerkezetre vonatkozó forrásanyag szűkösségét az etnológiai anyaggal kiegészíteni. Wenskus munkájára különösképpen Wilhelm Mühlmann funkcionális-strukturalista munkamódszere és a természeti népek törzsképződési folyamatának elméleti kidolgozása volt nagy hatással.⁸

Wenskus nagy érdeme, hogy a germán törzsképződést e módszert követve új alapokra helyezte. Törzsképződésen Wenskus olyan folyamatot ért, amely a törzsi tudat kialakulásához vezet.⁹ A törzsi tudat kialakulása ideológiai és politikai szinten történt. Ez csak úgy mehetett végbe, ha az összetartozás érzése, amely egy kis területen élő és kis létszámú népességnél mindig megvan, egy magasabb szintre átvihetővé válik. Az első lépés ehhez a politikai szövetség kialakulása, amelyen belül az összetartozás érzését egy domináns csoport fokozatosan, általában egy leszármazási mítosz révén ideologizálta.¹⁰ Ezek a mítoszok egy közös ősről beszélnek, akitől a társadalom összes tagja származik. A rokonságot ugyanis minden társadalom a társulás legerősebb és leg-

---

⁷ *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln—Graz 1961. Hogy Wenskus eredményei mennyire időtállóak, jellemző az osztrák akadémia Zwtellben 1986-ra tervezett szimpózium témájának, az etnogenezisnek 1990-re való elhalasztása, mert a történelemtudomány addig Wenskus eredményein nem tudott jelentősen túljutni, H. WOLFRAM: „Einleitung oder Überlegungen zur Origo Gentis”, in *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*. Teil I. hrsg. von H. Wolfram und W. Pohl. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. Denkschriften, Bd. 201. Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung, Bd. 12.) Wien 1990, 20.

⁸ W. MÜHLMANN: „Ethnologie als soziologische Theorie der interethnischen Systeme”, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 8 (1956), 186—20.; WENSKUS, i. m. 4. skk.

⁹ WENSKUS, i. m. 13.

¹⁰ WENSKUS, i. m. 95.

ősibb összekötő erejének érzi.¹¹ Azt a domináns csoportot, amelyik a törzsképződés folyamán, minden etnikai változás ellenére, a közös leszármazástudatot őrzi és — orális úton — továbbadja, Wenskus „hagyományt hordozó mag”-nak (*Traditionskern*) nevezi.¹² A törzsi politikai szövetség képződésénél a nyelvi és a kulturális aspektusoknak csak alárendelt szerepük volt. Ahogy Wenskus magállapította, kulturális és nyelvi területeket nem lehet éles határokkal elkülöníteni, hanem ezek a határokon összefonódnak.¹³

Politikai törzsképződés csak szociálisan rétegzett társadalmaknál volt lehetséges, mert a törzsi tudat egy nagyobb területen való kialakulása és fenntartása csak olyan csoportoknak állt érdekében, amelyeknél egy mitológiailag megalapozott etnikai tradíció képződése és fenntartása egyben hatalomképződéssel és fenntartással járt együtt.¹⁴ Ezt a feladatot csak egy, a társadalomból kiemelkedő arisztokratikus réteg tudta végrehajtani.¹⁵ Különös jelentősége volt a törzsi tradíció fenntartásánál a királyi nemzetségnek, a *stirps regiana*-nak. Ha a királyi nemzetség ugyanis belső vagy külső harcok folytán fizikailag megsemmisült, egyidejűleg eltűnt a törzs neve is a forrásokból, azaz a törzs mint szuverén társadalom megszűnt létezni.¹⁶

Az itt bemutatott törzsképződési folyamatot, amelyet Wenskus a germán törzseknél kimutatott, az etnológiából kölcsönzött terminussal etnogenezisnek szokták nevezni. Az etnogenezis folyamán létrejött politikai társadalomra a hagyományosan értelmezett nép fogalma — ahogyan Wenskus fent bemutatott kutatási eredményeiből kiderül — nem használható. Wenskus maga a források latin fogalmát (*gens*, ill. többesszámban *gentes*) lefordíthatatlanul, mint terminus technicust használta a nép (*Volk*) kifejezés helyett.¹⁷ A német történettudományban a nép (*Volk*) fogalma különösképpen diszkreditálódott, mert adjektívuma, a *völkisch* kifejezés, a nemzetiszocializmus idején a népek fajideológiai (*Rassenideologie*) megkülönböztetésére szolgált. Ennek a terminológiai nehézségnek az áthidalására újabban az a javaslat merült fel, hogy szakkifejezésként a késő ókori és a kora középkori „barbár” társadalmakra a görög eredetű *ethnosz* szót lehetne használni.¹⁸ Hogy a következő sorokban a germán *gens*-eket mégis a „nép” szóval fogjuk jelölni, annak nem csak az az oka, hogy a magyar „nép” fogalom — a némettől eltérően — nem diszkreditálódott, hanem az is, hogy a „nép” fogalom kizárja a germán *gens*-nek, mint valami primitív, archaikus őstársadalomnak az asszociatív értelmezését. Hibás lenne azonban a „nép” fogalom mögött valamiféle törzsszövetséget látni, azaz a

---

¹¹ WENSKUS, i. m. 16.

¹² WENSKUS, i. m. 75. skk.

¹³ WENSKUS, i. m. 89.

¹⁴ WENSKUS, i. m. 65.

¹⁵ WENSKUS, i. m. 27.

¹⁶ WENSKUS, i. m. 66. skk.

¹⁷ WENSKUS, i. m. 458. skk.

¹⁸ WOLFRAM, „Einleitung...”, 20. A magyar szakirodalomban legújabbán Róna-Tas András javasolta ezt a terminus technicust a honfoglaló magyarsággal kapcsolatban: i. m. 19.

törzset mint a nép alfogalmát (*Unterbegriff*) értelmezni.¹⁹ Az ilyen értelemben vett népi etnogenezis három legfontosabb összetevőjét fogjuk a következőkben megvizsgálni: az *origo gentis*-t, azaz a leszármazási mitológiát (*Abstammungslegenden*) mint ideológiai bázist, a tradíciót hordozó magot mint ennek közvetítőjét és végül a *stirps regíá*-t, a királyi nemzetséget (*königliche Sippe*) mint az etnogenezis folyamán létrejött nép egzisztenciális létezésének egyik legfontosabb pillérét. Vizsgálatunk a harmadik század elejétől fellépő germán népekre szorítkozik. Ekkor tűnnek fel ugyanis a forrásokban azok az úgynevezett „nagy törzsek” (*Großstämme*), amelyek később a római birodalom bukásában és Európa kora középkori történelmében jelentős szerepet játszottak: frankok, gótok, vandálok, szászok, burgundok, alemannok stb. Földrajzi szempontból ezeket a népeket nyugati és keleti germánokra szokás felosztani. Érdekes módon a nyugati germán népeknél a népnevek attribútumból képződnek. A frank név eredetileg „merész”-et (*kühn*) vagy „heves”-et (*ungestüm*) jelentett és csak később vette fel a „szabad” (*Freie*) értelmezést.²⁰ A szászok jellemző fegyverükről, a vágókardjukról, vagy ahogy ők nevezték, *sachs*-ról kapták elnevezésüket.²¹ Az alemann név etimológiáját kétféleképpen lehetséges értelmezni: vagy, ahogy szokásos, „minden férfi”-t (*alle Männer*) kell érteni rajta,²² vagy pedig kozmogóniai és antropogóniai értelemben „emberek”-et.²³ Végül pedig a langobárdok hosszú szakállukról (*lange Bärte*) kapták nevüket.²⁴ Ezzel ellentétben a keleti germán népek egy eredetileg kisebb egység nevét viselték népnévként, azét, amelyiktől a tradíciót hordozó mag leszármazási mítosza származott. A gótok a skandináviai gutonoktól kapták nevüket,²⁵ a vandálok eredetileg egy kisebb csoportot alkottak egy nagyobb kultikus közösségen (*Kultgenossenschaft*) belül.²⁶ Ezzel párhuzamosan mutatkozik meg a különbség a keleti és a nyugati germán népek között a királyság intézményére vonatkozóan is. Míg a nyugati germán törzseknél az egész népet átfogó királyi intézményt egészen a kora középkorig nem, illetve csak kezdetleges formában találjuk meg,²⁷ addig a keleti germán törzsek a források első említésétől fogva királyi dinasztiák uralma alatt álltak. A népnév és a központi királyi uralom megléte között az összefüggés tehát kimutatható. A királyi hatalom és a nép politikai egységének ideológiai bázisát, mint ahogy Wenskus kutatásából tudjuk, a leszármazási legendák képezték. Biztosra vehetjük, hogy minden germán népnek volt saját leszá-

¹⁹ JARNUT, „Aspekte...”, 83. skk.

²⁰ A. DEMANDT: „Die westgermanische Stammesbünde”, *Klio*, 75 (1993), 387–406, 396.; WENSKUS, i. m. 513.

²¹ DEMANDT, i. m. 396.; WENSKUS, i. m. 547.

²² DEMANDT, i. m. 396.

²³ H. CASTRITIUS: „Von politischer Vielfalt zur Einheit. Zu den Ethnogenesen der Alemannen”, in *Typen der Ethnogenese...*, 77.; WENSKUS, i. m. 501. skk.

²⁴ J. JARNUT: „Die langobardische ethnogenese”, in *Typen der Ethnogenese...*, 99.

²⁵ WOLFRAM, *Die Goten*, 31.

²⁶ L. SCHMIDT: *Geschichte der deutschen Stamme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, München 1941, 101.

²⁷ Az alemann királyi dinasztiaképződés csiráira: CASTRITIUS, i. m. 78. sk.

mazási legendája. De ezek csak akkor maradtak ránk, ha a római birodalom területén tartósan letelepedett népeknél — keresztény szellemű történetírás minden pogány szemlélettel való éles szembenállása ellenére — a meglevő orális tradíció írásos formát öltetett. Ezért nem véletlen, hogy a legrészletesebb leszármazási legendákkal azoktól a népektől rendelkezünk, amelyek az egykori római birodalom területén viszonylag tartós uralmat tudtak létrehozni. Ezek közül a gótokét és a langobárdokét ragadjuk ki példaként. Jordanes, a 6. századi gót származású történetíró Skandináviába vezeti vissza népének származását. Elbeszélése szerint Skandináviát²⁸ egy Berig nevezetű király vezetése alatt hagyták el a gótok, átkeltek a tengeren, és azt a területet, ahol partra szálltak, Gothiskandzának nevezték. Itt harcba keveredtek az ulmerugiakkal (*Ulmerugier*) és a vandálokkal, majd miután legyőzték őket, további öt királyuk uralkodása alatt ezt a területet lakták. Később Filimer vezetése alatt Szkítiába vonultak. Itt is harcba keveredtek az ott lakó népekkel, s miután ezek felett is diadalmaskodtak, a hunok betöréséig Szkítiát lakták. Elbeszélésének további részeiben Jordanes összekapcsolja történetüket az ókori szkíták és géták történelmével,²⁹ de ez a tudálékos kompozíció nem tartozik az orális leszármazási legendák körébe. Hasonlóképpen meséli el népének őstörténetét Paulus Diaconus, a 8. században élt langobárd történetíró. Eszerint a langobárdok ugyancsak Skandináviából eredeztették származásukat és a népességszaporulat készítette a vinilek egy részét — a langobárdok ugyanis ekkor még vinileknek nevezték magukat — az őshaza elhagyására.³⁰ Miután a vinilek egy Skoringa nevezetű területen letelepedtek, harcba keveredtek a vandálokkal. Az ellenük aratott győzelmük után éhínség készítette a langobárdokat új hazájuk elhagyására.³¹ Mauringán keresztül Gollandába jutottak, ahol letelepedésük után többek között a bulgárokkal is harcba keveredtek.³² A következő, 19. fejezettől más forrásokból is ellenőrizhető eseményekről számol be Paulus. Miután Odoaker 487-ben legyőzte a rugiakat (*Rugier*), a langobárdok elfoglalták azok területét és ott tartózkodtak Itáliába való elvonulásukig. A két elbeszélés ugyan bizonyos földrajzi és motívumbeli egyezéseket mutat — így például a Skandináviából való származás, átkelés, letelepedés a túlsó parton, harc a vandálokkal —, de a szövegkritika nem tudott semmiféle összefüggést a két híradás között kimutatni.³³ A két származási legendát tehát önálló forrásként kell kezelnünk. Mindkét elbeszélés meg-

²⁸ JORDANES, *Getica*, c. 25 skk., *Monumenta Germaniae Historica* (a továbbiakban MGH), *Auctores Antiquissimi*, V, rec. Th. Mommsen, Berlin 1882. Jordanes munkája tulajdonképpen csak egy kivonat a római szenátor Cassiodorus elveszett gót történelméből. Amit ma Jordanesnél olvasunk, legnagyobb részt Cassiodorusra megy vissza. WOLFRAM: „Einleitung...”, 25. sk. A gót népnév először Kr. u. 16 körül tűnik fel a forrásokban. WOLFRAM, *Die Goten*, 30.

²⁹ JORDANES, c. 29 skk.

³⁰ PAULUS DIACONUS: *Historia Langobardorum*, c. I, 1–3,7 MGH *Scriptores rerum langobardicarum et italicarum saec. VI–IX.*, ed. G. Waitz, Hannover 1878.

³¹ PAULUS DIACONUS, c. I, 7–10.

³² PAULUS DIACONUS, c. I, 11–18.

³³ J. JARNUT: „Zur Frühgeschichte der Langobarden”, *Studi Medievali. Serie 3*, 24 (1983), 3.

egyezik abban, hogy „népek” (*gens*) vándorlásáról beszélnek. ³⁴ Jordanes elbeszéléséből is kitűnik, hogy e *gens*-eken sokkal kisebb közösségeket kell érteni, mint amit ma népen értünk. Egy későbbi fejezetben megemlíti, hogy Berig király vezetése alatt a gótok három hajón keltek át a túlsó partra. ³⁵ A 6. századi gótoknál tehát még létezett egy bizonyos orális hagyomány erről a viszonylag kis számú csoportról, ami arra mutat, hogy a későbbi gót etnogenezisben nekik, mint hagyományt hordozó magnak fontos szerepük volt, hiszen az ő nevükre mennek vissza azoknak a 6. századi népeknek a nevei, amelyek a mai Olaszországot és Spanyolországot uralmuk alatt tartották. ³⁶ Ennek a tradíciót hordozó magnak a kis létszáma is mutatja, hogy itt nem mai értelemben vett néppel, hanem harcosok közösségével (*Kriegergemeinschaft*) kell számolnunk. A hadjárat és az ezt követő letelepedés indítóokát Paulus adja meg világosan. A langobárdokat — és minden bizonnyal a gótokat is — az éhínség kényszerítette ősi lakhelyeik elhagyására. Ez a fajta ősi népességszabályozás a latin népek őstörténetéből is ismert, ahol az a *ver sacrum*, a szent tavasz szakrális köntösében jelentkezik. Éhínség idején egy meghatározott év tavaszán született ifjaknak el kellett hagyni hazájukat. Az antik források a germánokkal kapcsolatban is említést tesznek erről a jelenségről. ³⁷ A harci vállalkozások másik indítóoka a zsákmányszerzés lehetett. Ilyenkor egy vezető egyéniség hadi kíséretet gyűjtött maga köré, melynek tagjai szabad akaratukból csatlakoztak hozzá. Ilyen, a hadi kíséret által végrehajtott harci vállalkozások (*Gefolgschaftskriege*) is vezethettek letelepüléshez a megtámadott területen. ³⁸ A győztesek azonban nem önmagukba zárkozó, kasztszerű réteggént uralkodtak az elfoglalt terület lakossága felett, hanem összetételükben állandóan változtak. Langobárd történetében Paulus különösen jól szemlélteti a tradíciót hordozó mag etnikai változásait és poli-etnikus összetételét. Az egyik helyen ³⁹ egy rabszolga történetét beszéli el, aki párviadalra vállalkozott az ellenség egyik kijelölt harcosával, hogy a langobárdok egy adott területen való áthaladását biztosíthassa. Tettével megszabadította magát és utódait a rabszolgaságtól. A következő fejezetben pedig maguk a langobárdok szabadították fel rabszolgáik egy részét, hogy hadi erejüket növeljék. Ezek a rabszolgák egy szakrális ceremónia által a langobárd *gens* teljesjogú tagjai lettek. ⁴⁰ Ilyen világos utalást a *gens*

³⁴ PAULUS DIACONUS, c. I. 1.: „Winnilorum, hoc est Lagobardorum gens”; JORDANES, c. 28.: „Gothorum gentes”.

³⁵ JORDANES, c. 94 skk.

³⁶ WOLFRAM, *Die Goten*, 50. A keleti és nyugati gót megkülönböztetésre: 36.

³⁷ WENSKUS, i. m. 432. sk.

³⁸ W. SCHLESINGER: „Herrschaft und Gefolgschaft in der germanisch-deutschen Verfassungsgeschichte”, in. uő.: *Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters*. Bd. 1, Göttingen 1963, 9–52.

³⁹ PAULUS DIACONUS, c. I, 12.

⁴⁰ PAULUS DIACONUS, c. I, 13.: „Igitur Langobardi tandem in Mauringam pervenientes, ut bellatorum possint ampliare numerum, plures a servili iugo ereptos ad libertatis statum perducunt. Utque rata eorum haberi possit ingenuitas, sanciunt more solito per sagittam, immurmurantes nihilominus ob rei firmitatem quaedam patria verba.”

polietnikus összetételére Jordanesnél ugyan nem találunk, de az orális hagyományban megőrzött gót királyok neveinek az etimológiája olyan kelta és baltikumi csoportokra utal, amelyek a gót etnogenezisben szerepet játszottak.⁴¹ Az 5. és 6. századi forrásokban azonban egyöntetű utalások történnek a germán népek polietnikus összetételére. Nagy Teodorik hadseregében többek között vandálokat, alánokat, szarmatákat, szkireket, alemannokat és gepidákat találunk.⁴² De az 5. század végén a burgund királyok katonai kísérete és a burgund hadi nép sem csak etnikai értelemben vett burgundokból állt.⁴³ Az ilyen értelemben vett hadi nép, az *exercitus*, ahogy a forrásokban szerepel, volt az a fogalom, amin a késő ókori és a kora középkori történetírók a népet, *gens*-et értették. Az *exercitus*-nak bárki tagja lehetett, származástól és társadalmi helyzettől függetlenül, egyedül az egyéni rátermettség, ami elsősorban katonai képességet jelentett, játszott szerepet.⁴⁴ A germán *gens* végeredményben tehát a hagyományt hordozó mag köré csoportosult, annak leszármazástudatát átvevő, összetételében polietnikus hadi nép. A gótok és langobárdok *origo gentis*-eiben a névtelen tömeg mellett fontos szerepet játszottak a vezető egyéniségek. Az etnogenezishez vezető primordiális események mindig egy király illetve hadvezér vagy hadvezérek (*Heerführer*) vezetése alatt mentek végbe. A gótok Berig király vezetése alatt hagyták el Skandináviát,⁴⁵ a langobárdok két hadvezér (*princeps*, ill. *duces*), Ibor és Agio vezetése alatt indultak el új haza keresésére.⁴⁶ De a *gens* egész vándorlása is egy dinasztikus történethez kapcsolódik.⁴⁷ A királyság mint intézmény, a gótoknál⁴⁸ ugyanúgy mint a langobárdoknál,⁴⁹ megszakítás nélkül megtalálható, a kezdetektől egész a *gens* felbomlásáig. Nem szabad azonban a királyság intézményét kizárólag a hadvezetésre korlátozni. A királyi hatalom nemcsak uralmat jelentett. Nagy hiba lenne a népvándorláskori germán királyság intézményét a kora újkori uralkodó—alattvaló viszony analógiájaként értelmezni. A király nem a mai

⁴¹ WOLFRAM, *Die Goten*, 42. skk.

⁴² WOLFRAM, *Die Goten*, 20.

⁴³ I. WOOD: „Ethnicity and the Ethnogenesis of the Burgundians”, in *Typen der Ethnogenese...*, Bd. I, 62.

⁴⁴ WOLFRAM, „Einleitung...”, 22.; JARNUT, „Die langobardische Ethnogenese”, 100.

⁴⁵ JORDANES, c. 25.

⁴⁶ PAULUS DIACONUS, C. I. 3. Ennek a hadvezéri funkciónak a jellege a királyi hataloméhoz hasonlított jellege. A német szakirodalom erre a „hadi királyság” (*Heerkönigtum*) fogalmát használja, amely alatt a dinasztiaalapítás elsődleges kiindulópontjával kapcsolatos hadvezérségi funkciót érti. WENSKUS, i. m. 319. sk., 411.; JARNUT, „Die langobardische Ethnogenese”, 98. Ezzel ellentétben Iborban és Agióban csak egy archaikus hadi kíséreti csapat (*archaischer Gefolgschaftshäufen*) vezetőit látja. WENSKUS, i. m. 411, 486. szerint ugyan a langobárdok Skandináviában királyi uralom alatt álltak, de a kivándorlókat — a gótokkal ellentétben — nem a király vezette.

⁴⁷ Az orális hagyomány írásbeli rögzítésénél a dinasztiatörténet politikai megfontolásból természetesen előtérbe került. WOLFRAM, *Die Goten*, 43. sk.

⁴⁸ A keleti gót királyi intézmény kontinuitására a hun uralom alatt T. SCHÄFER: *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*. (Diss.) Bochum 1996. 86. skk.

⁴⁹ J. JARNUT: „Die langobardische Ethnogenese”, 99 skk.

értelemben a népet reprezentálta, hanem legtöbb esetben őbenne testesült meg a nép jóléte, illetve egyáltalán a léte. A királyságnak erre a szakrális jellegére több germán népnél történik utalás.⁵⁰ A legszebb példát erre Ammianus Marcellinusnál találjuk a burgund királyi intézménnyel kapcsolatban: „Náluk a királyt általában hendinosnak hívják. Ősi szokás szerint a hatalomról le kell mondania, ha fordul alatta a hadi szeremcse, vagy ha a föld nem ad gazdag vetőmagot...”.⁵¹ A *potestate deposita* kifejezés értelmezésétől függően⁵² lehetne szakrális királyi áldozatra is gondolni. Ebben a példában ugyan ez az értelmezés bizonytalan, de skandináv forrásokban megtalálhatók az ősi királyi áldozat nyomai.⁵³ A király személye és a nép jóléte közötti kapcsolatban, ha nem is volt legtöbbször ilyen archaikus rítushoz kötve, a szakralitás egy bizonyos formájának mindig fontos szerepe volt. Ez azonban nem közvetlenül a király személyéhez kapcsolódott, hanem a királyi nemzedékhez (*Sippe*). Ez annál egyszerűbb volt, mivel a *stirps regia* sokszor félistenektől eredeztette származását. Jordanes a gót királyi dinasztiát, az Amalokat, egy Gapt nevű félistentől származtatja.⁵⁴ Ebben a dinasztiában testesülnek meg azok az erények, amelyek a nép boldogulását biztosítják: *sapientia, aequitas, pietas, patientia, mansuetudo, fides*.⁵⁵ A hagyományt hordozó mag nemcsak megőrizte, hanem magáévá is tette ezt a törzsi, orális hagyományt, és így a *gens Amalorum* és a *gens Gothorum* története szervesen, elválaszthatatlanul összefonódott.⁵⁶ A gót nép mint szuverén népi testület (*Volksgörper*) nem élte túl a gót királyság bukását. Miután az utolsó keleti gót királyt, Teját és seregét Narses bizánci csapatai megsemmisítették, nem csupán a gót birodalom dőlt meg, hanem a gót népnév is rohamosan eltűnt a forrásokból.⁵⁷

---

⁵⁰ W. KIENAST: „Germanische Treue und 'Königsheil'”, *Historische Zeitschrift* 227 (1978), 265–324.; H. WOLFRAM: „Methodische Fragen zur Kritik am 'sakralen' Königtum germanischer Stämme”, in *Festschrift für Otto Höfler*, Hsrg. von H. Birkham und O. Gschwantler, II, Wien 1968, 473–492.

⁵¹ AMMIANUS MARCELLINUS: *Res gestae*, ed. W. Seyfarth, Berlin 1968–1971, 28, 5, 14: „Apud hos generali nomine rex appellatur hendinos et ritu veteri potestate deposita removetur, si sub eo fortuna titubaverit belli vel segetum copiam denegaverit terra...”

⁵² WENSKUS, i. m. 577.

⁵³ WENSKUS, i. m. 577 A. 7.

⁵⁴ JORDANES: c. 79. A gót királyság szakrális jellegére: WENSKUS, i. m. 410. skk.; WOLFRAM: „Methodische Fragen”.

⁵⁵ WOLFRAM, „Methodische Fragen...”, 482.

⁵⁶ WOLFRAM, „Methodische Fragen...”, 483.

⁵⁷ WENSKUS, i. m. 485.; WOLFRAM, *Die Goten*, 249, 360.

DIE ETHNOGENESE DER GERMANISCHEN VÖLKER

In den spätantiken und frühmittelalterlichen lateinischen Quellen werden die germanischen Völker als *gens* bzw. *natio* bezeichnet. Die gewöhnliche Übersetzung mit Volk assoziiert einen modernen Volksbegriff, der nicht dem begrifflichen Inhalt der Quellen entspricht. Seit der bahnbrechenden Arbeit von Reinhard Wenskus, Stammesbildung und Verfassung, wissen wir, daß die germanischen Stämme politische Gebilde und keine Abstammungsgemeinschaften waren. Stammesbildung war ein politischer Vorgang, der zu einem Stammesbewußtsein führte. Träger dieses Vorganges waren die Traditionskerne und die königliche Sippe, die in ihren Abstammungslegenden die Idee einer fiktiven Abstammungsgemeinschaft bewahrten. Die Traditionskerne waren nach außen hin offen. Ein polyethenischer Charakter ist das besondere Merkmal dieser gesellschaftlichen Schicht. Die germanische *gens* war das polyethnisch zusammengesetzte, bewaffnete Volk, das sich um den Traditions Kern gruppierte und dessen Abstammungsmythen und -bewußtsein übernahm. Das Königtum war Träger des Stammesheils. Das Schicksal der königlichen Sippe war eng mit dem des Volkes verbunden. Mit dem Untergang des ostgotischen Reiches war nicht nur die königliche Dynastie vernichtet, sondern auch die Ostgoten als souveräner Volkskörper verschwanden aus der Geschichte.

DERBY GRÓFSÁG BIRTOKSZERKEZETE A 14–15. SZÁZADBAN

Jelen tanulmány egy nagyobb kutatási téma részeredményeit foglalja össze, amelynek témája egy közép-angliai grófság, Derbyshire település-, birtok-, és társadalomszerkezetének, valamint intézményrendszerének leírása és a közöttük lévő kapcsolatrendszer feltárása a 14–15. századra vonatkozóan. A vizsgálódás célja, hogy az angol grófságok szerkezeti felépítését egy adott grófság példáján keresztül mutassa be.

Miért éppen Derbyshire-re esett a választás? Praktikus szempontként célszerű volt olyan grófságot választani, amelynek forrásait jelentős részben már publikálták, de történetének feldolgozása még nem mondható teljesnek. A témaválasztást befolyásoló tényező volt, hogy a későbbiek folyamán lehetőség nyílt regionális szintű összehasonlító vizsgálatok elvégzésére. Derbyshire szárazföldi grófság, területén síkság, dombság, hegyvidék és jelentős erdőterületek voltak és vannak, tehát történeti földrajzi szempontból összehasonlíthatónak látszik egy hasonló adottságú középkori magyar megyével.

Derbyshire birtokrendszerét a birtokállomány szerkezete, a birtokok nagysága, fajtái és az egyes birtoktípusok között lévő viszony vizsgálata alapján próbálom meg vázolni.

Mielőtt azonban erre sor kerülne, célszerűnek látszik kitérni a középkori angol birtokrendszer makroszerkezetének rövid jellemzésére, ami nélkül nehezen érthető meg önmagában egy grófság birtokstruktúrája. Ezzel kapcsolatban kerül majd sor a témánkkal kapcsolatos fogalmak rövid magyarázatára, hogy az előforduló szakkifejezések pontos értelme, és a mögöttük rejlő történeti valóság érthető legyen még akkor is, ha bizonyos kifejezéseknek nincsen magyar megfelelőjük. Az angol történészek ugyanis sok terminus technicust nem magyaráznak el, feltételezve, hogy olvasóik ismerik azok jelentését. Ezen áttekintés után esik szó Derbyshire birtokszerkezetéről, elsőként a királyi birtokokról, másodikként a nagybirtokokról és a hűbéresek birtokairól, valamint a hűbéri birtokállományról és a hűbéri birtoktípusokról.

I. A középkori angol birtokrendszer szerkezeti jellemzői

A középkori angol birtokrendszer makroszerkezetének fejlődésében két időszakot lehet elkülöníteni: az egyik a Hódító Vilmos előtti, a másik az őt követő korszak. Az alábbiakban az 1066 után kialakult birtokrendszer képezi a vizsgálat tárgyát, amelynek a kései középkorig fennmaradó alapelemeit és makroszerkezeti sajátosságait Hódító Vilmos és utódai alakították ki. Ezért szükséges a 14–15. századi birtokrendszer megértése céljából a 11. század végi és 12. századi birtokszerkezet főbb elemeire rávilágítani.

A középkori Angliában 1066 után a földbirtokokat a tulajdonos személye szerint három csoportba lehet sorolni: 1. koronabirtok, 2. egyházi birtok, 3. laikusok kezén lévő birtok.

1. A hódítás után a földek nagy része az uralkodó tulajdonát képezte. Doris Mary Stenton szerint a királynak 1066 után több szabad rendelkezésű földje volt, mint az angol történelemben bármikor.¹

2. Az egyháznak tett birtokadományok valójában a hűbéri rendszerbe illeszkedtek, és az egyházi nagybirtokosok is az uralkodó hűbéresei lettek. Ebből adódóan az egyházi és a laikus nagybirtok szerkezeti sajátosságai nagyon hasonlítottak egymásra. A hódítás utáni birtokadományokért viszonzásul 6 püspöknek és 3 apátnak kellett 40-nél több lovagot kiállítani a király szolgálatára.² A királytól kapott birtokok fejében az angol egyházak összesen legalább 780 lovag felszerelésével és hadbaküldésével tartoztak az uralkodónak.³

3. A laikusok kezén lévő birtokok azért érdemelnek nagyobb figyelmet, mert a középkori angol birtokosok létszámra legnépesebb csoportja, a tulajdonképpeni nemesség rendelkezett felettük. A *Domesday Book*-ból kiderül, hogy a király hűbéresei nagy létszámú és vegyes összetételű csapatot alkottak, de közülük csak kevesen voltak igazán jelentősek. A Hódító Vilmos által laikus hűbéreseknél adományozott földek fele ugyanis 11 ember kezében összpontosult. Szintén a *Domesday Book* alapján állapítható meg, hogy 180-nál kevesebb *tenant-in-chief* rendelkezett olyan angliai birtokkal, amelynek az éves jövedelme meghaladta a 100 fontot.⁴

A *tenant-in-chief* kifejezésnek nincs magyar megfelelője, mert a birtokosoknak ez a kategóriája nem létezett a középkori Magyarországon. A *tenant-in-chief* a latin *tenens in capite* angol fordítása. Az angol szakirodalomban gyakran alkalmazzák a király közvetlen hűbéreseire. Tehát a *tenant-in-chief* azt a személyt jelölte, aki a birtokot *in capite* tartotta, vagyis a birtokkal és a rajta élő népességgel együtt járó összes jogot is megkapta.

A *tenant-in-chief* a birtokát nem abszolút tulajdonként birtokolta, mert a szerzett birtokok nem a hódítás zsákmányaként kerültek hozzá, hanem adományként, amelyért cserébe egy meghatározott számú lovascsapatot kellett felszerelni a király szolgálatára. A király a hűberadományok viszonzásaként laikus hűbéreseitől összesen legalább 4000 lovag hadbaállítását követelhetette meg.⁵ Minden egyes esetben az uralkodó határozta meg a birtokadományért viszonzásul kiállítandó lovasok számát. Ez volt a *servitium debitum*, vagyis a birtokadományt és annak tulajdonosát terhelő szolgálati kötelezettség.⁶ A *tenant-in-chief*, hogy eleget tegyen szolgálati köteletségének, a saját kíséretének tagjait a hűbéreseivé tette, hűbértartót adott nekik, és katonai vagy egyéb szolgálattal

---

¹ D. M. STENTON: *English Society in the Early Middle Ages*, London 1965, 31.

² D. C. DOUGLAS: *William the Conqueror*, Berkeley and Los Angeles 1964, 281–282.

³ D. M. STENTON, i. m. 67.

⁴ DOUGLAS, i. m. 269.

⁵ D. M. STENTON, i. m. 67.

⁶ DOUGLAS, i. m. 273.

terhelte az adománybirtokot és annak birtokosát. Az anglo-normann hűbériség korai szakaszában sok lovag még nem birtokolt földet, hanem ura kíséretének tagjaként teljesítette katonai szolgálatát és ellátásban részesült. A nagybirtokosok Hódító Vilmos ösztönzésére kezdték hűbérbirtokkal megadományozni a lovagokat, mely folyamat a 12. században teljessé vált.⁷

A *honor* kifejezést a legnagyobb adománybirtokokkal rendelkező *tenant-in chief*-ek birtokainak megnevezésére kezdték alkalmazni. Douglas szerint Hódító Vilmos a *tenant-in-chief*, azaz a birtokot tartó személy honorját hozta létre azokkal a birtokadományokkal, amelyekhez általában több grófságban is tartoztak földek. A honornak volt egy központja (*caput*), amely a honor urának a birtokközpontja és lakhelye volt, és akár egy vár is lehetett. Ott volt a honor urának, a lordnak az udvara és a bírósága, és oda tartoztak peres ügyeikkel a honor katonai birtokosai (*military tenants of the honour*), azaz a honor urának hűbéresei.⁸

Doris Stenton szerint 1066 után azokat a birtokokat, amelyeket egy jelentős báró, vagy egy fontos egyház birtokolt, megkülönböztetés nélkül nevezték báróságnak (*barony*), hűbérbirtoknak (*fee*), vagy honornak (*honor*). A *fee* egyszerűen azokat a birtokokat jelentette, amelyekkel a király a birtokost megadományozta, aki azt meghatározott szolgálat fejében szabadon birtokolta.⁹ Később persze a *fee* a hűbérbirtok értelemben lett használatos, ugyanis a hűbérese hűbérbirtokait (*feudum*) jelölte, amit már a 12–13. századtól egyértelműen jeleznek a források. A *honor* bizonytalan tartalmú terminusnak látszik, mely úgy tűnik, az eredeti latin kifejezés jelentésére utal, vagyis arra, hogy becsületet és tiszteletet biztosít a birtokosának.¹⁰ A *honor* szónak ez az értelmezése a hűbériség eredményeként jött létre. Az összes *honor* közül a legnagyobb, vagyis maga Anglia a királyé volt.¹¹

A *honor*-ok szerkezeti felépítéséről elmondható, hogy a többségük nem koncentrált egyetlen grófság területére, hanem az egyes birtokrészek több grófság területén, szórtn és egymásba ékelődve helyezkedtek el. Ennek következtében a nagybirtokosok nem hagyhatták figyelmen kívül a honorjukon kívüli birtokokat és birtokosokat. A hűbéri birtokrendszernek ez a finom, mozaikszerű szerkezete stabilizálóan hatott a társadalomra, ugyanis arra készítette az uralkodó hűbéreseit, hogy együttműködjenek vele, ugyanis képtelenek voltak arra, hogy a saját birtokaikat önálló földrajzi vagy gazdasági egységként kezeljék.¹² A *honor* szerkezetéről és működéséről a Leicester honor példáján elmondható, hogy a birtokállománya két részre oszlott. Az egyiket a honor ura, a lord a saját birtokában tartotta (*in demesne, in dominio*), a másikat, amely szintén a birtokaihoz tartozott, a hűbéresei tartották hűbérben (*in feodo*). A bíráskodás, az

---

⁷ Uo. 273–275.

⁸ Uo. 1964. 280.

⁹ D. M. STENTON, *i. m.* 67.

¹⁰ Uo. 67–68.

¹¹ Uo. 1965. 68.

¹² Uo. 68–69.

adminisztratív és gazdasági ügyintézés a honor központjában a *caput*-ban folyt, ahol a honor ura lakott.¹³

A honor urát, csakúgy, mint a királyt, kiemelkedő hűbéresei vették körül, akiknek a tanácsával az egész honor ügyeit intézte. Minden fontosabb honorban a hűbéresek közül kiemelkedett egy csoport, amelynek a tagjai nagy hűbértokokkal rendelkeztek, és ezért viszonzásul három–öt lovag fegyverbe állításával és szolgálatával tartozhattak a honor urának. Néha az is előfordult, hogy más *tenant-in-chief*-től vagy akár magától a királytól is tartottak birtokot. Ezeknek a hűbéreseknak a honoron belüli tényleges birtokaival kapcsolatos vizsgálatok kiderítették, hogy azok szétszórtaan helyezkedtek el a honor urának, a lordnak a birtokán; hasonlóan a lord birtokához, amely a királyságon belül volt mozaikszerű. Ennek jó példája Ferrers honorja, amelyből Hubert de Curson három lovagi feudumot (*fee*) kapott, amelyek négy grófság területén (Berkshire, Leicestershire, Oxfordshire, Staffordshire) voltak szétszórva. A Cursonhoz hasonló birtokosok, a honorok lordjaihoz hasonlóan saját bíróságot tartottak, ahová hűbéreseiknek el kellett menniük.¹⁴

Doris Stenton az 1066-ot követő időszak birtoktípusai között említi a báróságot is, amely az angol birtokrendszer fontos elemévé vált. Sanders a báróságokról írott művében együtt vizsgálta a honorokat és a báróságokat. Ő mindkét birtoktípust báróságnak nevezi, annak ellenére, hogy tudatában van a források terminológiai következetességének, vagyis annak, hogy viszonylag ritkán hívtak egy honort báróságnak és fordítva. Számszerűen 16 olyan eset állapítható meg, amikor hűbéresei kezén lévő honorokat báróságnak is neveztek.¹⁵ Ezeken kívül létezett még néhány olyan honor, amely a báróság státuszában volt és a korona birtokállományához tartozott.¹⁶ Összesen 132 báróságnak tartott birtok létezett, közülük többet a honor névvel illették. Sanders ezeken felül 72 olyan birtokot is talált, amelyek az 1086–1327 közötti időben valószínűleg báróságok voltak, amire azonban nincs egyértelmű bizonyíték.¹⁷ Ezek szerint Angliában az említett időben 204 körül lehetett a nagybirtokok száma, amelyek közül egyeseket honornak, másokat báróságnak neveztek, illetve egy részükre mindkét elnevezést alkalmazták. Amikor III. Henrik 1273-ban a Saint-Albans-i szerzeteseknél tett látogatást, Párizsi Máténak a báróságok számával kapcsolatos kérdésére válaszolva név szerint 250-et tudott felsorolni.¹⁸ Erre a magas számra Powell és Wallis talált magyarázatot. A báróságokat, a központot (*caput*) kivéve, gyakran felosztották a társörökösök között. Ezek után ők valamennyien, a báróság bizonyos részének a tartása által (*per baroniam*) szintén birtokosnak számítottak, s ennél fogva bárók (*baro*) voltak, így Angliában több

---

¹³ F. FOX: *The Administration of the Honor of Leicester in the Fourteenth Century*, Leicester 1940, 16–47.

¹⁴ D. M. STENTON, *i. m.* 69–70.

¹⁵ I. J. SANDERS: *English Baronies*, Oxford 1960, VI–VIII.

¹⁶ SANDERS, *i. m.* VI.

¹⁷ SANDERS, *i. m.* IX–XI.

¹⁸ J. E. POWELL–K. WALLIS: *The house of the Lords in the Middle Ages*, London 1968, 225.

báró volt, mint báróság.¹⁹ Az eddigiek alapján elmondható, hogy a honorok és a báróságok szerkezete sok esetben hasonló volt, de nyitott kérdés marad, hogy volt-e különbség a honorok és a báróságok között.

A középkori angol birtokrendszer további alapvető fontosságú eleme a *feudum* (*fee*), amely a honorokkal és báróságokkal egy időben jelent meg Hódító Vilmos és utódai birtokpolitikája nyomán. A *feudum* azoknak a lovagoknak volt a birtoka, akik a király vagy egy *tenant-in-chief* kíséretéhez tartoztak, és hűbéri kötelezettségeik voltak. A hűbértartókkal megadományozott lovag a Domesday Book korabeli társadalom jellegzetes figurája volt. A 12. század közepére a tipikus angol lovag elsőszülötti jogon tartotta örökölt birtokát, viszonzásul speciális szolgálatok és pénzben teljesítendő kötelezettségek terhelték. A lovag hűbérurával szembeni legfontosabb kötelezettsége a katonai szolgálat, vagy ennek finanszírozása volt, emellett ura udvarát is rendszeresen látogatnia kellett.²⁰ Szolgálatiért cserébe a lovag birtokot kapott, amelynek jövedelméből képes volt a lovagi hadviselés és életmód biztosítására. Sok úr (*lord*) a 11. század végén úgy vélte, hogy egy évi 10 fontot jövedelmező birtok elegendő egy lovag szolgálatainak viszonozására.²¹ A 12. században egy lovagi hűbértartó már 20 fontot ért.²² Azt a birtokot tartották egész lovagi hűbértartóknak (*knight's fee*, *feodum militum*), amely minimálisan 20 font jövedelmet biztosított. Ez a birtok gyakran több településen szétszórtan helyezkedett el.²³ Az angol kutatók számításai szerint II. Henrik uralkodása idején a lovagi szolgálatra kötelezhető birtokosok száma körülbelül 5000-re tehető, bár a létszám sohasem volt teljes. Bizonyos becslések szerint ebben az időben egész Anglia potenciálisan 6500 lovagi hűbértartókat tartalmazott, persze a valóságban, a későbbi évszázadok folyamán ennél mindig jóval kevesebb lovaggá ütött birtokos élt az országban.²⁴

Az angol birtokok egyes fajtáit Bracton, a 13. századi jogász nem a mai kutatók, hanem a korabeli jogi gondolkodás szempontjai alapján különböztette meg. Osztályozásának egyik szempontja az volt, hogy az örökös a beiktatás alkalmával milyen esküvel tartozott az urának. Szerinte a birtokosok (*tenentes*) egyes birtokokat lovagi szolgálat által (*per servitium militare*), másokat csak szolgálat által (*per seriantiam*, *by serjeanty*) tarthattak. Mindkét birtoktípus a hűbérúrnak (*dominus capitalis*) tett hűbéreskü (*homa-*

¹⁹ Uo. 225.

²⁰ DOUGLAS, i. m. 274–275.

²¹ D. M. STENTON, i. m. 79.

²² F. STENTON: „Anglo-Saxon England”, in *The Oxford History of England*, ed. by G. Clark, Oxford 1943. (1947²), 629.

²³ I. Edward 1278-ban elrendelte, hogy a sherifek írják össze azokat a birtokosokat, akiknek évi 20 Font jövedelmet biztosító birtokuk vagy egy egész lovagi *feudum*uk volt, ami évi 20 Fontot jövedelmezett és közvetlenül a királytól tartották, valamint lovagoknak kellett volna lenniük, de nem voltak azok. D. C. DOUGLAS (general editor): *English Historical Documents*, III.: *English Historical Documents 1187–1327*, Ed. by H. Rothwell, London 1975. 413. Az összeírást azért rendelte el az uralkodó, hogy ezek a birtokosok átvegyék a lovagi címerüket, üttessék magukat lovaggá és így ne bújhassanak ki a hűbéri kötelezettségeik alól.

²⁴ M. POWICKE: „The Thirteenth Century 1216–1307”, in *The Oxford History of England*, Ed. by G. N. Clark, Oxford 1953, 548–549.

gium) után került az örökös birtokába a királyi szolgálatnak is nevezett *servitium forinsecum* miatt, ami a fegyveres szolgálatra és a királyság védelmére is vonatkozott.²⁵ A lovagi szolgálatra kapott birtok (*per servitium militare*) és a csak egyszerű szolgálatra kapott birtok (*per seriantiam*) megkülönböztetése némi magyarázatot igényel. Doris Stenton a *serjeanty* (*seriantia*) kialakulását ahhoz köti, hogy a Hódító Vilmos által létrehozott udvartartáshoz tartozó emberek, a jelentősebbek és a kevésbé jelentősek egyaránt, a társadalmon belül elkülönült csoportot alkottak, amelyet az uralkodó nem pusztán természetbeni juttatásokkal, hanem birtokadományokkal is ellátott. A királynak sokféle szolgálóra és szolgálatra volt szüksége udvara és személye körül, a vadászatoktól kezdve egészen a háborúig. A király szolgálói (*servants of the king*) személyes szolgálataikért cserébe birtokot kaptak, s a birtokosoknak ez a csoportja majdnem minden grófságban megjelent. A szolgálói (*serjeanty*) birtokok alapításának gyakorlata a királyi háztartás kialakulásának idején virágzott, de a 12. század vége felé ez a típusú birtokadomány egyre ritkább lett, és a század végére el is tűnt.²⁶

Bracton másik szempontja az volt, hogy a birtokok (*tenementum*) szabadon tartott birtokok (*liberum tenementum*) vagy jobbágyi birtokok (*villenagium tenementum*) voltak-e.²⁷

1. A *liberum tenementum*ot magának és az örököseinek tartotta a birtokos, vagy hűbérben és örökségben (*in feodo et hereditate*), vagy csak hűbérben,²⁸ mégpedig élete végéig, időbeni korlátok meghatározása nélkül. Az a birtok, amit valaki meghatározott számú évig, hónapig vagy napig tartott, bár ez az időtartam akár 100 év is lehetett, nem volt *liberum tenementum*-nak nevezhető birtok, mint ahogyan az sem, amit valaki az ura akarataból tartott, és ami bármikor visszavonható volt.²⁹ Ilyen, meghatározott időre adományozott hűbérbirtokokról még a 15. századi források is beszámolnak.

2. A *liberum tenementum* másik fajtáját „szabad socagiumban” (*in socagio libero*) tartották. Ennek öröklésekor az örökösnek nem *homagiumot*, hanem csak hűségesküit (*sacramentum fidelitatis, oath of fealty*) kellett tennie, és a szolgálatot, amivel az urának (*capitalis dominus, chief lord*) tartozott, pénzben kellett teljesítenie (*servitium in denariis capitalibus dominis*). Ebben az esetben nem volt a királynak vagy az úrnak járó, fegyveres szolgálati kötelezettsége.³⁰ Ez utóbbi birtok, amint az Bracton szavaiból is kiderül, a tulajdonképpeni szabad paraszti birtok volt. Szerinte ugyanis a *socagium* kife-

---

²⁵ BRACTON: *De Legibus et Consuetudinibus Angliae*, in G. E. WOODBINE (Ed. by): *Bracton on the Laws and Customs of England*, Translated, with revisions and notes by S. E. Thome, vol. II, Cambridge (Massachusetts) 1968, 226. A *servitium forinsecum* vagy angolul *forinsec service* az a szolgálat volt, amelyet a hűbéres nem a közvetlen urának teljesített, hanem a királynak, mégpedig külföldön, vö.: *The Oxford English Dictionary*, (továbbiakban: OED) Oxford 1933, (reprint 1961), IV, 454, „Forinsec”.

²⁶ D. M. STENTON, i. m. 31.

²⁷ BRACTON, i. m. vol. III, 1977. 127.

²⁸ Uo. 127.

²⁹ Uo. 126–127.

³⁰ BRACTON, i. m. II, 226.

jezés a *socus* (eke) szóból származik, így azokat a birtokosokat, akik *socagium*-ban tartják birtokukat (*tenentes qui tenent in socagio*) és akiket csak mezőgazdasági munkára alkalmaznak, *sokemen*-nek (latinul *sokemannus*) lehet hívni. Az ilyen emberek örököseinek a kiházasítása és a felettük való gyámság joga a vérrokonok jogok alapján a közelebbi rokonsághoz tartozott.³¹

A fentiek alapján látható, hogy a *liberum tenementum* kategóriájába sorolható birtokok egyik kivételes, szabad *socagiumban* (*in socagio libero*) tartott fajtája paraszti birtok, míg a többi *liberum tenementum* tulajdonképpen a hűbéri birtok volt. Az alábbiakban, Derbyshire birtokszerkezetének részletezésekor kiderül, hogy a két birtoktípus között lényeges különbségek voltak méret és jövedelmezőség tekintetében is, ugyanis a szabad *socagiumban* tartott birtokok kisebbek voltak és lényegesen kevesebb bevételt biztosítottak, mint más *liberum tenementumok*.

II. Derbyshire birtokszerkezete

1. A grófság birtokrendszere a *Domesday Book* alapján

Derbyshire 14–15. századi birtokszerkezetének vizsgálatakor azért szükséges a *Domesday Book* koráig visszanyúlni, mert akkor alakult ki az angol birtokrendszernek az az alapstruktúrája, amely a későbbi évszázadok folyamán meghatározó maradt. A *Domesday Book* vizsgálata előtt célszerű az összeírásban szereplő birtoktípusokat (*manor*, *soke*, *berewite*) röviden jellemezni.

A *manor* szó a francia *manoir*-ból származik, és a normann klerikusok terjesztették el Angliában 1066 után. A *Domesday Book* keletkezésének idején a *manor* rendszerint a helyi földbirtokos lakhelyét jelölte, aki gyakran csak nagyon szerény birtokot mondhatott magáénak. Egy faluban egynél több *manor* is lehetett. A *manor* jelentése gyorsan kiterjedt a földesúri birtok egészére, és később nemcsak a lakhelyet jelölte. A kifejezés terminus technicus lett, ami egy gazdasági egységként működő birtokot jelentett, amelyen a különböző jogi helyzetű földművesek kötelesek voltak urukat szolgálni, az ő bíróságához tartoztak, és a földesúr udvarában tartott gyűléseken döntöttek a közösség ügyeiben.³²

Doris Stenton szerint a *soke* eredete a dán népességhez, és az Angliában letelepült dán katonák utódaihoz köthető, akik a normann hódítás korában még megőrizték a szabadságukat, amelynek fontos eleme volt földjük szabad birtoklása, melyet eladhattak, ha a vásárló átvállalta a *soke* urának járó kötelezettségeket, az örökösök pedig feloszthatták egymás között a birtokot. Helyzetük másik lényeges vonása a földesúr megvásárlásának joga, akinek pénzbeni szolgáltatással tartoztak. Az ilyen jogállású népséget nevezték *sokeman*-nek. Az általuk lakott területeken alakultak ki a *soke*-nak neve-

³¹ Uo. 226.

³² D. M. STENTON, i. m. 132–133.

zett birtokok. Később földjüket a *soke* urának birtokához csatolták. A *soke* központja a földesúr saját birtoka volt, amelyről a *soke* gyakran a nevét is kapta. A dán szabad parasztok leszármazottai, mivel gyakran több faluban is birtokoltak kisebb földet, szórt birtokokkal rendelkeztek, ezért az a *soke*, amihez tartoztak szintén szórt birtokszerkezetet mutatott. A *sokeman* személyében szabad volt urával és a királlyal szemben, de az ura bírósága alá tartozott.³³ A *sokeman*-re a normannok mint szabad emberre tekintettek, aki járadékot fizet az urának, de akit szabadságából következően maga választhat meg. A hétköznapiak gyakorlata azonban gyakran különbözött ettől.

Frank Stenton némileg másként értelmezte a *soke* eredetét, amit a *sacu* és *socn* szavakból vezetett le. Véleménye szerint az angolszász korszakban még nem volt az angoloknak szavuk a *jurisdiction* (igazságszolgáltatás) elvont fogalmára, ezért a *sacu* and *socn* szó párral fejezték ki azt, amit a modern történészek a *sake* and *soke* kifejezéssel jelölnek munkáikban. A X. századra a *sacu* and *socn* jelentése az volt, hogy egy birtok ura (lord) rendelkezett bíróság tartásának jogával, amit a birtokán élők kötelesek voltak látogatni. Ebben az évszázadban kezdték meg a királyok ennek a jognak az eladományozását. A nagybirtokok szórt szerkezetűek voltak, így más birtokosok földjei is közbeékelődtek, illetve egy-egy faluban nemcsak a nagybirtokos szolgálai éltek, hanem szabadok is, akiknek saját tulajdonú földjük volt. Amikor a király eladományozta az igazságszolgáltatás jogát egy nagybirtokosnak egy adott terület felett, akkor a szabadok feletti bíraskodás jogát is átadta, függetlenül attól, hogy azok földje a földesúr tulajdonához tartozott-e vagy sem. Ez az igazságszolgáltatási jog (*sacu* and *socn*) egy adott területre terjedt ki, amelyet a történészek *soke*-nak kezdtek nevezni. Az angolszász kor végén az ilyen típusú adományok egyre gyakoribbak lettek, melynek oka, különösen az észak-angliai területeken, a skandináv betelepülés következtében kialakult zavaros társadalmi állapotokban rejlett. A nagyobb lordok igazságszolgáltatási hatalma volt a leghatékonyabb erő azon erők között, amelyek az állam konszolidációját eredményezték.³⁴ A király tulajdonképpen eladományozta az igazságszolgáltatás jogát és jövedelmeit azokon a területeken, ahol jelentős számban éltek szabadok, de akik felett nem tudta érvényesíteni a hatalmát. Ezt a jogot azok a helyi nagybirtokosok kapták, akik elegendő hatalommal és erővel rendelkeztek ahhoz, hogy a helyi népességgel betartassák a törvényeket.

A normann hódítás (1066) után a *sake* és *soke* kifejezéssel írták le a bárók igazságszolgáltatási jogát.³⁵ Persze a korszak forrásaiban nem a történészek *sake* and *soke* formulája olvasható, hanem a *sacu* és *socn* korabeli latin megfelelője: a *saca* et *soca*.

A *berewite* olyan birtok, aminek a földjét a manor ura birtokolta, de a manortól leválasztott rész, általában önálló település volt, és a földesúr vagy saját kezelésében tartotta vagy bérlőknek adta oda.³⁶

---

³³ D. M. STENTON, *i. m.* 134–135.

³⁴ F. STENTON: *Anglo-Saxon England*, Oxford 1947. 487–489.

³⁵ Uo. 490.

³⁶ D. N. HANDLEY: „Multiple estates and the origin of the manorial structure of the northern

Ami most már a *Domesday Book* Derbyshire-re vonatkozó részeit illeti, azok vizsgálata alapján megállapítható, hogy a grófság teljes birtokállományát a következő birtokok együttese alkotta: 180 *manor*, 44 *manor* és *soke*, 94 *berewite*, 1 *berewite* és *soke*, 1 vár, 1 *borough* és körülbelül 40 birtok és birtokrész, amelyeket nem soroltak be egyik kategóriába sem. A grófság legnagyobb birtokosa a király volt, akinek a birtokaihoz 36 *manor*, 1 *manor* és *soke*, 73 *berewite*, 1 *berewite* és *soke*, 1 *borough* és 4 egyéb birtok, illetve birtokrész tartozott, ami összesen 126 birtokot és töredékbirtokot jelent. Ezen kívül a királyi *thane*-ek 16 *manor*-ja, 4 *manor* és *soke*-ja is a királyi birtokállományhoz és a király birtokosi érdekeltségéhez számítható. A királyi birtokállomány gerincét a *manor*-ok alkották, amelyekhez gyakran tucatnyi *berewite* járult, és így egy-egy *manor* sokszor jelentős kiterjedéssel rendelkezett. Ezzel szemben a többi birtokos birtokaira éppen az volt a jellemző, hogy többnyire egy vagy csak néhány település tartozott egy *manor*-hoz, kivéve egy-két nagybirtokos központi *manor*-ját.³⁷

A grófság második legnagyobb birtokosa Henry de Ferieres volt, aki 58 *manor*, 29 *manor* és *soke*, 7 *berewite*, 3 *soke*, valamint 11 egyéb település és birtokrész felett rendelkezett. Ő tehát összesen 108 birtok uraként számszerűen több *manor*-t birtokolt, mint a király, de ellentétben a király *manor*-jaival, az övéinek a többsége egyetlen településből állt.³⁸ Ferieres honorja volt az egyik legnagyobb, ugyanis 14 grófság területén voltak birtokrészei, bár a hatalmi súlypont Derbyshire-ben, Staffordshire-ben és Leicester-shire-ben volt.³⁹

A birtokosok sorrendjében a harmadik Ralph fitz William, akinek 12 *manor*, 6 *manor* és *soke*, 6 *berewite*, 6 *soke*, valamint 9 egyéb birtok volt a kezén, ami összesen 39 birtokot jelentett.

Birtokai számát tekintve Burton apátja következett a sorban, de az ő földjeinél jelentősebb, noha kevesebb egységből álló birtokállománnyal rendelkezett Willam Peverel. A burtoni apát Derbyshire-ben lévő földvagyonát 6 *manor*, 3 *berewite*, 8 *soke*, tehát összesen 17 birtok alkotta, míg Willam Peverel 6 *manor*, 3 *manor* és *soke*, 1 *berewite*, 1 vár és három egyéb birtok tulajdonosa volt, összesen tehát 16 birtok felett rendelkezett. Közéjük tartozott a grófság egyik vára, a másik a király birtokait gyarapította Derby *borough*-ban.

A többi birtokos a grófság kisebb birtokait tartotta, és a rangsorukban a *manor*-ok száma lehet a mérvadó. Ők a következők: Nigel de Stafford: 9 *manor* és 2 *soke*, Roger de Busli: 7 *manor*, Walter de Aincourt: 5 *manor* és 1 *soke*, továbbá 5 egyéb birtok, Gofrid Alselin: 5 *manor*, 2 *soke* és 2 egyéb birtok, Musard: 5 *manor* és 2 egyéb birtok, Burun: 5 *manor*, Roger of Poictou: 3 *manor*, 1 *soke* és 2 egyéb birtok, Chester püspöke: 2 *manor*, 2 *berewite* és 1 *soke*, Gislebert Gand: 1 *manor*, 1 *berewite*, 1 *soke* és

---

Danelow", *Journal of the Historical Geography*, 22 (1996), 3–15.

³⁷ J. P. YEATMAN: *Feudal History of County of Derby*, I, London 1886, 25–88.

³⁸ Uo. 25–88.

³⁹ D. M. STENTON, i. m. 68–69.

2 egyéb birtok, Hugh gróf: 1 *manor*, 2 *berewite*, 1 *berewite* és *soke*, Robert fitz William: 1 *manor*.

A fentiek alapján megállapítható, hogy Derbyshire-ben körülbelül 397 birtokot és birtokrészt írtak össze a *Domesday Book* korában. Ezen a birtokállományon 16 birtokos, valamint a király *thane*-jei (kb. 15–20 fő) osztoztak. A grófság birtokállományának 31,7 %-át koronabirtokok képezték, de a királyi *thane*-ok birtokait is ide számítva ez az arány 36 %. Henry de Ferieres a grófság birtokállományának 27,2 %-ával, Ralph fitz Hubert pedig 9,8 %-ával rendelkezett. Ezek alapján megállapítható, hogy az első három birtokos a grófság birtokállományának 73, 8 %-a felett gyakorolt ellenőrzést, ide értve a királyi *thane*-ek birtokait is, akik nélkül ez a szám 68,7 %-ra tehető. A fennmaradó részen (26,2 %) 13 birtokos osztozott, akik között csak két egyházat tarthatunk számon, a chesteri püspököt és a burtoni apátot. Az ő birtokaik együttesen a grófság birtokállományának csak 5,5 %-át alkották.⁴⁰

2. A királyi birtokállomány

Mint láttuk, az uralkodó rendelkezett a grófság birtokállományának legalább az 1/3-ával. A későbbiek folyamán a királyok ebből adományoztak birtokokat a saját embe-reiknek, akik így azokat a koronától (*de corona*) tartották, és a király gyakorolta felettük a hűbérúri jogokat, mint *dominus capitalis*. A grófság többi részét tartó birtokosok vazallusai nem a koronától (*de corona*), hanem uruk honorjából (*de honore*) tartották birtokukat, és a felettük való bíraskodást a saját *dominus capitalis*-uk gyakorolta.

A királyi hűbéruraság alá tartozó birtokosok birtokairól a király által szedett hűbér-segélyek listái tájékoztatnak. Mielőtt az egyes összeírások részletes vizsgálatára sor kerülne, meg kell említeni a grófság területén lévő királyi erdőt, a Peak Forestet, ami a High Peak járásban volt. A Peak Forest nem szerepelt az összeírásokban, mert a király ott csak nagyon ritkán és nagyon kevés birtokot adományozott.⁴¹ Az erdőben 35 község volt, és ezeknek a döntő többsége a koronabirtokokhoz tartozott.⁴²

2.1. Az 1302–3. évi összeírás

Ez az összeírás I. Edward lányának házasságkötése alkalmából készült. Az uralkodó ilyen esetekben hűbéreseitől pénzügyi segítséget kérhetett, ami gyakorlatilag egy adókvetéshez hasonló módon valósult meg, vagyis összeírták a hűbéresek birtokait, és megállapították, hogy ki, hol mennyi birtokkal rendelkezik, valamint megállapították a birtok nagyságának megfelelő adót.⁴³ A király által igényelt pénz, vagyis a segély

---

⁴⁰ YEATMAN, i. m. 25–88.

⁴¹ N. G. D. JAMES: *A History of English Forestry*, Oxford 1981, 54–55.

⁴² Uo. 54–55.; G. SANDERSON: *Map of the County of Derby*, Mansfield 1836.

⁴³ *Feudal Aids. Inquisitions and Assessments Relating to Feudal Aids A. D. 1284–1431* (továbbiakban: *Feudal Aids*), I, London 1899 I. X.

rátája egy egész lovagi hűbértörök után 40 shilling volt, mely összegnek arányosan kisebb hányadát vetették ki a török feudumokra.

Az összeírás szerint a grófság királyi kézen lévő részében 100 települést vettek számba, és ezeken 56 egész, 25 fél, 17 negyed és néhány törökfeudumot számláltak össze. Az esetek jelentős részében 1 falu megegyezett 1 feudummal, de kivételes esetekben egy-egy nagyobb települést többre taksáltak, például Ekyntonban 2 feudum volt, de felértékelték 3-ra, és ennek alapján vetették ki az adót, vagy például Chesterfield manorja 3 feudumot ért. Gyakoriak voltak azok az esetek is, amikor egy község csak 1/2 feudumnak számított. Az ilyen feudumokon 74 birtokos osztozott, illetve ennyinek volt 1/4 vagy annál nagyobb feuduma. Kevesen birtokoltak egynél több feudumot, például a Grey családnak 2 és 1/4, a Stotevillnek 3, a Gresleynek 2 feudumnyi birtoka volt, de sokak csak 1/2, vagy 1/4 feudummal rendelkeztek.⁴⁴

2.2. Derbyshire az 1316. évi összeírás alapján

Az 1316. évi összeírás, más néven a *Nomina villarum*, II. Edward uralkodása alatt készült, s a grófság járásainak (*wappentachium*), városainak (*burgus*) és községeinek (*villa*) a nevét, valamint ezek urainak a listáját tartalmazza. Sajnos Derbyshire-ben a vil-lák tekintetében az összeírás nagyon hiányos, ezért ezeket nem részletezem, de a já-rások hiánytalanul szerepelnek. Az adatokból megtudható, hogy a grófság hat járásának kik voltak a hűbérurai, ugyanis hűbérbe, vagyis feudumba még egy egész járást is lehetett adni. Az összeírás szerint Morleston járás ura a király volt, Scarvesdale járás Thomas de Wak birtokaként volt feltüntetve, de kiskorúsága miatt a király gyakorolta a gyámságot, ezért a járás átmenetileg a király kezén volt (*in manu domini regis*). Repin-don járást a király és Lancaster grófja közösen birtokolta, Altus Peccus Izabella királyné birtokaihoz tartozott, Appletree és Wirksworth járások ura szintén Lancaster grófja (*comes Lancastrie est dominus*) volt. A Tutbury honor, amely nem volt járás, de jelen-tőségénél fogva megemlítették az összeírásban, szintén a gróf birtokához tartozott.⁴⁵

2.3. Az 1346. évi összeírás

III. Edward angol király 1346-ban abból a célból íratta össze hűbéresei birtokait, hogy hűbérségelyt szedjen tőlük idősebbik fia lovaggáütési szertartásának finanszírozá-sára. A segélyt a parlament előzetes jóváhagyása nélkül kísérelték meg összegyűjteni,

---

⁴⁴ *Feudal Aids*, I, 249–253.

⁴⁵ Uo. 254–256. Anglia I. Edward uralkodása idejében (1272–1307) 628 járást számlált, a járá-sokra két elnevezést használtak, az egyik a *wapentachium*, a másik a *hundredum*, amelyek a vulgáris nyelvből kerültek az angliai latinságba, és az angolban is tovább éltek. A két elnevezés eredete a korai középkorra nyúlik vissza, a *hundredum* angolszász, a *wapentachium* skandináv népesség által alapított területi egységet jelölt, a különbség tehát etnikai eredetű volt. A középkor későbbi századaira a *hund-redum* és a *wapentachium* közötti különbség megszűnt, de a két elnevezés tovább élt. A. L. BROWN: *The Governance of Late Medieval England 1272–1461*, London 1989, 106–107.

amit az 1348. évi parlamenten a rendek sérelmeztek. A hűbérsegélyek alapjáról már I. Edward trónralépése óta két statútum rendelkezett. Az egyik rögzítette a kivethető segély mértékét, ami 20 shilling lett lovagi feudumonként, a másik III. Edward uralkodása alatt készült, és az állt benne, hogy a parlament jóváhagyása nélkül nem szabad hűbérsegélyt szedni. Az 1346. évi segély összege mégis 40 shilling lett lovagi feudumonként, mert a főpapok, a grófok és a bárók támogatták az uralkodót. Az összeírás a grófság öt járásából 111 települést vett számba, de a hatodik járás ebből az összeírásból is kimaradt, mert az teljes egészében Lancaster birtok volt, ahonnan a király nem szedett hűbérsegélyt. A települések csaknem felében 49 egész feudum volt, és csak néhány településen számláltak össze egynél több egész feudumot. Összesen 31 olyan település volt, ahol 1/2 feudumot találtak az összeírók, és 16 olyan település létezett, amelyet csak 1/4 feudumra tartottak. Összesen 5 településen volt 3/4 feudum, és 4 településen jeleztek 1/8 feudumot, ezen kívül 10 töredékfeudum is előfordult a listán, amelyek között két 1/3 feudumot érő birtok is szerepelt.

A vizsgált összeírás szerint 81 birtokos osztozott a feljegyzett birtokállományon, pontosabban 71 birtokosnak volt legalább 1/4 feuduma, és tíznek volt töredék, azaz 1/6, 1/8, 1/15, 1/16 és 1/20 feudumnyi birtoka. Ezen kívül az is megállapítható, hogy a legnagyobb birtokokkal rendelkező családoknak sem volt többjük összesen 4 feudumnál.⁴⁶

2.4. Az 1428. évi összeírás

Az angol rendek 1428-ban szavaztak egy, mai kifejezéssel élve, adócsomagról, amely rendelkezett a vámokról, az egyházközségekre és községekre kivetendő adóról, valamint a lovagi hűbértokokra (*feudum militum*) kivetendő 6 shilling 8 dénáros adóról. Ez utóbbi alól mindazok mentesültek, akiknek 1/4 feudumnál kisebb birtokuk volt.⁴⁷ Az összeírásban 105 település birtokállománya szerepel. Ezeken a településeken 45 egész, kettő 3/4, huszonkilenc 1/2, öt 1/3, huszonnégy 1/4, egy 1/5, kettő 1/8, és egy 1/9 feudum volt. A települések közül csak egy ért 3 feudumot, és jelentős részükön vagy egy egész vagy egy fél feudumot tartottak nyilván. Ezen a birtokállományon 77 birtokos osztozott, és közülük csak egynek volt 3 feudumnál nagyobb birtoka, kettőnek volt háromnál kevesebb, de kettőnél több feuduma, négy család rendelkezett 2 feudummal, heten voltak, akiknek 2-nél kevesebb, de 1-nél több feudumuk volt. A 77 birtokosból 12 rendelkezett egy egész feudummal, 6 családnak volt 1-nél kevesebb, de 1/2-nél nagyobb feuduma, 21 személy rendelkezett 1/2 feudummal, 2 fő birtokolt 1/2-nél kisebb, de 1/4-nél nagyobb feudumot. Összesen 17 birtokos rendelkezett 1/4 feudummal, és 2 személynek volt 1/4 feudumnál kisebb birtokrésze.⁴⁸

⁴⁶ *Feudal Aids* I, 257–261.

⁴⁷ Uo. XXVII–XVIII.

⁴⁸ Uo. 262–266.

2.5. Az 1431. évi összeírás

Az 1431. évi összeíráshoz VI. Henrik uralkodása alatt került sor, miután a parlament megszavazta az uralkodónak a hűbérsegélyt, amelynek az összege lovagi feudumonként 20 shilling volt. Szintén ezt az adórátát érvényesítették minden olyan földbirtok után, amelynek az évi jövedelme legalább 20 font volt. A legkisebb adóköteles egységet 1/10 feudumban határozták meg.⁴⁹

Az összeírás 20 egész, 36 fél, öt 1/3, harminc 1/4, feudumot jelzett, továbbá 18 töredékfeudum is volt, amelyek közül a legnagyobb 1/6, a legkisebb pedig 1/20 feudum volt. Ezeken a birtokokon 71 birtokos osztozott. Öten birtokoltak 2-nél több, de 3-nál kevesebb feudumot, vagyis töredékfeudumaik is voltak. Egyetlen család rendelkezett 2 feudummal, 3 nemes birtokolt 2-nél kevesebb, de 1-nél több feudumot. Összesen 10 birtokosnak volt kereken 1 feuduma, és 9 család rendelkezett 1-nél kevesebb, de 1/2-nél több feudummal. A birtokosok közül 11-nek volt pontosan 1/2 feuduma, és 8 fő birtokolt 1/2-nél kevesebb, de 1/4-nél több feudumot. A kisebb birtokosok közül 10-nek volt kereken 1/4 feuduma. A töredékbirtokok gazdáinak körét egy 14 főből álló csoport alkotta, aminek a tagjai 1/4-nél kisebb, de 1/20-nál nagyobb feudumokkal rendelkeztek.⁵⁰

Az eddig vizsgált összeírások a feudumokat vették számba, kivéve az 1316. évi *Nomina villarum*-ot és az 1431. évi összeírást, az előbbi ugyanis a falvakat és uraik nevét tartalmazta, az utóbbi pedig a feudumokon kívül a birtokrendszernek még néhány lényeges elemét is rögzítette. Ezeknek az adatoknak a segítségével körvonalazható, hogy egy egész feudum mit is jelentett valójában azon kívül, hogy egy legalább évi 20 font jövedelmű birtok értendő alatta.

2.5.1. A manor alapú feudumok

Az 1431-es összeírás a feudumok mellett, vagy inkább azokkal együtt gyakran megemlíti a *manerium*-ot is, amiből szám szerint 82 egész, 8 fél, három 1/4, kettő 1/3, és egy 1/8 volt az összeírók szerint. Ezeknek a manoroknak az értékét 9 kivételével feudumban is meghatározták, tehát a fentebb említett feudumok jelentős része ezekből a manorokból állt, de voltak olyan feudumok is, amelyek nem manoron alapultak, ennek a típusnak a vizsgálata később következik. Az összeírásból kiderül, hogy hány feudumnak volt az alapja manor. Az alábbi táblázatok a feudumok és a manorok kapcsolatát világítják meg.

(F=feudum)

	egész F	1/2 F	1/3 F	1/4 F	1/6 F	1/8 F	1/10 F	1/12 F	1/14F	alatt
összes F	20	36	5	30	4	2	4	1		7
Manor alapú F	18	31	4	21		2	3	1		2

⁴⁹ Uo. XXVII–XXIX.

⁵⁰ Uo. 272–310.

A táblázat adatainak az összehasonlításával megállapítható, hogy az egész feudumok zöme, szám szerint 18, állt manorból, az 1/2 feudumok jelentős része is manoron alapult (31), az öt 1/3 feudumból 4 lényegében manor volt, és az 1/4 feudumok jelentős részét is manorok alkották (21). Ezzel szemben az 1/4 feudumnál kisebb birtokoknál a manor már csak az esetek felében képezte a feudumok alapját.⁵¹

2.5.2. A manor alapú feudumok szerkezete a manorok száma alapján

A fentiekből kiderül, hogy az 1431. évi összeírásban előforduló feudumok közül hánynak az alapja volt manor. Ezen kívül érdemes megnézni azt is, hogy az egyes feudumokat hány manor alkotta, ugyanis nem általánosítható az 1 feudum = 1 manor képlet. Az alábbi táblázat a feudumok és az egész manorok viszonyát összegzi:

egész F	1/2 F	1/3 F	1/4 F	1/8 F	1/10 F	1/12 F	1/14 F	1/15 F
16	24	1	13	1	3	1	1	1

A táblázat alapján látható, hogy 16 esetben alkotott egy manor egy egész feudumot, 24-szer manor 1/2 feudumot, egy olyan 1/3 feudum volt, amely egy egész manorból állt, és 13 olyan 1/4 feudum, amelynek az alapjául egy manor szolgált. A töredékfeudumokról elmondható, hogy az 1/8 feudumok közül egynek volt az alkotóeleme egy manor, az 1/10 feudumokból háromnak található egyetlen manor a háttérben, és 1—1 olyan 1/12, 1/14, 1/15 feudumot írtak össze, amelyek szintén egy-egy manorból álltak. Ezen kívül a feudumoknak és a manoroknak voltak egyéb kombinációi, amelyek közül a fél manorból álló feudumok csoportja a lényeges.

Azok a feudumok, amelyek fél manorból álltak, töredékek voltak, mert nem létezett olyan egész feudum, amelyet 1/2 manor alkotott volna, viszont 5 olyan 1/2 feudummal találkozunk, amelynek alapja 1/2 manor volt, és összesen 3 esetben fordult elő, hogy 1/2 manor alkotott 1/4 feudumot.

A töredékmanorok között két 1/3 manor volt, és ezek egy-egy 1/3 feudumot alkottak. Az összeírásban két olyan 1/4 feudum volt, amelynek alapjául egy-egy 1/4 manor szolgált. Ezen kívül a birtokok között szerepelt egy 1/8 feudum, amely háttérben 1/8 töredékmanor állt.

Az eddigiek folyamán a feudumok és a manorok egész, illetve tört részeinek egymáshoz való viszonyát vizsgáltam. Ezen kívül van néhány eset, amikor nem egyetlen manor vagy annak tört része alkotott egy feudumot vagy annak tört részét, hanem több manor képezte egy egész feudum vagy egy feudum tört részének alapját. Az összeírásban egyszer fordul elő az, hogy egy egész feudumnak 2 manor az alapja, két esetben 2—2 manor alkot 1/2—1/2 feudumot, egy példa van arra, hogy 1/3 feudum 2 manort foglal magába, és kétszer áll 1/4 feudum mögött 2—2 manor.

⁵¹ Uo. 272—310.

2.5.3. A várak és feudumok egymáshoz való viszonya az 1431. évi összeírás alapján

Nemcsak a feudum és a manor kapcsolata érdemel figyelmet, hanem a várak és a birtokrendszer viszonya is, hiszen a legfontosabb birtokok a várak voltak. A vizsgált összeírás három várat sorol fel.

Az első Morleston és Litchurch járásban Codnor volt, amit Henricus Grey birtokolt. A várhoz manor (*manerium*), vagyis uradalom is tartozott további tartozékokkal és birtokrészekkel. A vár, a manor és a tartozékok együtt 1 egész feudumot értek, de ezen kívül Greynek volt egy-egy manorja közvetlenül Codnor mellett Denbyben és Henouere-ban, amelyek külön-külön $1/2-1/2$ feudumot értek. A családban volt egy özvegy, Emma Grey, aki szintén rendelkezett egy manorral Kyrkhalumban, amit $1/4$ feudumra számítottak.

A másik vár, amit Johannes, Norfolk hercege (*Johannes dux Norfolcie*) tartott, Bretby (Bretby) volt, amely a hozzá tartozó manorral $1/4$ feudumot ért. Ehhez a birtokhoz további három községben, Cotonban, Lyntonban, és Roslaston-ban birtokrészek tartoztak.

Az összeírásban előforduló harmadik vár Melbourne-ben állt, a hozzá tartozó manorral együtt. Ezt az összeírók 1 feudumra értékelték, a birtokosa pedig Marmadacus Lumley Carlais-i püspök volt.⁵²

Az 1431. évi összeírásban nem szerepel a Peak Forestben lévő Castleton vára. Ennek az a magyarázata, hogy a hűbérségély beszedésére készült összeírásban csak azokat a várakat vették számba, amelyeket a király hűbéresei tartottak feudumban, és birtokosaik adókötelesek voltak, de azokat nem, amelyek a korona kezelésében voltak, mert ezek jövedelme közvetlenül és teljes egészében a kincstárba jutott.

2.5.4. A nem manor alapú feudumok

Az eddigiekben azokat a feudumokat vettük szemügyre, amelyek vagy csak manorokra, vagy manorokra és várakra épültek, míg az alábbiakban azokat vizsgáljuk, amelyeknek nem manor volt az alapja.

A nem manor alapú feudumok:

egész F	$1/2$ F	$1/3$ F	$1/4$ F	$1/6$ F	$1/10$ F	$1/15$ F	$1/16$ F	$1/20$ F
2	5	1	9	4	1	1	2	2

A táblázatban látható, hogy az egész feudumok között mindössze 2 olyan volt, amely nem manoron alapult, az $1/2$ feudumok között 5-nek, az $1/4$ feudumok közül 9-nek nem manor állt a hátterében, és a töredékfeudumok egy bizonyos része sem manorból épült fel. A nem manor alapú egész és töredékes feudumok száma összesen 27. Négy esetet leszámítva az ilyen feudumok alapja a *terre et tenementa*, vagy a *certe*

---

⁵² Uo. 308–310.

terre et tenementa kifejezéssel volt megnevezve az összeírásban. Egészen pontosan a nem manor alapú feudum birtokosa bizonyos földeket és birtokokat birtokolt (*certa terras et tenementa habuit*) *in feodo* (!) vagyis hűbérben, illetve *per servicium feudum*, azaz hűbéri szolgálat által. Egyes esetekben a hűbéri szolgálatot pontosabban is megjelölték a *servicium militum*, vagyis a lovagi szolgálat kifejezéssel. Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy a manor alapú feudumok esetében a szolgálatra vonatkozó kifejezések megegyeztek az iméntiekkel, tehát nem tettek különbséget a feudumokért járó szolgálatok között annak alapján, hogy a feudum alapja manor volt-e vagy valami más.

Az összeírás szerint a 27 nem manor alapú feudumból 4 esetben nem a *certe terre et tenementa* kifejezéssel jelölték a birtok alapját, hanem a *liberum tenementum*-mal, vagyis elenyészően kevés, mindössze 4 esetben fordult elő, hogy az összeírás nem tartalmazta részletesen a feudumok alapjául szolgáló birtokot, hanem csak annyit említett, hogy az szabadon tartott birtok volt (*liberum tenementum*).⁵³

2.5.5. A liberum tenementum

Az 1431. évi összeírás szerint 404 olyan birtok volt a grófságban, amelyet a *liberum tenementum* kifejezéssel jelöltek, és rendszerint feltüntették, hogy a birtokos *socagiumban* (*in socagio*) tartotta. A *socagiumban* tartott birtokot, amint láttuk, Bracton a *liberum tenementum*-ok között említette, és szabad *socagiumban* (*in socagio libero*) tartott birtokként írta le. Ezeknek a birtokoknak a zöme, összesen 293. évi 40 shillingnél kisebb jövedelmet biztosított a gazdájának, 51 ilyen birtoknak volt évi 40 shillinges bevétele, a fennmaradó rész évi haszna pedig 2–10 Fontig terjedt.⁵⁴

3. Honorok és báróságok Derbyshire-ben

A grófság területén a király birtokain kívül volt néhány jelentős birtokállománnyal rendelkező hűbérúr, akiknek a birtokairól a hűbérsegély listái azért nem tudósítottak, mert onnan a király nem szedett segílyt, ugyanis ott nem az ő hűbéresei laktak. Bizonyos esetekben azonban az uralkodónak mégis volt lehetősége ezeknek a birtokoknak a gazdáit megadóztatni, például amikor egy-egy honor vagy báróság a koronára háramlott, vagy az örökös kiskorúsága miatt a király gyakorolhatta a gyámi jogokat. Volt még egy további eset, amikor az uralkodó összeírathatott egy hűbérbirtokot. Ez akkor követ-

---

⁵³ Uo. 272–310.

⁵⁴ A *liberum tenementumok* fenti jövedelemhatárok szerinti csoportosításának az az oka, hogy VI. Henrik 1429-ben kiadott statútumában 40 shillingnyi, kizárólag *liberum tenementumból* származó pénzüsszegben határozta meg azt a minimális évi jövedelmet, amelynek a birtokában valaki részt vehetett a grófsága parlamenti küldötteinek a megválasztásában. A rendelkezés szerint a birtokot terhelő kötelezettségek levonása után a választók mindegyikének legalább ennyi jövedelemmel kellett rendelkeznie, és Anglia minden sheriffjének hatalmában állt a választók jövedelmét megvizsgálni. C. STEPHENSON—F. G. MARCHAM (Ed. and transl. by): *Sources of English Constitutional History*, London 1972, 276–277.

kezett be, ha egy nagybirtokos került a trónra, mint például a Lancasterek egész sora, akik a koronauradalmak mellett saját birtokaikat is összeírták. Így kerülhetett sor az 1431. évi összeírásban Wirksworth járás felmérésére, amely az összes korábbi összeírásból azért maradt ki, mert a Lancasterek hűbérurasa alá tartozott.

3.1. A Lancaster hercegség birtokai Derbyshire-ben, az 1330. évi összeírás

Angliában a Wales-i hercegséget leszámítva nem alakultak ki olyan területileg elhatárolt különkormányzatok, mint a német történelemben a törzsi hercegségek, vagy a francia vidékeken a területiális fejedelemségek. Az angol hercegségek szerkezetileg eltértek ezektől a modellektől, ugyanis inkább különböző birtokok együtteseként lehet őket értelmezni. Erre példa a Lancaster hercegség, amelyhez több honor, erdő és egyéb birtok tartozott, mozaikszerűen szétszórva a királyság területén.

Ehhez a hercegséghez tartozott Derbyshire-ben, a grófság közepén, a Duffield Forest, amit négy kerületre osztottak.⁵⁵ Az erdő területén összesen 23 község volt, amelyek jelentős része a kései középkorban a Lancasterek saját kezelésű, hűbérebe nem adott birtoka volt, ami miatt a hűbéresekről szóló összeírásokban sem szerepeltek.⁵⁶ Részben ezeknek az erdei községeknek a területével volt fedésben a Lancasterek saját kezelésben lévő manorjainak sora, amelyek számát Susan Write 20-ban állapította meg.⁵⁷

Lancaster grófjáról az 1316. évi összeírás megemlíti, hogy Appletree és Wirksworth járás ura, és a királlyal együtt birtokolja Repindon járást, valamint ő uralja a Tutbury honort is, aminek a központja a szomszédos Staffordshire-ben Tutbury vára volt. Ennek a honornak további részei voltak Berkshire-ben, Buckinghamben, Essexben, Lincolnban, Nottinghamban, Oxonban és még néhány kisebb birtokrész más grófságokban.⁵⁸

A Tutbury honorról 1330-ban készült egy összeírás, amelynek Derbyshire-re vonatkozó adatai alapján megállapítható, hogy a grófság területén 68 településen voltak hűbéreseknak adományozott feudumok a következő bontásban:

egész F	1/2 F	1/3 F	1/4 F	1/6 F	1/8 F	1/10 F	1/10 F alatt
27	19	3	3	4	1	7	14

Ez az összeírás sajnos nem említett sem manort, sem egyéb birtokot, ennek ellenére annyi bizonyos, hogy az egy falu = egy feudum képlete nem általánosítható, mert voltak fél vagy még annál is kevesebb feudumot érő települések. Ezen a birtokállományon 52 birtokos osztozott, akik a honor urának hűbéresei voltak.

⁵⁵ JAMES, *i. m.* 54.

⁵⁶ Uo. 5–6.; SANDERSON, *i. m.*

⁵⁷ S. M. WRITE: *The Derbyshire Gentry in the Fifteenth Century*, Chesterfield 1981, 15.

⁵⁸ *Feudal Aids* VI, 1920, 555–579.

A Tutbury honorban lévő feudumok birtokosainak tagozódása a birtokolt feudumok száma szerint:

2 F felett	2 F	2-1 F	1 F	1-1/2 F	1/2 F	1/2-1/4 F	1/4 F	1/4 F alatt
4	—	4	8	5	8	1	3	19

Az összeírás adatai azt mutatják, hogy 2 feudumnál több birtokkal 4 személy rendelkezett, kereken 2 feuduma senkinek sem volt, 2-nél kevesebb, de 1-nél több feudummal 4 birtokos rendelkezett, és 8 fő tartott kereken 1 feudumot. Az 1-nél kevesebbet, de 1/2 feudumnál nagyobb részt tartók csoportja 5 birtokosból állt, és további 8 hűbéres mondhatott magáénak pontosan 1/2 feudumot. Egyetlen személynek volt 1/2-nél kisebb, de 1/4-nél nagyobb része, hárman birtokoltak 1/4 feudumot, és viszonylag sokan (összesen 19) rendelkeztek 1/4-nél kisebb töredékfeudummal.⁵⁹

3.2. A Lancaster hercegség birtokai az 1401–2. évi összeírás alapján Derbyshire-ben

Az 1401–2. évi összeírás, amely IV. Henrik elsőszülött lányának, Blanchnak a kiházítása miatt szedett adók jegyzékét tartalmazta, a Lancasterek családi birtokait, illetve azokat a birtokrészeket vette számba, amelyek a hűbéresek kezén voltak. A listák feltüntették, hogy az egyes hűbéresek hány feudummal rendelkeztek, és azok után mekkora összegű adót fizettek.⁶⁰ Az összeírás alapján megállapítható, hogy az 1400-as évek elején a Lancasterek hűbéreseinek a feudumai összesen 55 településen helyezkedtek el Derbyshire-ben, amelyeken az alábbi bontásban voltak feudumok:

A Lancaster birtokokon lévő feudumok az 1401–2. évi összeírásban:

egész F	3/4 F	1/2 F	1/3 F	1/4 F	1/5 F	1/5 F alatt
29	1	19	3	2	2	27

Ezen a birtokállományon a 15. század elején 49 hűbéres osztozott a következő bontásban:

2 F felett	2 F	2-1 F	1 F	1-1/2 F	1/2 F	1/2-1/4 F	1/4 F	1/4 F
5	2	3	6	4	8	1	3	17

A fenti adatsorból kitűnik, hogy 5 birtokosnak volt 2 feudumnál nagyobb birtoka, ketten rendelkeztek éppen két feudummal, hárman birtokoltak 2-nél kevesebb, de 1-nél több feudumot, hatan tartottak kereken 1 feudumot, és négy birtokosnak volt 1-nél kevesebb, de 1/2-nél több feuduma. A 49 birtokos közül 8 tulajdonában volt 1/2 feudum, egy fő tartott 1/2-nél kevesebb, de 1/4-nél nagyobb feudumot, és hárman rendelkeztek 1/4 fe-

⁵⁹ Uo. 561–563.

⁶⁰ Uo. 591–594.

dummal. Viszonylag sokan, összesen tizenheten voltak az 1/4-nél kisebb feudumok gazdái.⁶¹

3.3. A Tutbury honor az 1425-ből származó lista alapján

A Tutbury honorról fennmaradt egy 15. századi átírásból származó jegyzék, ami az 1425-ben készült összeírás része volt, és ami a honor hűbértokainak a listáit tartalmazza. Ennek alapján John Pym Yeatman, a forrás kiadója a Tutbury néven emlegetett honort annak a Ferrersnek a honorjával azonosította, aki Hódító Vilmos egyik legjelentősebb hűbérese volt.⁶² A Tutbury honor a késői középkorban a Lancasterek birtoka volt, és az összeírás szerint a grófság 85 települése volt derbyshire-i birtokosaik kezén.

A Tutbury honor feudumai:

egész F	3/4 F	1/2 F	1/3 F	1/4 F	1/5 F	1/6 F	1/8 F	1/10 F	1/10 alatt
27	2	16	1	17	1	2	3	7	14

Ezen a birtokállományon 47 hűbéres osztozott a következő csoportok szerint:

2 F felett	2-1 F	1 F	1-1/2 F	1/2 F	1/2-1/4 F	1/4 F	1/4 F alatt
6	3	3	8	8	3	5	11

A táblázat alapján látható, hogy a honor Derbyshire-re eső részének hűbéresei közül hatan birtokoltak 2 vagy annál több feudumot, három birtokosnak volt 2-nél kevesebb, de 1-nél több feuduma, és szintén három fő rendelkezett kereken egy egész feudummal. Nyolcan tartottak 1-nél kevesebb, de 1/2-nél nagyobb feudumot, és szintén nyolcan birtokoltak pontosan 1/2 feudumot. Három birtokosnak volt 1/2-nél kevesebb, de 1/4-nél nagyobb részfeuduma, és öten tartottak 1/4 feudumot. Az 1/4 feudum alatti töredékfeudumok gazdái tizenegyen voltak. A birtokosok, összesen 47 fő, feudumban meghatározott birtokkal rendelkeztek, de két további birtokos birtokait pontosabban nem határozták meg.⁶³

3.4. A Peverel honor

A Tutbury honor után az egyik legjelentősebb nagybirtok a Peverel honor volt, amelyről több összeírás is fennmaradt. Ezek közül leginkább az 1237-ben keletkezett lista hasznosítható, amely a honor területén lévő és hűbérbe adott településeket, valamint a feudumban meghatározott értéküket, és a birtokosaik nevét rögzítette.⁶⁴ Öt évvel később készült egy másik lista is a honorról, de ez az előzőhöz képest nagyon hiányos,

---

⁶¹ Uo. 591–594.

⁶² YEATMAN, *i. m.* 489–493.

⁶³ Uo. 489–493.

⁶⁴ Uo. 411, 415–416.

ezért adatait csak kiegészítésképpen lehetett hasznosítani.⁶⁵ Nem sokkal ezután egy további összeírást is készítettek erről a honorról.

Az említett összeírások azonban nem teljesek, ezért célszerű kiegészíteni őket további forrásokkal, amelyek bevonásával teljesebb képet lehet kapni erről a birtokról. Egy 1218-ból származó adat szerint a Peverel honorból az Altus Peccus járásban lévő vár (Castleton) háramlás révén a koronához került, amit a király Ferrers grófnak adományozott a hozzá tartozó erdőséggel együtt, amelynek a szolgálai ettől kezdve ugyanazon szolgálatokkal tartoztak a grófnak, mint korábban a királynak.⁶⁶ A Peverel honornak egy további része volt a bolsoveri uradalom, amely szintén háramlás révén lett a királyé, és amelyet John, Ferrers grófja a király adományából birtokolt.⁶⁷ A Peverel honor Derbyshire-ben lévő részeire vonatkozó adatokat összesítve, az alábbi számok adódnak. A teljes Peverel honor Anglia szerte összesen 60 és 1/2 feudummal rendelkezett.⁶⁸ Ebből a birtokállományból Derbyshire területén 20 község volt, amelyek jelentős részét a hűbéresek feudumok formájában tartották.

A Peverel honor feudumai:

egész F	1/2 F	1/3 F	1/4 F	1/5 F	1/6 F	1/17 F
21	4	2	3	1	1	1

A fenti birtokállományon 23 birtokos osztozott az alábbi csoportosítás szerint:

2 és afelett	1 F	1/2 F	1/3 F	1/4 F	1/4 F alatt
3	10	2	2	2	2

A táblázat alapján nyomon követhető a Peverel honorhoz tartozó birtokosok vagyoni megoszlása. Eszerint 3 birtokos tartott 2 vagy annál több feudumot, 10 hűbéres rendelkezett kereken 1 feudummal, két személynek volt 1/2 feuduma, szintén ketten birtokoltak 1/3 feudumot, illetve 1/4 feudumot, és ugyancsak két főnek volt 1/4-nél kisebb töredékbirtoka. Ezek mellett a birtokosok mellett említésre méltó Serlo de Pleasley, aki Pleasley-t birtokolta, és Ferrers gróf, akinek manorja volt Bolsoverben, továbbá vára és erdője Altus Peccus járásban, de ezeket a birtokokat nem határozták meg feudumban.

Bolsoverben nemcsak manor volt, hanem a 12. században már egy vár is állt ott, amely szintén a Peverel honor részét alkotta, de a korona egy csere révén megszerezte. Ennek ellenére a birtok továbbra is a Peverel honor része maradt.⁶⁹ A honor egysége tehát továbbra is megmaradt, függetlenül attól, hogy több birtokos osztozott rajta. Más honorok esetében is megfigyelhető, hogy amikor háramlás vagy egyéb módon a korona megszerzi azokat, akkor egy részüket megtartja, míg más részeket eladományoz belőlük.

⁶⁵ Uo. 416–417.

⁶⁶ Uo. 408.

⁶⁷ Uo. 408.

⁶⁸ Uo. 360.

⁶⁹ W. FARRER: *Honors and Knights' Fees*, I–III, Manchester 1925, 148.

Ez a magyarázata annak, hogy a honorok elvi egysége a 14–15. században fennmaradt. Az egyes honorok urai más honorokból is tartottak részeket, de mindenki tudta, hogy az általa tartott birtok melyik honorból való.

3.5. A Derbyshire-ben lévő kisebb honorok és honor-részek

Az eddigiekben Derbyshire nagybirtokai képezték a vizsgálódás tárgyát, de ezeken kívül voltak olyan más honorokhoz tartozó birtokrészek, amelyek ebben a grófságban esetenként csak néhány települést foglaltak magukba. Ezek közé a birtokok közé sorolható a chester-i honor, a Lancaster honor, William Percy honorja, a shallow-i honor és Hugo de Wake Brun-i honorja. Az alábbiakban ezeket a kisebb honorokat és birtokrészeket vesszük szemügyre. A velük kapcsolatos ismereteknek többnyire a *Testa de Nevil* címen ismert kompilatív jellegű munka a forrása, amely a kancelláriában keletkezett, és a korona jövedelmeinek egy részére vonatkozó adatokat és összeírásokat tartalmazza. Az első adatok a 12. századra vonatkoznak, de maga a kompilációs munka jóval későbbi. Ennek a forráscsoportnak a Derbyshire-re és Nottinghamshire-re vonatkozó adatait John Pym Yeatman gyűjtötte ki és tette közzé.⁷⁰

A chesteri honorra vonatkozó adatok abban a listában találhatók, amely azon lovagok feudumait sorolja fel, akik nem rendelkeztek a scutagium birtoklására vonatkozó írással. A lista alapján ennek a honornak a Derbyshire-ben lévő részén 5 egész és egy 1/6 feudum volt, amelyek 3 településen és azok tartozékain lettek volna.⁷¹ Farrer, Yeatmantól némileg eltérően, a Chester honor Derbyshire-ben lévő településeinek számát 9-ben határozta meg, és az egész honor birtokállományát 138, Anglia területén szétosztan elhelyezkedő községre becsülte.⁷²

A Lancaster honorra vonatkozó adatok a scutagium birtoklására vonatkozó írással rendelkező birtokosokról szóló listák között találhatók.⁷³ Az összeírás szerint a Lancaster honor Derbyshire-ben és Nottinghamshire-ben 8 egész és egy 1/3 feudumot foglalt magába, amelyek jelentős része Nottinghamban volt, kivéve 1 egész és egy 1/16 rész töredékfeudumot, amely Derbyshire területéhez tartozott.

William de Percy honorjának hűbéresei szintén a scutagiumra vonatkozó írással nem rendelkező birtokosok listájában szerepeltek, összesen 1 egész és egy 1/4 feudummal. Sallow honorból többnyire töredékfeudumokat (1/15, 1/16) kaptak a hűbéresek.⁷⁴ A honor birtokosa, a chesteri püspök, a honor központját és névadó települését, Sallow-t megtartotta saját birtokában, de a többi települést a hűbéreseinek adta.⁷⁵ Hugo de Wake bruni honorja azon összeírásokban szerepel, amelyekben a scutagium birtoklására vo-

---

⁷⁰ YEATMAN, i. m. 365–449.

⁷¹ Uo. 449.

⁷² FARRER, i. m. II, 1–5.

⁷³ YEATMAN, i. m. 439–440.

⁷⁴ *Feudal Aids*, 249–250.

⁷⁵ YEATMAN, i. m. 442–443.

natkozó írással nem rendelkező birtokosok neve szerepel. Ebben a honorbán az összeírás két birtokost említett meg, akiknek két településen volt 2 és 1/2 feudumuk.⁷⁶

3.6. A báróságok

Derbyshire-ben az összeírások adatai szerint két báróságnak voltak jelentősebb birtokai. A honorokhoz hasonlóan az ott lévő birtokrészek a báróságok birtokállományának csak kisebb részét alkották.

A Deincourt báróság a *Testa de Nevil* szerint a de Aincourt család birtoka volt, amihez Derbyshire-ben és a szomszédos Nottinghamshire-ben 18 egész, egy 1/4, és egy bizonytalan nagyságú töredék feudum tartozott. Ennek a birtokállománynak csak a kisebb része: összesen 4 egész és egy 1/2 feudum volt Derbyshire-ben.⁷⁷

Hubert fitz Ralf báróságáról az Exchequer Vörös Könyve tartalmazott egy összeírást, amelyben a báróság ősi hűbéradományból származó lovagi feudumai és azok birtokosai voltak felsorolva.⁷⁸ Ennek a báróságnak is voltak birtokai más grófságok területén, de most csak a Derbyshire-i birtokokat jelzem. A *Testa de Nevil* is tartalmazott a báróság birtokállománya vonatkozó adatokat, ugyanis ebben a forrásban voltak feltüntetve Ralf de Fressonville azon feudumai, amelyeket ebből a báróságból tartott.⁷⁹ Szintén a Hubert báróságnak volt része Crich és a hozzá tartozó települések, amelyeket a *Testa de Nevil* nem részletezett, de egy 1270-ből származó oklevél tételeken felsorolt.⁸⁰

A forrásokban lévő adatok összesítéséből kitűnik, hogy ehhez a bárósághoz Derbyshire területén 28 település tartozott, amelyeken 20 egész, négy 1/2, egy 1/4 és egy 1/10 feudumot alakítottak ki, továbbá a forrásokban szerepelt még két manor, amelyeket feudumban nem határoztak meg. Ezen a birtokállományon, igaz ugyan, hogy nem egy időmetszetben, hanem a 13–15. század folyamán összesen 13 birtokos osztozott, akik közül csak Derley apátja volt egyházi, a többiek laikus hűbéreseket voltak.

III. Összegzés

Összefoglalásként megállapítható, hogy az angol birtokrendszer szerkezetét Hódító Vilmos és utódai birtokpolitikája alakította ki, amelynek fontos eleme, hogy a nagy kiterjedésű birtokok, a honorok és báróságok urai a királytól kapott birtokaikért szolgálati kötelezettséggel tartoztak. Annak érdekében, hogy képesek legyenek teljesíteni a kötelezettségeiket, saját hűbéreseiknek adományoztak kisebb hűbérbirtokokat, amelyeket különböző szolgáltatásokkal terheltek.

---

⁷⁶ Uo. 444–449.

⁷⁷ Uo. 438–439.

⁷⁸ Uo. 351–357.

⁷⁹ Uo. 448.

⁸⁰ I. H. JEAYES: *Descriptive Catalogue of Derbyshire Charters*, London 1906, 917.

Derbyshire-ben a 14–15. század folyamán két kiemelkedő birtokos volt, az egyik a korona, a másik a Tutbury honort is birtokló Lancaster hercegség. A Lancasterek trónralépése után a koronabirtokok felett is ők gyakorolták az ellenőrzést, és így a grófság legvagyonosabb uraiként a legtöbb hűbértok felett is rendelkeztek. A koronabirtokok és a Lancasterek családi birtokai nem olvadtak össze, a Lancaster hercegség birtokállománya és igazgatási rendszere továbbra is megmaradt, s a királyi birtokok adminisztrációjától függetlenül működött. A grófság területén jelentős birtokokkal rendelkezett a Peverel honor, a Deincourt és a Hubert báróság, valamint más honoroknak is voltak néhány falura kiterjedő birtokrészei. A báróságoknak és a honoroknak a Derbyshire-ben lévő birtokrészei teljes birtokállományuknak csak a kisebbik részét alkották. A grófság területén lévő két erdőből az egyiket a korona, a másikat a Lancaster hercegség birtokolta. A nagybirtokok urai birtokaik jelentős részét feudumokba szervezték és hűbéreseiknek adományozták, akik általában 2 és 1/2 közötti lovagi feudummal rendelkeztek. Gyakori volt a töredékfeudummal rendelkező hűbéres, és csak keveseknek volt 2 feudumnál nagyobb birtoka.

Az angol földbirtokosok a földbirtokuk nagyságát nem a birtokolt falvak vagy jobbágyporták számával határozták meg, ahogyan az Közép-Európában szokásos volt, hanem a birtokukban lévő feudumokkal. A honorok és báróságok urai több grófságra kiterjedő birtokokállománnyal rendelkeztek, amit gyakran több tucat feudum alkotott. A hűbéreseket szintén feudumban mérték birtokaik nagyságát, de az ő földvagyonuk egy nagyságrenddel kisebb kategóriába tartozott, mint uraiké. Ennek a csoportnak a tagjai általában 1–3 feudum gazdái voltak. A legkisebb birtokállományú hűbéreseket már csak töredékfeudumokat birtokoltak, és azt tartották számon, hogy egy lovagi feudum hányad része az övék.

A földbirtokosoknak ezen csoportok szerinti besorolása már nem pusztán a birtokrendszer szerkezeti felépítését mutatja, hanem az angol földbirtokosok társadalmi tagolódását is jelzi, de ennek a kérdéskörnek a vizsgálata már egy másik, önálló tanulmányt igényelne.

THE ESTATE STRUCTURE OF DERBYSHIRE IN THE 14–15TH CENTURIES

It is difficult to understand and explain the estate structure of medieval Derbyshire or England, because there is an important difference between the English and the Hungarian estate system.

The first difficulty is in the terminology, because one part of the terms of the medieval English estate system does not exist in the Hungarian terminology, for instance tenant-in-chief (*tenentes in capite*), serjeanty (*seriantia*), servitium debitum, sokeman (*sokemannus*) soke, free tenement (*liberum tenementum*). The translation of these words is difficult or impossible, but they can be explained by paraphrasing them.

The second problem is the explanation of the terms which are translatable, for instance honour (*honor*), the fee (*feodum*), forest (*foresta*), village (*villa*), knight's fee (*feudum militum*), tenant (*tenens*), but their meanings are not the same in the English and Hungarian terminology.

This paper tries to demonstrate the basic structure of the medieval English estate system by taking the example of Derbyshire. Important sources of this work include some parts of *Domesday Survey* made about Derbyshire, the lists of feudal aids collected in 1284–86, 1302–3, 1346, 1431, the *Nomina villarum* (1316), the lists of tenants holding fees of several honours as Tutbury, Peverel, and the lists of tenants of Deincourt and Crich baronies.

The estate structure of Derbyshire can be sketched on the basis of these sources. The crown and the Lancasters were the greatest lords, because the honour of Peverel and the Forest of High Peak belonged to the crown, the honour of Tutbury and the Duffield Forest were the estates of Lancasters. There were small parts of honours of Chester, Sallow and others in Derbyshire. In these estates the tenants held knight's fees or some parts of fees, for instance 1/2, 1/3, 1/4, 1/6 parts of fees.

The example of Derbyshire shows the difference between the English and Hungarian estate system, because the structure of honours and baronies are not the same in England and Hungary. The measure of land property was the number of fees held of the crown or a tenant-in-chief in England, whereas this measure was the number of villages and messuages in Hungary.

AZ ÖNÁLLÓ TOULOUSE-I GRÓFSÁG KIALAKULÁSA (9–10. SZÁZAD)

A Karoling-birodalomnak a 9. sz. közepén kezdődő (általában a 843-as verduni szerződéshez kötött) és a 10. sz. második felére kiteljesedő felbomlását egy másik folyamat, az önálló területiális fejedelemségek kialakulása kíséri.

Ez a folyamat a birodalom gyengülésével párhuzamosan a perifériákon (pl. Bretagne, Flandria, Provence vagy a mai Délnyugat-Franciaország) kezdődik meg. Itt születnek meg azok az államalakulatok, melyek néha egészen a középkor végéig rivalizálnak a tulajdonképpeni francia királysággal. Vezetőik, a grófok vagy hercegek állnak a terület hűbéri láncának élén, önálló külpolitikát folytatnak és pénzt veretnek a saját arcképükkel.

Dolgozatunk célja az, hogy feltárja az eredetileg a Karoling-birodalom közigazgatási egységeiként működő területek önállósodásának körülményeit, részleteit és okait egy később nemzetközi szinten is fontos szerepet játszó államalakulat, a toulouse-i grófság példáján. Emellett jelezni kívánjuk azt is, hogyan értelmezhető szerintünk a függetlenség fogalma az ezredfordulót megelőző évtizedekben.

A középkori toulouse-i grófság fontosságát itt csupán két példával szeretnénk illusztrálni. Az első az, hogy midőn II. Orbán pápa 1095-ben a franciaországi Clermont-ban meghirdeti az első keresztes hadjáratot, fogadja a segítőkészségét deklaráló IV. Raymond toulouse-i gróf követeit, majd a rákövetkező néhány hónap során többször is személyesen felkeresi Raymondot annak tartományában. A pápa kitüntető bizalma nem a véletlen műve: a toulouse-i gróf szereli fel a hadjárat egyik legerősebb kontingensét.¹

A másik, szintén Toulouse fontosságáról tanúskodó epizód: a várost csak 1215-ben, az albigenes eretnekek ellen meghirdetett keresztes hadjáratban tudják elfoglalni a jobbra észak-franciaországi, champagne-i és burgundiai lovagokból álló francia királyi csapatok, melyek vezetőjét, Simon de Monfortot Toulouse grófjává teszik. A francia királysággal való szembenállás méreteit, valamint a toulouse-i gróf vazallusi rendszerének hatékonyságát jelzi viszont, hogy az ekkor elűzött (és hitét tekintve albigenes kathar) VI. Raymond gróf (1194–1222) fel tudja lázítani Simon de Monfort ellen a Pireneusoktól egészen a Rhône torkolatáig terjedő vidékeket.²

Milyen alapokon és milyen módon jött létre ez a dél-franciaországi „birodalom”?

A térség korábbi történetét tanulmányozva megállapítható, hogy Provence (*Provincia Romana*) mellett a Pireneusok és a Francia középhegység között elterülő toulouse-i ré-

¹ R. PÖRTNER: *A Szent Sír hadművelet*, Bp. 1985, 22–23. és 28.

² P. GOUBERT: *Initiation à l'histoire de la France*, Paris 1984, 44.

gió volt az ókori Gallia legerősebben romanizált tartománya.³ Az 5. sz.-ban a rómaiakkal szövetségre lépett vizigótok alapítanak nagy kiterjedésű, Gallia-szerte mintának tartott államot Toulouse központtal. A terület 507-ben, Chlodvig frank királynak a Poitiers mellett fekvő Vouillé-nál a vizigót seregek felett aratott győzelme után kerül frank fennhatóság alá; ám Chlodvig halála (511) után ez a fennhatóság névlegessé válik. A 7. sz.-ban és a 8. sz. elején az országrész vezetője egy magát *princeps*-nek nevező herceg, aki szuverén uralkodóként gyakorolja hatalmát.⁴ A frank jelenlét (mely elsősorban katonai jellegű) Martell Károly arabellenes hadjáratai idején (730–740-es évek) erősödik meg a térségben; 767-re Kis Pippin a terület összes helyi vezetőjét behódoltatja.⁵ Ezzel megkezdődik a régiónak a Karoling birodalomba való betagozódása.

A délnyugat-franciaországi vidékek közigazgatásának megszervezése és a frank állam keretei közé történő tényleges beillesztése Nagy Károly (768–814) műve. Az általa kialakított területi szervezet védelmi jellege tükrözi a létrehozás időpontját és körülményeit: 778-ban kerül rá sor, Károly félsikerrel záruló hispániai arabellenes hadjáratát követően.⁶ Az új közigazgatásban Toulouse kiemelt szerepet kap: az itt székelő gróf nemcsak a *toulouse-i grófság* (*pagus Tolosanus*), hanem egyúttal a határvédelmi feladatokkal megbízott, gyakorlatilag a Pireneusokat és a hegység előterét felügyelő *toulouse-i határőrgrófság* (*marca Tolosana*) nevet viselő, több grófságot magába foglaló katonai igazgatási egység vezetője is. Ebből következően bizonyos tekintetben a térség többi grófjánál magasabb szinten áll, ugyanis *marchio*-ként, illetve *dux*-ként háborús időkben ő a terület katonai főparancsnoka.⁷

781-ben, mikor Lajos fia (a későbbi Jámbor Lajos) megkoronázásával Károly létrehozza az *Aquitániai Királyságot*, a toulouse-i grófság és határőrgrófság ennek részei lesznek, s Aquitánián keresztül illeszkednek a Karoling-birodalomba egy évszázadon keresztül.⁸ Ez az illeszkedési rendszer később, a 9. század közepén, a Jámbor Lajos leszármazottai által vívott Karoling testvér- illetve rokonháborúk idején nagy mozgásteret ad majd a toulouse-i grófoknak a császár (I. Lothár), a nyugati frank uralkodó (Kopasz Károly) vagy Aquitánia királya (I. Pippin, majd II. Pippin) között; s ők ezt ki is használják.

A 8. század végén azonban a toulouse-i grófság vezetőjének helyzetét még feladatai határozzák meg, A már említett határvédelem mellett az ő kötelessége a grófságot nyugatról határoló Gascogne időnként Karoling-ellenes lázadásokban kitörő népét féken

³ M-P. CAIRE-JABINET: *Histoire des provinces de France. Auvergne...*, Paris 1984, 126.

⁴ K-F. WERNER: *Les origines*, Paris 1984, 340–342.; R. GENTY: *Les comtes de Toulouse*, Ferrières, 1987, 22. szerint ezeket a hercegeket a Meroving uralkodók delegálták Aquitánia élére; ehhez kapcsolódóan közli is a „toulouse-i hercegek” listáját. Az azonban nem derül ki, mely frank országrész királyai delegálnák a hercegeket.

⁵ WERNER, i. m., ill. PH. WOLFF: *Histoire du Languedoc*, Toulouse 1967, 121. és 123–124.

⁶ Vö. S. EPPERLEIN: *Nagy Károly*, Bp. 1982, 33–35.

⁷ J. DHONDT: *Etudes sur la naissance des principautés territoriales en France*, Bruges 1948, 33. és 71.

⁸ L. AUZIAS: *L'Aquitaine carolingienne*, Paris–Toulouse 1937, 18–19. DHONDT, i. m. 170–172.

tartani; ⁹ ezen kívül tevékenyen részt vesz a birodalom déli irányú expanziójában. Igaz, Toulouse első örgrófja, Chorso (778–790) még nem lépi át a Pireneusokat, s a gaszkonokkal vívott küzdelme is kudarccal zárul, ¹⁰ ám az őt a grófi funkcióban 788-ban felváltó, anyja révén igen előkelő származású, a királyi család tagjának számító Vilmos ¹¹ már aktívabb. Amellett, hogy 790-ben sikeresen pacifikálja a gaszkonokat, egyik hadvezére lesz a 799-ben Jámbor Lajos által Észak-Hispániába vezetett hadjáratnak, amely Barcelona elfoglalása után az e várostól délre található Llobregat folyóig tolja ki az aquitániai királyság, s így a Karoling-birodalom határait. A frissen meghódított területeken létrehozzák a *Marca Hispanica*-t, a hispániai határörgrófságot; ezzel a *marca Tolosana* délkeleti része megszűnik határzónának lenni ¹² Egyébként a 806-ban visszavonuló Vilmos utóda, az uralkodójával szintén rokonságban álló Bego (806–816), ¹³ korábbi párizsi gróf már nem viseli a márkai tisztségét. ¹⁴ A térség fontosságát jelzi, hogy Nagy Károly közeli rokonait (tehát teljesen megbízható embereket) állítja Toulouse élére.

A 816. október 28-án elhunyt Bego helyett Berengár (816–835) kapja meg a grófi tisztelet. ¹⁵ 832-ben Gothiai Bernard kegyvesztése folytán ő válik a déli területek legnagyobb hatalmú méltóságává; az eddigi körzet mellé őt nevezik ki Gothia, azaz a tenger-mellék márkijává is. ¹⁶ E funkcióját nem sokáig tölti be, mivel 834-ben az uralkodó rehabilitálja Bernardot és visszaadja neki Gothiát; Berengár azonban ehhez nem akar hozzájárulni, s továbbra is önmagát tekinti gót határörgrófnak. A kettejük között kiéleződő és a déli területeket „polgárháborúval” fenyegető feszültségnek csak Berengár halála vet véget, amely 835-ben éppen akkor következik be, midőn éppen az ellenfelével a Al-

⁹ AUZIAS, i. m. 34. DHONDT, i. m. 175.

¹⁰ A 778-ban kinevezett Chorso 787-ben a gaszkon Adalarik fogságába kerül; Nagy Károly ekkor megfosztja grófi, majd 790-ben dux-i címétől is. AUZIAS, i. m. 36.; GENTY, i. m. 21–23.

¹¹ Mivel anyja, *Aldana* Martell Károly leánya volt, Vilmos Nagy Károly unokatestvérei közé tartozott. Apja neve (*Thierry*) pedig a Meroving-dinasztiával fennálló kapcsolatot jelez. AUZIAS, i. m. 37.; WOLFF, i. m. 125.

¹² GENTY, i. m. 27–28. szerint a frissen létrehozott hispániai grófságokat a toulouse-i határörgrófsághoz csatolták. DHONDT, i. m. 189. és J. M. ROLDÁN: *Historia de Espana*, Madrid, 1989, 34–35. véleménye az, hogy önálló *marcát* hoztak létre. Árnyalabb álláspontot képvisel J. M. SALRACH: „De la Marca Hispanica a Catalunya”, *Cuadernos Historica* 16, 4–6., aki szerint 806-ban csupán a Pireneusokban fekvő *Pallars* és *Ribagorza* grófságát került Toulouse-hoz, a többi a *Barcelona* központú *Marca Hispanica* része lett.

¹³ Bego Nagy Károly veje volt. AUZIAS, i. m. 50–53.; GENTY, i. m. 35–36.

¹⁴ Uo.

¹⁵ GENTY, i. m. 36.

¹⁶ Vizigót népessége után a Karoling korban *Gothia* elnevezéssel illették a Földközi-tengernek a Pireneusoktól a Rhône torkolatáig terjedő partvidékét. (Az ókorban a *Narbonensis*, a Meroving-időkben a *Septimania* elnevezést viselte.) Gothiai Bernard-ot (*Bernard de Septimanie*), Vilmos toulouse-i gróf (788–806) fiát a Lothár által Jámbor Lajos ellen létrehozott koalícióban való részvétel miatt fosztották meg honorjától. AUZIAS, i. m. 106–107.

pokban fekvő Crémieu-ben tartandó találkozóra indul.¹⁷ Ekkor viszont Gothiai Bernard szerzi meg magának Toulouse grófi honorját, s birtokolja azt egészen 842-ig.¹⁸

Berengár és Bernard viszálya már a jövő felé mutat: a birodalom periferiáján egymás ellen harcolnak egy adott terület feletti ellenőrzésért, anélkül, hogy a császár döntőbíráskodását kérnék; forrásainkban legalábbis nem találunk erre utaló nyomot. Mindez természetesen nem a véletlen műve: az I. Lajos és első házasságából származó fiai, majd a testvérek között folyó háborúk jó lehetőséget kínálnak a függetlenedésre; mindazonáltal megjegyzendő, hogy a területek ellenőrzése még mindig az alapvetően az uralkodó helyi képviselőjének számító *gróf*, illetve *határőrgróf* címének birtoklásával lehetséges.

Gothiai Bernard már maximálisan kihasználja a 830–840-es évek Karoling-belháborúiban azt a kedvező helyzetet, hogy bár Gothia márkijaként császári tisztségviselő, Toulouse grófjaként Aquitánia királyának van alárendelve.¹⁹ Az egyik szövetség I. Pippin, majd később II. Pippin, Aquitánia királyainak táborában, a másik I. Lothár vagy éppen Kopasz Károly mellett találja.²⁰ Az utóbbi fosztja meg végül — mint nyugati frank király — Toulouse-tól, Acfridet nevezve ki helyére;²¹ mindazonáltal Bernard megtarthatja Gothiát.²²

A Karolingok közötti viszonyok alakulása folytán (gondoljunk csak például a sokáig szembenálló Kopasz Károly és Német Lajos szövetségét szentesítő strasbourg-i szerződésre) a Károly királyi hatalmát s így Acfrid kinevezését el nem ismerő II. Pippin Gothiai Bernard fiát, Vilmost nevezi ki Toulouse grófjának (844–849),²³ miután annak apja 844-ben meghal.²⁴ Ezzel a választással Pippin valószínűleg biztosítani akarta a saját maga számára a toulouse-i gróf korántsem elhanyagolható katonai és politikai támogatását.

---

¹⁷ GENTY, i. m. 38.

¹⁸ AUZIAS, i. m. 117. szerint uralkodói megerősítés nélkül; mindazonáltal nem valószínű, hogy ő apja örökségének tekintette azt. A foglalás önkényes voltára mutat az is, hogy Toulouse hivatalosan elismert — ám funkcióját ténylegesen nem gyakorló — grófja 836/837-ben *Galindo* volt. GENTY, i. m. 14.

¹⁹ Vö. *Ordinatio Imperii* (817) „Cap. 1. Volumus ut Pippinus [I. Pippin, Lajos fia] habeat Aquitaniam et Wasconiam et markam Tolosanam totam...”, *Monumenta Germaniae Historica, Legum, Sectio II, Capitularia Regum Francorum* (a továbbiakban: *MGH Capit.*), Tomus I, Ed. A. Boretius, Hannover 1883, 271.

²⁰ AUZIAS, i. m. 117–130.; Genty, i. m. 40–43.

²¹ Erről NITHARD: *Vitae filii Hludowici Pii*, Paris 1926, 132–133. művéből szerezhetünk tudomást: „insuper Egfridius comes Tolosae Pippini sociis, qui ad se perendum missi fuerunt, quosdam in insidiis cepit, quosdam stavit.” Ld. még Dhondt, i. m. 186.

²² GENTY, i. m. 44.

²³ Uo. 49.

²⁴ Gothiai Bernardot Kopasz Károly fogatta el és végeztette ki Toulouse 844/845-ös ostroma során. AUZIAS, i. m. 410.; GENTY, i. m. 44.; E. MAGNOU-NORTIER: *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne*, Toulouse é. n. 116.

II. Vilmos hűségesnek is bizonyul, hiszen Pippin oldalán maga is részt vesz az angoulême-i csatában (844. május 16.), melyben a Nominoé rennes-i gróf és bretagne-i *dux* és II. Pippin vezette breton, illetve aquitániai seregek megverik Kopasz Károly csapatait.²⁵ Vilmos Pippin iránti hűsége azonban nem vonatkozik alárendeltjeire: amikor távollétében, 849-ben Kopasz Károly serege élén a város falai elé érkezik, a védelemmel megbízott frank Fredo, a *custos urbis* harc nélkül megadja magát.²⁶ Ezt követően Károly Fredót ruhazza fel Toulouse grófjának funkciójával, s ő azt 852-ig tölti be;²⁷ a Pireneusokon túl fekvő Pallars és Ribagorza ismételt Toulouse-hoz csatolása után *dux* is lesz.²⁸ Északabbra fekvő területek is kerülnek ekkor a toulouse-i gróf ellenőrzése alá: ilyen például a Fredo családja által ellenőrzött Rodez központú Rouergue (Fredo apja rodez-i gróf volt), illetve a Limoges központú Limousin.²⁹ Ez az első igazolható eset, hogy a toulouse-i gróf a családja által korábban már ellenőrzött területet is megkapja; de még nem hűbértokként, hanem honorként. Úgy tűnik, Fredo hűsége nem hagyott kétséget Kopasz Károlyban, hiszen éppen ő juttatta a grófi címhez; valószínűleg ez magyarázza a terület megnövelését is.

A 850-es évek legnagyobb horderejű változása azonban nem is annyira területi jellegű. 852-ben, Fredo halála után Károly az elhunyt gróf fivérét, I. Raymondot (852–863) választja ki a toulouse-i grófság élére.³⁰ Ez még önmagában nem jelenti a grófságnak egy dinasztia belüli örökletessé válását, illetve határainak rögzülését, hiszen már korábban is volt példa a grófi funkció családon belül történő átadására (I. Vilmos, Gothiai Bernard és II. Vilmos között apa–fiú kapcsolat volt).³¹ 863-ban, I. Raymond halálakor azonban Károly hozzájárul ahhoz, hogy tisztségét fia, Bernard örökölje (864–872). Ez lehet a terület függetlenségének, de méginkább ellenőrizhetetlenségének elismerése; hiszen például a két Rouergue-házbeli gróf között³² 863/864-ben Gothiai Humfried, Septimania márkija bitorolta a toulouse-i grófi széket, nem törődve Kopasz Károly akaratával.

²⁵ Nominoé (megh. 851) győzelme a független breton királyság megalapítását is jelenti. Vilmos toulouse-i gróf részvételével kapcsolatban ld. AUZIAS, *i. m.* 209. és 221., valamint GENTY, *i. m.* 49.

²⁶ A feladás hírére a Pireneusokon túl harcoló II. Vilmos a cordobai kalifa, II. Abd al Rahmán (822–852) segítségét kéri; majd elfoglalja Ampurias-t és Barcelonát. Az önálló *ducatus* megteremtésére irányuló vállalkozása azonban nem jár sikerrel; 850-ben Kopasz Károly katonái Barcelona környékén megölik. AUZIAS, *i. m.* 259–263. és 336.; GENTY, *i. m.* 50.

²⁷ AUZIAS, *i. m.* 257–260.; DHONDT, *i. m.* 188.; GENTY, *i. m.* 57–58.; MAGNOU-NORTIER: *La société...* 133.

²⁸ DHONDT, *i. m.* 188.

²⁹ Uo. 193–194.

³⁰ AUZIAS, *i. m.* 258.; GENTY, *i. m.* 59.; MAGNOU-NORTIER: *La société...* 648.

³¹ Ld. még L. HALPHEN: *Charlemagne et l'empire carolingien*, Neuilly-sur-Seine 1974, 101–104.

³² GENTY, *i. m.* 62. úgy tudja, hogy I. Raymondot Humfried Toulouse ellen intézett támadásakor ölték meg. Ld. még későbbi jegyzetek.

Forrásaink tanúsága szerint a 864 utáni időkben a nyugati Karoling uralkodó nem szól bele a toulouse-i grófság öröklésébe,³³ s azt az I. Raymond által „alapított”, s róla elnevezett dinasztia fogja birtokában tartani egészen a 13. századig.³⁴

Az uralkodó defenzívába szorulását, illetve Károly hozzájárulását a grófi cím családon belüli örökléséhez több tényezővel is magyarázhatjuk. Figyelembe kell venni egyrészt azt, hogy a 830–840-es évek testvérháborúi közepette a politikai helyzet rendkívül instabillá vált, a birodalomnak nem volt egységes és ütőképes hadereje, mely a szorosabb ellenőrzést, illetve a tényleges fellépést biztosította volna; másrészt a 9. sz. második felére a nyugati frank területeken új típusú, immár a senior-vazallus kapcsolatok mintájára felépülő monarchia, vagyis merőben új hatalmi koncepció alakult ki.

Nagy Károly idején a *fidelitas* alapvetően még az alattvalóknak az uralkodó iránt tanúsított hűségét jelentette. Hogy ezt a maga számára biztosítsa, Nagy Károly többször is kötelezte birodalmának tizenkét évesnél idősebb férfilakosait az uralkodóhoz való hűséget deklaráló eskü letételére, melynek a *missi dominici* jelenlétében kellett elhangoznia. Ezzel a frank király (később császár) mintegy az alattvalók közötti személyi viszonyok felett állónak tekintette magát. A hűség igazi biztosítékát természetesen Nagy Károly hadereje jelentette.

A 9. sz. elején fontos szerepet játszott még a frank királyságban kialakult *vassi dominici* („az uralkodó vazallusai”) intézménye is. Ezek olyan birtokosok voltak, akik földjeiket közvetlenül az uralkodótól kapták, személyükben tőle függtek (pl. az uralkodó által elnökkölt bíróság ítélezett felettük), s mivel függetlenek voltak az adott terület közigazgatását vezető gróftól, egyúttal annak ellensúlyát is jelentették. Olyan fék volt ez, amivel megakadályozhatóvá vált, hogy a gróf a *pagus* minden birtokosával személyi függési viszonyt alakítson ki. A 9. sz. második felére azonban (éppen Kopasz Károly nagyvonalú birtokadományozási politikája következtében, melyre a testvérháború késztette) egyrészt megcsappant az adományozható birtokmennyiség, másrészt a Karoling-állam katonai gyengülése következtében az uralkodó esetleges közvetlen beavatkozásának esélye is csökkent (pl. egy túlkapásokat elkövető gróf, hűtlenkedő vazallus ellen, vagy éppen külső támadás esetén). Így mind a grófok, mind a *vassi dominici* új helyzetbe kerültek: katonai kényszer nélkül, tulajdonképpen saját maguk döntöttek az uralkodó iránti hűségükről.

Ezt a tendenciát Kopasz Károly a kölcsönös hűségviszony hangoztatásával igyekezett ellensúlyozni: rendszeresen gyűléseket tartott, melynek során ő maga és hívei (*fidelis*) hűséget fogadtak egymásnak, s az esküt uralkodói kapituláre is rögzítette. Ettől kezdve azonban a királynak is *rex fidelisként* kellett viselkednie: nem tagadhatta meg híveitől a *consilium et auxilium*-ot, s nem rúghatta fel az eskü által szentesített egyezségen, a *convenientián* alapuló *fidelitast*, mert azzal még az addig hozzá hűségeseinek bizonyuló

---

³³ Vö. a *Monumenta Germaniae Historica*, ill. a nyugati frank királyi oklevelezés vonatkozó részei.

³⁴ A francia történetírás a Raymond-ház (*la dynastie des Raymond*), J. E. MORBY: *A világ királyai és királynői az idők kezdetétől napjainkig*, Bp. 1991, 129. a család eredetéből kiindulva a Rouergue-ház elnevezést használja a dinasztia megjelölésére.

előkelőket is maga ellen fordíthatta. Ezzel együtt az uralkodó iránti hűség fokmérőjévé válik, hogy egy birodalmi tisztséget viselő férfiú (mondjuk a toulouse-i gróf) vagy más *fidelis* megjelenik-e az eskü alkalmával. Ez az új típusú monarchia, melyet egyes francia történészek (pl. E. Magnou—Nortier) „szerződéses monarchiának” (*monarchie contractuelle*) neveznek,³⁵ már az ezredforduló utáni évek társadalma felé mutat, amikor a király (elvben) már hűbérúrként gyakorolja hatalmát.

Kopasz Károly életében még van valóságtartalma a *fidelitas*nak a nyugati frank királyság területén; egymást gyorsan követő utódai idején azonban a király iránti hűség jelentősége a királyi hatalom gyengülésével párhuzamosan csökken, gyakorlatilag névleges lesz. Ugyanakkor a királynak *rex fidelis*nek kell maradnia, amennyiben egyáltalán király akar maradni.

Szólnunk kell még egy intézkedésről, mely szintén Kopasz Károly nevéhez köthető. 877 tavaszán az itáliai hadjáratra induló frank császár a Quierzy-ben tartott gyűlésen úgy rendelkezik, hogy amennyiben távolléte alatt valamely grófi tisztség viselője elhalálozna, úgy azt ideiglenesen (a császár visszatérteig) fia töltsse be.³⁶ Számos történész úgy értelmezte ezt a rendelkezést, mint a grófi cím és funkció örökletességének szentesítését és engedélyezését. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy korábban — éppen uralkodói akaratból — már volt példa a családon belüli öröklésre, valamint azt is, hogy Károly rendelete ideiglenes érvényű volt, csak a hadjárat idejére vonatkozott. Ám az uralkodó — a hadjáratról visszatérőben — még az év őszén meghalt; utódai pedig már képtelenek bizonyultak a gyakorlatba is átvihető elvi döntések meghozatalára.

A közvetlen függés megszűnése rendkívül kedvező helyzetet teremt a 9. század második felében a toulouse-i grófok számára is. Mindamelllett a terület függetlenedését nem kizárólag a királyhoz fűződő viszony megváltozása döntötte el. Számolnunk kell olyan, egyre inkább előtérbe kerülő tényezőkkel, melyek lokálisan, mintegy alulról felfelé mutatva segítették vagy sürgették az önállósodást. A függetlenedési folyamat jobb megértése érdekében érdemes ezeket röviden áttekinteni.

A Garonne folyótól keletre fekvő vidékek *etnikuma* a 9. században igen változatos: Narbonne régi városában és a környező településeken számos római eredetű vagy romanizált gall család él. Toulouse környékén a vizigót elem dominál, míg a Pireneusoktól

---

³⁵ A Kopasz Károly idején végbement változásokat tárgyalja a szintézisteremtés szándékával E. MAGNOU-NORTIER: *Foi et fidélité*, Toulouse 1976. A különböző eskük szövegét ld. *MGH Capit.* Tomus II, ed. A. Boretius — V. Krause, Hannover, 1897.

³⁶ „Si comes de isto regno obierit cuius filius nobiscum sit, filius noster cum ceteris fidelibus nostris ordinet de his qui eidem comiti plus familiares propinquiore fuerunt, qui cum ministerialibus ipsius comitatus, et cum episcopo in cuius parochia fuerit ipse comitatus, ipsum comitatum praevideant, usque dum nobis renuntietur, ut filium illius qui nobiscum erit, de honoribus illius honoremus. Si autem filium parvulum habuerit, isdem filius eius cum ministerialibus ipsius comitatus et cum episcopo in cuius parochia consistit, eundem comitatum praevideant, donec obitus praefati comitis ad notitiam nostram perveniat, et ipse filius eius per nostram concessionem de illius honoribus honoretur. Si vero filium non habuerit, filius noster cum ceteris fidelibus nostris ordinet, qui cum ministerialibus ipsius comitatus et cum episcopo proprio ipsum comitatum praevideat, donec iussio nostra inde fiat.” *Monumenta Germaniae Historica, Leges*, Tomus I, ed. G. H. Pertz: Hannover, 1835, 542.

délre fekvő — még a többinél is alacsonyabb népsűrűségű — részeken arab népességet is találunk. Frankok csak igen csekély számban telepedtek le itt.³⁷ A városokban — elsősorban Narbonne-ban — jelentékeny zsidó közösségek élnek;³⁸ 778-tól, Nagy Károly sikertelen hispániai expedíciójától kezdődően pedig számos keresztény (*Hispanus*)³⁹ menekült az Ibériai-félsziget Ebro-környéki részéről a barcelonai grófságba és a Pireneusoktól északra fekvő területekre. Ez a menekülthullám olyan arányú volt, hogy I. Lajosnak császárként 815-ben⁴⁰ és 816-ban⁴¹ is foglalkoznia kellett a problémával. A betelepülő keresztények minden valószínűség szerint vizigótok voltak; ez természetesen tovább rontotta az amúgy is kisebbségi frank elem arányát a vizsgált térségben.⁴²

Az egyházi szervezet — csakúgy, mint egész Galliában és a későbbi Karoling-birodalomban — a késő császárkor öröksége. A Toulouse-ban, Béziers-ben, Nîmes-ben és Lodève-ben székelő püspökök egyházmegyéi a narbonne-i érsek fennhatósága alá tartoznak.⁴³

Jogrendszerét tekintve a terület az 5. századtól kezdődően végig külön állt az északi frank területek germán népjogon alapuló jogalkotásától. Vizigót közvetítéssel a 10. századig fennmaradt az írott római jog, mind a peres ügyeket, mind a végrendeleteket

³⁷ A Földközi-tenger és az Atlanti-óceán közötti területek germán-frank „benépesítését” tárgyalja M. BROENS: „Le peuplement germanique de la Gaule entre Méditerranée et Océan”, *Annales du Midi*, 68 (1956), 17–38.

³⁸ A dél-franciaországi városfejlődés sajátosságairól ld. A. DUPONT: *Les villes de la Narbonnaise première depuis les invasions germaniques jusqu'à l'apparition du consulat*, Nîmes 1942 és G. DUBY: „Les villes du sud-est de la Gaule du VIIIe au XIe siècle”, in *Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' alto Medioevo di Spoleto*, vol. 4, Spoleto 1958, 231–258. A középkori franciaországi városfejlődésről általában: G. DUBY: *Histoire de la France urbaine 2. La ville médiévale des Carolingiens à la Renaissance*, Paris, 1980.

³⁹ A frank források ezt az elnevezést használják a Pireneusi-félsziget vizigót etnikumhoz tartozó (illetve általában a keresztény vallást követő) lakosainak a baszkoktól (*Wascones*) és az araboktól való megkülönböztetésére. Vö. M. TUNON—J. VALDEÓN—A. DOMÍNGUEZ: *Historia de España*, Barcelona 1991 (a továbbiakban: *TVD*), 77., ill. az alábbi jegyzetek.

⁴⁰ *Constitutio de Hispanis in Francorum regnum profugis prima* (815. január. 1.): „... aliqui homines propter iniquam oppressionem et crudelissimum iugum, quod eorum cervicibus inimicissima Christianitati gens sarracenorum imposuit, relictis propriis habitationibus et facultatibus quae ad eos hereditario iure pertinebant de partibus Hispaniae ad nos confugerunt, et in Septimania atque in ea portione Hispaniae quae a nostris marchionibus in solitudinem redacta fuit sese ad habitandum contulerunt, et a Sarracenorum potestate se subtrahentes nostro dominio libera et prompta voluntate se subdiderunt, ita ad omnium vestrum pervenire volumus, quod eosdem homines sub protectione et defensione nostra receptos in libertate conservare decrevimus.” *MGH Capit*, tomus I, 261.

⁴¹ *Constitutio Hludowici de Hispanis secunda* (816. Febr. 10.): „Hispani, qui de potestate Sarracenorum se subtraxerunt et ad nostram seu genitoris nostri fidem se contulerunt, et praeceptum auctoritatis nostrae, qualiter in regno nostro cum suis comitibus conversari et nostrum servitium peragere deberent, scribere et eis dare iussimus, querimoniam aliqui ex ipsis Hispanis nostris auribus detulerunt duo capitula continentem...” *MGH Capit*, tomus I, 263.

⁴² WOLFF, i. m. 110–119.; 126. és 136.; ill. WERNER, i. m. 65.

⁴³ WERNER, i. m. 240–242.

tekintve.⁴⁴ Ugyanakkor a 10. sz. közepéig működik a rómaiak és a barbárok együttélése során kialakult etnikai jogrendszer, a „jogi perszonalitás”, melynek értelmében mindenkit annak a népcsoportnak a törvénykönyve alapján ítélnék el, amelyhez tartozónak vallja magát. Ennek következtében előfordul, hogy más jog vonatkozik a frank családból származó grófra, mint helyi beosztottaira. Így rendelkezik legalábbis még Kis Pippin is a 768-ból keltezett, kifejezetten a frissen pacifikált Aquitánia lakosaira vonatkozó *Capitulare Aquitanicum*-ban.⁴⁵ Emellett a déli terüteken a „római jog” ismételt térhódításának lehetünk tanúi; a 10. század második felétől kezdve fokozatosan kiszorul a (száli) frank jog.⁴⁶

A Karoling törzsterületek (a Szajna és a Rajna közti országrész) és a déli vidékek között azonban nem csupán etnikai vagy jogi, hanem birtokszervezeti és kulturális téren is nagy eltéréseket tapasztalhatunk. A *birtokkoncentráció* viszonylag alacsony szinten maradt; a térség a középkorban végig megőrizte az alacsony teljesítőképességű, önálló kis- és középbirtokon alapuló mezőgazdaságot.⁴⁷ Ennek oka nem a romanizáltságban keresendő (hiszen a földesúri birtokkoncentráció és nagybirtok jórészt római gyökerekkel rendelkezik), hanem a természeti adottságokban: a hegyes vidéken nincsennek nagy, összefüggő termőterületek.

A *Karoling reneszánsz* kolostori-iskolai kultúrája sem hatolt el ide. Ennek fő oka az, hogy itt a Karoling uralkodók nem alapítottak kolostorokat; a toulouse-i egyházmegegyében mindössze két olyan apátság van, amelynek alapítása a Karoling-dinasztiával kapcsolatba hozható. Az egyik a I. Vilmos toulouse-i gróf által 802-ben Gellone-ban, a másik az I. Pippin aquitániai király által 816-ban Sorèze-ben alapított kolostor.⁴⁸ Ezt a területet ráadásul érzékenyen érintette a szülőtte, Aniane-i Szent Benedek nevéhez fűzhető, a világiaknak az egyház által biztosított oktatásból történő kizárása felé mutató kolostorreform a 9. század első felében. Így régiókban nem tudott gyökeret verni a birodalom, az egységes keresztény-frank állam gondolata sem, mivel ennek megalkotója és ébrentartója a 9. század folyamán végig az egyház és leginkább a (bencés) szerzetesség volt.

Az imént felsorolt tényezők mind azt mutatják, hogy a toulouse-i grófságot — illetve egész Aquitániát — és a Loire-től északra fekvő frank törzsterületeket összekötő szálak

---

⁴⁴ Ld. ezzel kapcsolatban a kérdést jogtörténeti szempontból tárgyaló J. POUMARÈDE: *Les succèsions dans le Sud-Ouest de la France*, Paris 1972, 45–239.

⁴⁵ „10. Ut omnes homines eorum legis habeant, tam Romani quam et Salici, et si de alia provincia advenierit, secundum legem ipsum patriae vivat.” *MGH Capit*, tomus I, 43.

⁴⁶ Mindazonáltal 933-ban Toulouse grófja még a *Lex salica* alá tartozónak vallja magát. CH. LAURANSON-ROSAZ: „La romanité du Midi de l'An Mil”, in *La France de l'An Mil*, szerk. R. Delort, Paris 1990, 49–70. Ld. még: WOLFF, i. m. 142.; J-P. POLY—E. BORNAZEL: *La mutation féodale*, Paris 1980, 332–333.

⁴⁷ CH. HIGOUNET: *Histoire d'Aquitaine*, Toulouse 1971, 133. Ld. még E. MAGNOU—NORTIER: „La terre, la rente et le pouvoir dans le pays de Languedoc pendant le Haut Moyen Age”, *Francia*, 1981, 79–116.

⁴⁸ PH. WOLFF: *Le diocèse de Toulouse*, Paris 1983, 28. és MAGNOU—NORTIER: *La société...* 102.

földrajzi, etnikai, jogi, birtokszervezési és kulturális-ideológiai szempontból egyaránt vékonyak voltak. Az egyetlen igazi kapcsolatot — és egyúttal az uralkodói akarat egyetlen érvényesülési területét — a grófságnak a birodalmi közigazgatásba való illeszkedése jelentette.

A 9. század második felében azonban ez is eltűnőben van; a királyi hatalom és védelem gyengülésével párhuzamosan egyre nagyobb jelentőséget kapnak az önállósodást sürgető körülmények. Ebben szerepet játszanak a szaracén és a viking inváziók is. Toulouse-ig a normannok először 844-ben jutnak el a Garonne folyón felhajózva; 864-ben viszont már másodjára támadnak (ráadásul éppen a trónja visszaszerzésére áhító II. Pippin volt aquitániai király vezetésével).⁴⁹ Sürgeti az önszerveződést az a tény is, hogy a környező nagyobb territorializálódó egységek vezetői is igyekeznek a grófságot ellenőrzésük alá vonni. Így tesz például Humfried, Gothia márkija is, aki 863-ban I. Raymond halálakor, mintegy magáénak tekintve a toulouse-i grófságot, kísérletet tesz a város elfoglalására, s meg is szerzi azt, illetve — önhatalmúlag — a grófi címet (863–864).⁵⁰ Kopasz Károly tekintélye azonban még elég erős ahhoz, hogy letegye, és vele szemben I. Raymond fiát, Bernard-ot segítse a grófi székbe. Bár a Karoling-uralkodó katonai fellépéséről már nincs is szó, ez lesz — mint már említettük — az utolsó példa arra, hogy a nyugati frank király véleménye és hozzájárulása dönti el a toulouse-i grófság vezetőjének kiletét. Károly döntésében ekkor még szerepet játszott az, hogy míg Humfried valószínűsíthetően déli egyeduralomra tört (távolabbi célja Aquitánia és a Pireneusok vidékének egyesítése lett volna),⁵¹ addig a Fredo nevével fémjelzett Raymond-dinasztia tagjai az uralkodó iránti hűségükről és a hódító ambíciók hiányáról tettek tanúbizonyságot. Személyükben is jobban kötődtek Károlyhoz — hiszen ő maga emelte a „dinasztia” első tagját, Fredót a grófi méltóságra, éppen a már komoly helyi kapcsolatokkal rendelkező Vilmos-utódokkal szemben.

Nem beszélhetünk tehát tudatos dinasztiaalapításról Raymond esetében. A családon belüli öröklés inkább a körülményeknek tudható be; bár kétségtelen, hogy az uralkodó irányában megnyilvánuló hűség, a most már értelmét tekintve átalakuló *fidelitas* valósággal predesztinálta a Rouergue-ház tagjait e fontos tisztségre. Talán ez a *fidelitas* is hozzájárult ahhoz, hogy a toulouse-i grófok esetében (más déli területek uraival ellentétben) a század vége előtt nem beszélhetünk tudatos önállósodási politikáról; még akkor sem, ha ehhez a körülmények adottak voltak.

---

⁴⁹ Vö. F. GRAT—S. VIELLIARD (eds.): *Annales de Saint-Bertin (Annales Bertiniani)*, Paris 1964 (a továbbiakban: *Annales de Saint-Bertin*), 45. (a. 844); ill. J. CALMETTE: „Le siège de Toulouse par les normands en 864 et les circonstances qui s’y rattachent”, *Annales du Midi*, 29 (1917), 153–174.

⁵⁰ *Annales de Saint-Bertin* 97. (a. 863): „Humfridus gotthiae marchio sine conscientia Karoli regis factione solito more Tolosanorum qui comitibus suis eandem civitatem supplantare sunt soliti, Tolosam Reimundo subripit et sibi usurpat.” Ld. még DHONDT i. m. 24–25. és 188–199.

⁵¹ DHONDT, i. m. 209–210.

A Raymond-ház megszilárdulásához és öntudatra ébredéséhez, tehát a regionális vezető szerepre törekedéshez még hosszú időre volt szükség, s ezt a folyamatot még többször akadályozták külső tényezők.

Bernard, I. Raymond fia, elődeihez hasonlóan még szoros kapcsolatban áll Kopasz Károssal; 868-ban a többi *fidelis*-szel együtt ő is részt vesz a Rouen melletti Vistes-ben tartott gyűlésen.⁵² Ez a tény a károlyi monarchia viszonylagos hatékonyságát és az új típusú hatalomfelfogás létjogosultságát tükrözi, hiszen hűséggel tartozó előkelőként ott van az oly távoli toulouse-i gróf. 872-ben Károly Bernard ellenőrzése alá rendeli a Toulouse és a Földközi-tenger közötti vidéken található carcassonne-i és béziers-i grófságokat. Ez a területi gyarapodás azonban rossz véget ér: Oliba, Carcassonne korábbi grófja fellázad, s Bernard-ot meggyilkolja.⁵³ Az ekkor keletkező zűrzavart használja ki Szöröslábú (Auvergne-i) Bernard, Auvergne grófja⁵⁴: önhatalmulag elfoglalja a toulouse-i grófságot. Károly ekkor viszont már teljesen tehetetlen,⁵⁵ így Szöröslábú Bernard marad a toulouse-i grófság ura 872-től egészen 885-ig. (Megjegyzendő, hogy erre az időszakra esik Kopasz Károly halála, illetve az azt megelőző 877-es quierzy-i kapituláré; valamint, hogy közben három, egymást követő nyugati Karoling uralkodó — II. Lajos, III. Lajos és Karlmann — távozott az élők sorából.)

Szöröslábú Bernard igyekezett a Loire-től délre fekvő területeket uralma alatt egye-síteni. Ez rövid időre sikerült is. 885-ben (vagy 886-ban) bekövetkező halála után azonban az általa létrehozott, Aquitániából, a toulouse-i grófságból és Auvergne-ből álló alakulat darabjaira hullik. Toulouse ekkor visszakerül a Raymond-ház irányítása alá, és — miként azt már jeleztük — a 13. századig megszakítás nélkül e dinasztia tagjai vezetik az egyre jelentősebb grófságot, mely a 9. század közepén ellenőrzött Felső-Languedoc-ból⁵⁶ kiindulva a 12. század végén már kiterjed egész Alsó- és Felső-Languedoc-ra, valamint Auvergne déli részére, illetve Provence nyugati csücskére.⁵⁷

A 872-ben meggyilkolt Toulouse-i Bernard-nak a jelek szerint nem volt fiúutódja; így Szöröslábú Bernard halálakor az előbbi öccse, Odó (885–919) kerül a grófi székbe.

---

⁵² GENTY, i. m. 63.

⁵³ AUZIAS, i. m. 371–372., ill. 426., GENTY, i. m. 64.; MAGNOU-NORTIER: *La société...* 118.

⁵⁴ Szöröslábúnak (*Plantevelue*) nevezi a francia történetírás Auvergne-i Bernard-ot a vele egy ideig párhuzamosan működő Tinó (*Veau*) melléknevet kapott Toulouse-i Bernard-tól, I. Raymond fiától való megkülönböztetés végett. AUZIAS, i. m. 370–375.; GENTY, i. m. 63–64. Ld. még DHONDT a „három Bernard” (Bernard d’Auvergne, Bernard de Septimanie, Bernard de Toulouse) kérdéskörével foglalkozó fejezetét.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Vö. a G. DUBY: *Atlas historique*, Paris 1978, 108. (*Les divisions régionales de la France aux IXe et Xe s.*; *La France à la fin du Xe s.*) és a H. KINDER—W. HILGEMANN: *Atlas historique*, Paris 1977, 154. (*La France et l’Angleterre aux 11e–13e siècles*) által közölt térképek.

⁵⁷ Ez Toulouse-Albi, Rouergue, Nîmes, Narbonne, Gévaudan, Agde, Béziers, Uzès és a Vivarais grófságait jelenti. GENTY, i. m. 74. A toulouse-i gróf a német–római császár hűbérese egyes nyugat-provence-i területekért. CH. PETIT-DUTAILLIS: *La monarchie féodale en France et en Angleterre*, Paris, 1971, 20.

Ő a Gorsinával, Albi grófjának leányával (és egyben egyetlen leszármazottjával) kötött házassága után Toulouse-hoz csatolja Albi grófságát.⁵⁸ Ez már tudatos területnövelő politika. Ráadásul Odó már teljesen önállóan cselekszik, szó sincs arról, hogy a nyugati frank uralkodó nevezte volna ki őt Albi grófjává. Mindennek a toulouse-i gróf politikai autonómiáján és a „központi” királyi hatalom visszavonulásán kívül volt még egy fontos, gyakorlatilag elengedhetetlen feltétele. Ez pedig az, hogy Albi grófja és az ő családja *patrimonium*ként, tehát családon belül örökölhető tulajdonként tekintsen a grófi funkcióra és az azzal eredetileg jövedelemként járó, de ekkorra már minden kétséget kizáróan a családi birtokokkal összeolvasztott területekre.

A területszerzésben tapasztaltakhoz hasonló önállóságról tesz tanúbizonyságot Odó utódlása rendezésekor is: 918-ban (vagy 919-ben) lemond a toulouse-i grófi címről idősebb fia, II. Raymond (919–924) javára, *honorjait* pedig frank szokás szerint szétosztja fiai között: Raymond kapja Toulouse, Nîmes és Albi grófságait, a kisebbik fiú, Ermengard pedig a család immár „ősi” honorjának számító Rouergue-et; az időközben szintén megszerzett Gothiát — valószínűleg speciális státusa miatt — közösen kormányozták.⁵⁹

A 9–10. század fordulóján tehát a toulouse-i grófság elérte a területiális autonómiának azt a fokát, amelyet mai fogalmaink szerint már függetlenségnek is nevezhetnénk. A toulouse-i gróf ekkor már egy igen nagy kiterjedésű, a Pireneusok keleti előterét csaknem teljes egészében elfoglaló, egységesülő területet irányít; a kor viszonyai között önálló politikai erőként lép fel, s a grófsághoz tartozó területek felett maga végrendelkezik. Ez utóbbi tény már a grófi funkció és a földterületet teljes értékű birtoklását jelzi.

A függetlenedési folyamat tovább erősödik II. Raymond, de még inkább fia, III. Raymond Pons (924–960) idejében, aki eléri, hogy az általa Thomières-ben alapított, Saint-Pons kolostor — Cluny mintájára — közvetlenül Róma fennhatósága alá tartozzon.⁶⁰

Ugyancsak Raymond Pons az, aki — mintegy ráébredve a toulouse-i grófság regionális vezetői elhivatottságára — az addigi mediterrán orientációt (Gothia, Provence) félretéve nyitni próbál az Atlanti-óceán felé is. Az Aquitánia feletti ellenőrzés megszerzésével Toulouse válhatna a délnyugati vidékek legjelentősebb hatalmi tényezőjévé. Raymond Pons ezirányú törekvéseit siker kíséri; az ekkor az Aquitánia hercege címet birtokló razès-i gróf, II. (Ifjú) Vilmos (918–926)⁶¹ felett 926-ban aratott győzelme után *Aquitánia hercegének* nevezi magát.⁶² Mindazonáltal ez a címfelvétel inkább a hatalmi

---

⁵⁸ AUZIAS, i. m. 426.; DHONDT, i. m. 214.; GENTY, i. m. 67–69., MAGNOU-NORTIER: *La société...*, 121.

⁵⁹ DHONDT, i. m. 228.; GENTY, i. m. 69.

⁶⁰ WOLFF, i. m. 141.; GENTY, i. m. 76–78.

⁶¹ II. (Ifjú vagy Szőke) Vilmos Adelindának, I. Vilmos aquitániai herceg (898–918) nővérének és Acfrid razès-i grófnak volt a fia. Vö. MORBY, i. m. 121.

⁶² GENTY, i. m. 76.

ambíciókat tükrözte, mintsem a tényleges ellenőrzést: Aquitánia hercege lett ugyanis Vilmos halála után öccse, Acfrid (926–927) is; az ő elhunyt után pedig a térségben Toulouse igazi vetélytársának számító poitiers-i grófi ház szerzi meg a hercegi címet Acfrid távoli unokatestvére, (Törvénytelen) Ebalus (927–934) révén.⁶³ Így tehát az aquitániai aspirációk inkább egyfajta szándék, nem pedig a valós helyzet kifejeződései. Erre mutat az is, hogy Aquitánia az Angliával 1204-től gyakorlatilag egészen az 1453-as francia hódításig tartó unió létrejöttéig saját, a poitiers-i grófok családjával egyező hercegi dinasztiával (*Poitiers-ház*) rendelkezett.⁶⁴

A meddőnek tekinthető aquitániai vállalkozás mellett egy másik, az előbbinél meszebb mutató, a függetlenedési tendenciát erősítő jelenséget is megfigyelhetünk Raymond Pons idején. Ez pedig az, hogy a numizmatikai kutatások szerint a narbonne-i pénzverdében legalább 924–940 között az ő nevét vésik bele a dénárokbá.⁶⁵ Ezzel a térségben a Martell Károly színrelépését megelőző idők óta ő az első, akinek nevével pénzt vernek. A pénzverdek helyi ellenőrzés alá vonása a 9. század második felétől általános jelenség volt a Karoling-birodalom egykori területén. A helyi előkelő (jelen esetben a toulouse-i gróf) nevének érmére kerülése számunkra azt is jelenti, hogy ezáltal a gyakran cserélődő és távol lakó királlyal szemben ő válik az egyetlen biztos ponttá az általa irányított körzet számára.⁶⁶

Az imént felsorolt, a függetlenedés gyakorlati megvalósulását mutató jegyek és jelenségek mellett azonban Raymond Pons (illetve általában a helyi vezető) önállóságának sajátosan 10. századi korlátai vannak. Ilyen mindenekelőtt az, hogy az ő idejében még tovább élnek a Kopasz Károly alatt kialakult személyi viszonyok. Így például a mindenkori toulouse-i gróf személyében kötődik a Karoling-uralkodóhoz, illetőleg a mindenkori nyugati frank királyhoz. Ezt figyelhetjük meg Raymond Pons esetében is: ő 929-ig, III. Károly haláláig nem hajlandó urának elismerni az „államsínnyel” hatalomra került, 923-ban megkoronázott és a Loire-től északra királynak tekintett Rudolfot;⁶⁷ 932-ben azonban, mikor Rudolf Aquitániában tartózkodik, nagybátyjával, Ermengarddal

⁶³ Vö. MORBY, i. m. 121.

⁶⁴ Aquitánia utolsó „önálló” vezetője Eleanor (Aliénor d'Aquitaine, 1137–1204), X. (Toulouse-i) Vilmos (1126–1137) lánya volt.

⁶⁵ GENTY, i. m. 79.

⁶⁶ A pénzverés lokalizálódásával és ennek következményeivel kapcsolatban ld. még POLYBOURNAZEL, i. m. 65–66.

⁶⁷ 922-ben Róbert (a 888–898 között uralkodó nyugati frank király, Odó öccse) trónfosztottnak nyilvánítja III. Károlyt, és ellenkirályként uralkodik 922–923-ban. Károly csapatai azonban megverik seregét 923-ban Soissons mellett; Róbert is halálát leli a csata folyamán. Ezután Rudolf, Burgundia hercege (921–936) — aki felesége, Emma révén Róbert veje — foglyul ejti Károlyt és kolostorba zárja, magát pedig királlyá koronáztatja (923–936). III. Károly fogságban hal meg 929-ben. Ld. még L. THEIS: *L'héritage des Charles. De la mort de Charlemagne aux environs de l'an mil*, Paris 1990. vonatkozó részek.

(aki II. Raymond 918-as „országmegosztása” értelmében Rouergue grófja) együtt felkeresi és királyának ismeri el.⁶⁸

Rudolf 936-ban bekövetkezett halála után Raymond Pons utódjának, IV. (Tengerentúli) Lajosnak (936–954)⁶⁹ fogad hűséget; cserébe az uralkodó őt Aquitánia hercegének tekinti.⁷⁰ A Lajos király és Raymond közötti hűségviszony (legalábbis elvi) meglétét jelzi, hogy 937-ben a toulouse-i gróf az ekkor már semmilyen gyakorlati befolyással nem rendelkező Karolingtól kéri a thomières-i kolostor immunitásának megerősítését, ami 939. augusztus 2-án meg is történik Laon-ban.⁷¹

Ilyen típusú, *személyes hűségviszonyt* tükröző kapcsolatokról a IV. Lajost követő Lothar (954–986), illetve V. (Henyé) Lajos (986–987) idejéből már nem tudunk. A 10. század végén a Capetingek trónra kerülésével pedig Raymond Pons fia, III. (Taillefer) Vilmos toulouse-i gróf (960–1037) — élve azzal a lehetőséggel, hogy a hűségeskü személyhez szóló és nem örökletes — már nem tekinti magát az új királyok vazallusának; őnála már nem találunk az esküre utaló nyomot.⁷² Véleményünk szerint ez a pillanat (a hűségeskü elmaradása vagy meg nem újítása), illetve ez az időpont (a 10–11. század fordulója) tekinthető az immár teljesnek mondható — és állandósuló — függetlenség korának; az addig is meglévő gyakorlati politikai-etnikai-gazdasági autonómia mellé ekkor társul a *személyes kapcsolat* megszűnése.

---

⁶⁸ GENTY, i. m. 76.

⁶⁹ IV. Lajos III. (Együgyű) Károly fia volt. *Tengerentúli (d'Outre-Mer)* melléknevét az magyarázza, hogy apja trónfosztásakor az akkori angol királyság területére menekítették, s innen tért vissza a kontinensre Rudolf halála után.

⁷⁰ Erre utal IV. Lajos 941. december 5-én kiadott oklevelének egyik mondata is: „per consensum Ragemundi, principis Aquitanorum...” M. PROU—PH. LAUER (eds.): *Recueil des actes de Louis IV*, Paris 1914. 55. (Dipl. No. XVII)

⁷¹ Uo. 33–35. (Dipl. No. XI)

⁷² Vö. L. HALPHEN—F. LOT (eds.): *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V*, Paris 1908. Ld. még J-F. LEMARIGNIER: *La France médiévale. Institutions et société*, Paris 1987, 159., POLY-BOURNAZEL, i. m. 70.; ill. GENTY, i. m. 13.

L'INDÉPENDANCE DU COMTÉ DE TOULOUSE (IXe—Xe SIÈCLES)

La dissolution de l'empire carolingien s'accompagne de la création des principautés territoriales indépendantes, dont l'une des plus importantes est le comté de Toulouse qui jouera un rôle primordial sur le plan européen jusqu'à la fin du XIIe siècle, avant d'être écrasé par la croisade albigeoise.

Notre étude présente au lecteur hongrois, longtemps mal informé de ce sujet, l'histoire de cette unité territoriale et notamment la « conquête » de l'indépendance vis-à-vis du royaume franc occidental. D'après l'analyse des particularités locales et des changements déroulés dans l'empire, on peut établir que les facteurs d'autonomie intérieurs (différences ethniques, juridiques, économiques, mentales) ou provenant de l'extérieur (affaiblissement — surtout militaire — de l'empire, invasions normandes, expansion des rapports féodo-vassaliques) mais aussi les conséquences de la transformation de la conception du pouvoir royal sous Charles le Chauve (cf. la « monarchie contractuelle ») étaient tellement forts que l'insertion de ce pays dans l'empire carolingien ne pouvait être que provisoire.

Malgré les signes et les circonstances qui l'annoncent et la rendent possible dès le milieu du IXe siècle (transmission de la fonction comtale de père en fils, absence des *missi dominici*), l'autonomie totale n'est réalisée qu'aux dernières décennies du Xe siècle, lorsque les comtes de Toulouse cessent de se présenter devant le roi carolingien pour le serment de fidélité mutuelle.

A BESENYŐK NYUGATRA VÁNDORLÁSÁNAK OKAI

Mint ismeretes, a magyar honfoglalást közvetlenül az váltotta ki, hogy 895 körül a besenyők elfoglalták a magyarság etelközi szállásterületét. A magyar történeti irodalomban a honfoglalás lefolyásának és szakaszolásának gazdag irodalma van.¹ Az uralkodó felfogás szerint a besenyők nyugatra vándorlásának hátterében általában egy olyan népvándorlási hullám áll, amelyet az indított el, hogy *Ismā'il ibn Aḥmad*, számanida emír Nyugat-Belső-Ázsia területén 893-ban megtámadta a törököket. Ez az esemény készítette volna besenyőket szállásterületeik elhagyására. A kérdéssel kapcsolatos történeti irodalom és a források áttekintésével árnyaltabb magyarázatot próbálok adni arra, hogy mi állt a 9. század végi kelet-európai népmozgás hátterében.

A számanida emír törökök elleni hadjárata és a besenyők nyugatra vándorlása közötti összefüggés először Hóman Bálintnál merült fel: „A második besenyő támadásban — Konstantinosz császár elbeszélése alapján — Simeon bolgár cár diplomáciai sikerét szokták látni, pedig az sokkal távolabbi okra vezethető vissza. Az arab hatalomnak északi szomszédaival vívott küzdelmei során 893-ban egy Iszmail ibn-Ahmed vezérlete alatt álló arab-perzsa sereg a Kaspi-tón túl lakó karlukh-törökök ellen nyomult, s ezek királyát családjával és tízezer emberével együtt foglyul ejtve, tartományuk fővárosát is elfoglalta. A karlukhokra mért katasztrofális csapás mozgásba hozta a szomszédos török népeket, s a besenyőket néhány év előtt a Donig szorító úzok a Jajkon, sőt a Volgán is átkelve, Európába hatoltak. A besenyők Volga-Don-vidéki törzseire nehezedő nyomás hatása alatt az egész törzsszövetség nyugatnak indult, a Dnyeperig nyomult, majd híret véve a magyar sereg színe-javának távollétéről, e folyón is átkelt és az etelközi magyarakat támadta meg, vészes pusztulást okozva soraikban.”² A gondolatmenet eredetileg Kmoskó Mihálytól származott, aki jó viszonyban volt Hómannal, s megjegyzendő, hogy Hóman már 1923-ban jelezte a Kmoskó által elkészített arab forrásgyűjtemény kéziratos változatát.³ Kéziratos hagyatékának kronológiai fejezetében Kmoskó Mihály

¹ GYÖRFFY GY.: „Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások”, in *Magyar őstörténeti tanulmányok*, szerk. Bartha A.—Czeglédy K.—Róna-Tas A., Bp. 1977, 123—140.; Uő.: „Honfoglalás és megtelepedés”, in *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, I/1 Bp. 1984 (a továbbiakban: GYÖRFFY, MT), 577—650.; KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Bp. 1980, 151—228.

² HÓMAN B.—SZEKFI GY.: *Magyar történet*, I. Bp. 1935², 116.

³ HÓMAN B.: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve* I, 7. Bp. 1923, 13., ahol a kútfők ismertetésénél a következő tétel található: *A magyar őstörténet arab kútfői*, ford. Kmoskó (Kéziratban). Ez a mű nyilvánvalóan azonos azzal a kézirati hagyattal, ame-

a következőket írta: „893: Ismā‘īl ibn Ahmad számánházi emír nagy győzelmet arat a törökök fölött Turkesztánban. Fővárosukat elfoglalja, a kagánt és feleségét, a qatunt foglyul ejti s oly zsákmányra tesz szert, hogy minden muszlim harcosra 1000 dirhem jutott belőle. V.ö. Tabarī III, 2138; Ibn al-A‘īr VII, 166; Barhebraeus, Chr., 166 (Tabarī nyomán); Mirkhond, ed. Wilken, 10–11. Vámbéry, Bokhara története. I, 79, aki Naršahi krónikája nyomán Ismā‘īl hadműveleteinek célja gyanánt Tarāz városát jelöli meg. Mas‘ūdī azt hiszi, hogy az a bizonyos Tonkos nevű török király a qarluq-törökök fejedelme volt. Nagyon valószínű, hogy e háborúban az akkortájt még az Aral-tó vidékén tanyázó besenyő-törökök, talán mint a tarāz-vidéki törökök szövetségesei is beavatkoztak vagy belesodródtak, majd pedig a csatavesztés hatása alatt, félve Ismā‘īl bosszújától nyugat felé vették útjukat, a kazárok országán átvonulva Etelközbe törtek, s az ott lakó magyarságot nyugat felé szorították. Igaz ugyan, hogy Regino krónikája (Mon. Germ. ed. Pertz, I, 599) a magyarság kivonulását 889-re teszi, viszont Constantinos Porphyrogenetos azt állítja (De administr. imperio, cap XXXVIII), hogy a besenyők kivonulása könyvének megírása előtt 55 esztendővel történt, vagyis 894 táján. Konstantinos császár ugyan a besenyők elvonulását a kazárok s a guzz-törökök szövetségének tulajdonítja, azonban tekintettel arra a feltűnő tényre, hogy a „bíborban született” szerző a számánházi emírek birodalmáról mit sem tud, nincs kizárva, hogy a besenyők exodusának általa említett oka téves információkon alapszik. Viszont az általa jelzett időpont más arab íróknál megmaradt adatokkal igen szépen egyezik, amint alább kiviláglik. Fehér szerint (Bulgarisch-Ungarische Beziehungen, 110 köv.l.) Konstantinos a 37–41 fejezeteket 945–946 között írta; sajnos azonban érvelése a kérdést nem dönti el.”⁴

A Hóman által ismertetett elképzelést Györffy György fejlesztette tovább, s talán legrészletesebben a tíz kötetes Magyarország történetében fejtette ki álláspontját: „E népvándorlás elindítója nem a klímaváltozás vagy legelőhiány volt, hanem egy rendkívüli méretű turkesztáni hadjárat. Az Aral-tótól délre fekvő országok (Khorezm, Bokhara, Khoraszán, Szeisztán) feletti uralom 875-ben jutott az iráni Szamanida-dinasztia kezére, amely névleg a bagdadi kalifának alávetve, valójában önállóan uralkodott. Városaikban (Szamarkand, Balkh, Sas) verték azokat az ezüstdirhemeket, amelyek a magyar honfoglalás kori leletekben előkerültek. A 892-ben uralomra jutott Izmail ibn Ahmed a következő évben nevezetes hadjáratot indított a nomád „türkök” ellen. Mint a kortárs Tabari elmondja, a hadjárat tavasszal vette kezdetét, és olyan eredményes volt, hogy a türk fejedelemtől, a katunt is elfogták, 10 000 foglyot ejtettek, megszámlálhatatlan lábasjóságot és hátasállatot hajtottak el; a zsákmányból állítólag minden moha-

---

lyet jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia kézirattárában őriznek „KMOSKÓ MIHÁLY, Mohamedán írók a steppe népeiről” címen (MTA Kézirattár Történelem N. 4r 242/I–IV). Részletesen ismertette az anyagot CZEGLÉDY K.: „Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4 (1954), 19–9.1; v.ö. még ZIMONYI I.: „Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet”, in *Őstörténet és nemzettudat (1919–1931)*, szerk. Kincses Nagy É. (Magyar Őstörténeti Könyvtár I.) Szeged 1991, 89–91.

⁴ KMOSKÓ, i. m. III, 198.

medán harcosra 1000 dirhem értékű részesedés jutott. Ötven év múlva Maszúdi ezt a hadjáratot a karlukok fővárosa, Talasz elleni hadjáratral azonosította, és a karlukoknak az északabbra lakó kimekkel és az úzokkal való háborújából vezette le azt a népetlódást, amely a besenyőket kimozdította. Mivel a félig megtelepült karlukok nesztorianus keresztény központjának, Talasz (Taraz, Tarsia) városának az elfoglalásáról a 10. század közepén Narsaki is tudósít, ebben nem kételkedhetünk, mindamellett a népvándorlás elindulását nem a karluk főváros elfoglalásához, hanem „türk” szomszédai, az úzok (oguzok), más néven „torkok” legyőzéséhez kell kapcsolnunk. Az úzok kimozdításában része lehetett az északkelet felől támadó kimek-törököknek is. Az úzok, állatállományuk nagy részének elvesztése után, a sztyepp íratlan törvényei szerinti nyugati szomszédaira, a besenyőkre rontottak.”⁵ Györffy magyarázata széles körben elfogadottá vált a tudományos köztudatban.

A források közül először Bíborbanszületett Konstantinos adatait vesszük vizsgálat tárgyává. A besenyők európai vándorlásával kapcsolatban Konstantinos két különböző okot ad meg. A *Birodalom kormányzása* 40. fejezetében ezt írja: „Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására (a magyarok) átkelven a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Lüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyeztek velük, hogy leverik és megsemmisítik a törköket. És amikor a törkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a törkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott törköket gonoszul kiűzték onnan.”⁶ Ezzel szemben a 37., úgynevezett besenyő fejezetben ez olvasható: „Tudni való, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal. De ötven évvel ezelőtt az említett úzok a kazárokkal összefogván és hadat indítván a besenyők ellen, felülkerekedtek és kiűzték őket tulajdon földjükről, és azt mind a mai napig az említett úzok foglalják el. A besenyők pedig elmenekülvén szerte jártak, kutatva hely után, ahol megtelepülhetnének, és eljutván a ma birtokukba levő földre, és rábukkanván az ott lakó törökökre, háborúban legyőzték, kiverték és elűzték őket s letelepedvén azon, és urai ennek a földnek, mint mondtuk, mind a mai napig ötvenöt esztendeje.”⁷ A két értesülés között nyilvánvaló ellentmondás van. Míg az első esetében a bolgár uralkodó szövetségi politikájával magyarázható a besenyők vándorlása, addig a másikon egy kazár—úz szövetség mozdította ki a besenyőket. A két értesülés nyilvánvalóan különböző forrásból ered, ugyanis a 37. fejezetet alapvetően besenyőktől származó adatok alapján állíthatta össze a szerző, a másik esetben bolgár és magyar

---

⁵ GYÖRFFY, MT, 582.

⁶ MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Bp. 1984, 47.

⁷ MORAVCSIK, i. m. 40–41.

informátor is szóba jöhet.⁸ A bolgár—besenyő szövetség tényét általában nem szokták megkérdőjelezni, mindenesetre ezt a szövetségekötést követő támadást nem lehet a besenyők nyugatra vándorlásának kiváltó okaként értelmezni, inkább egyfajta alkalmi szövetségnek vélhető, amit úgy lehet magyarázni, hogy az előrenyomuló besenyőkkel a magyarok által korábban legyőzött Symeon koalícióra lépett.⁹ Györffy szerint egy ilyen szövetség léte csak abban az esetben valószínűsíthető, ha a dunai bolgárok és a volgai bolgárok között ez idő tájt élő kapcsolatok lettek volna. Erre vonatkozólag azonban nem rendelkezünk adatokkal. Györffy felvet egy másik lehetőséget is, amely szerint a tudós császár a bizánci diplomácia *divide et impera* gyakorlatát tulajdonította Simeon bolgár uralkodónak is. Ezek szerint a bolgár uralkodó az ellenséges magyar törzsszövetség hátában sikeresen kötött szövetséget a besenyőkkel.¹⁰

A besenyő fejezetben említett kazár—úz szövetség hitelét illetően még nem merült fel kétség. Mindenekelőtt a szöveg szerkezeti felépítése érdemel figyelmet. A besenyő szállásterület földrajzi meghatározása után először a besenyőkkel szomszédos két népről, a kazárokról és az úzokról tesz említés a szerző. Miután az úzok „összefogván a kazárokkal” legyőzik a besenyőket, az úzok birtokba veszik az elmenekülő besenyők területét. Ez utóbbi körülmény mindenesetre csak abban az esetben lenne érthető, ha a bolgárokhoz hasonlóan a kazároknak fontos érdekük lett volna a besenyők elűldözése szállásaikról. Csakhogy a politikai helyzetből éppen az ellenkezőjére lehet következtetni, hiszen egyrészt a kazár birodalom fennállása óta nagyobb népmozgás keletről a Volgán keresztül nem ment végbe, másrészt a kazároknak nem fűződhetett érdeke ahhoz, hogy veszélyeztessék a birodalmukon áthaladó fő kereskedelmi utakat, amelyek a Volga, Don és Dnyeper mentén haladtak és legfontosabb bevételi forrásukat képezték. Ezt a történeti hátteret figyelembe véve inkább úgy rekonstruáljuk az eseményeket, hogy az úzok nem kötöttek szövetséget a kazárokkal, hanem a földrajzi szituációból kiindulva Konstantinos ugyanúgy, mint azt korábban Györffy a besenyő—bolgár szövetség esetében feltételezte, a bizánci gyakorlat figyelembe vételével dolgozta át információit.¹¹ Ezt erősítheti meg az úgynevezett első besenyő—magyar háború leírása: „A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzetvén, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére letelepedni.”¹² A leírt események datálása bizonytalan. Konstantinos tudósításában egy korábbi besenyő—magyar háború emléke őrződhetett meg, azonban a történetileg hiteles

---

⁸ MORAVCSIK, i. m. 32; A magyarsággal kapcsolatos információk sem egy forrásból származnak, v.ö. HARMATTA J.: „Lebedia és Atelkuzu”, *Magyar Nyelv* 80 (1984), 424–425.

⁹ KRISTÓ, i. m. 183–187.

¹⁰ GYÖRFFY GY. (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Bp. 1986³, 36.

¹¹ I. ZIMONYI.: *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990, 165–166.

¹² MORAVCSIK, i. m. 43.

eseménysort inkább a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző harcokra vonatkoztatjuk.¹³

Konstantinos adataiból a besenyő vándorlás menetét a következőképpen lehet rekonstruálni: Az úzok rátámadtak a besenyők Volga és Ural folyó közötti szállásaira és elűzték őket, azonban egy részük helyben maradv az úz törzsszövetség része lett;¹⁴ a besenyők először a kazár birodalom központi területére, a Volga, a Kaukázus és a Don által határolt területre akartak vonulni, de ezt a támadást a kazárok visszaverték; így csak az jöhetett szóba, hogy a Volgán északabbra keljenek át, s a Fekete-tenger északi vidékeire költözzenek, ahol legyőzve a magyarokat szállásaik feladására késztessek őket. A támadás híre eljuthatott Simeon bolgár cárhoz, aki kihasználva a magyarok szorult helyzetét, hadat indított ellenük.

A besenyő vándorlásról megemlékeznek a muszlim források is. A *Balhi*-hagyományt képviselő *Istahri* megjegyzi: „A turkok egyik törzse országától elszakadva a *hazar*-ok s a *rüm* között elterülő vidéken telepedett le. Ezek neve a *baġanākīya*. E tartózkodási helyük nem régóta a szállásuk, ezt ugyanis megrohanták s ott letelepedtek.”¹⁵ A leírás kronológiailag nyilvánvalóan a 894–895 körüli vándorlásra utal, jöllehet nem tesz említést a vándorlás kiváltó okáról, illetve arról sem, kiknek a területét foglalták el. A *Hudūd al-‘Ālam* ebből a forráshagyományból merítve egy további adalékkal is szolgál: „Ez a csoport régen a turk besenyők közé tartozott. Ide jöttek, és ezt az országot erővel elfoglalták és ott letelepedtek.”¹⁶ A *Hudūd al-‘Ālam* a besenyők két fajtáját különbözteti meg: a török besenyők, akik a Volgától keletre laknak,¹⁷ illetve a kazár besenyőket, akik a kazároktól nyugatra élnek;¹⁸ az idézett leírás erre az utóbbi csoportra vonatkozik. A *Hudūd al-‘Ālam* tehát Konstantinos császárral egyezően közli, hogy a kazároktól nyugatra élő besenyők korábbi keleti hazájukból költöztek el, és utal a helyben maradt besenyő csoportra is.

---

¹³ Az első besenyő–magyar háború datálására szóba jöhető időpontok: 5–6. század, 750 körül, 850 körül és 889, de van olyan vélemény is, hogy csupán a 895-öt megelőző harcokra utal ez a tudósítás. Egy harmadik álláspont szerint esetleg három besenyő–magyar összeütközés lett volna. V.ö. ZIMONYI, *The Origins...*, 159–162.

¹⁴ Erről a besenyő népességről maga Konstantinos is említést tesz a 37. fejezetben. Róluk emlékezett meg Ibn Fadlān, aki 922-ben az Ural folyó közelében említi a besenyőket (A. Z. V. TOGAN: *Ibn Fadlān's Reisebericht*, Leipzig 1939, 33.); Mahmūd al-Kāšġarī pedig az oguz törzsek között sorolja fel a besenyőt (P. B. GOLDEN: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, 208.).

¹⁵ *Viae Regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārist al-Astahrī*, in *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* ed. M. J. de Goeje (a továbbiakban: BGA), I, Lugduni Batavorum 1870, 10.; magyar fordítása: KRISTÓ GY. (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*, Szeged 1995, 49–50., a továbbiakban: HKÍF.

¹⁶ V. V. BARTHOLD: *Hudūd al-‘Ālam. Rukopis’ tumanskogo*, Leningrad 1930, 75.; v.ö. V. MINORSKY: *Hudūd al-‘Ālam. The Regions of the World. A Persian geography 372 A.H. 982 A.D.*, London 1937, 101.; magyar fordítás: HKÍF 43.

¹⁷ MINORSKY, i. m. 101, 312–315.

¹⁸ MINORSKY, i. m. 160, 443–444.

A besenyő vándorlás további keleti hátterét *Mas'ūdī* világítja meg utolsó művében, a *Tanbih*-ban: „A *burğar* s a nomád turkok *al-W.l.nd.rīya* nevű fajtái, akiknek neve a rómaiaknak a Kelettel szomszédos legszélső végéinek *W.l.nd.r* néven ismert városával függ össze — ide tartoznak: *Bağānāk*, *Yağnī*, *Bağğird* és *Nūkabarda*. Ennek az öt themának legnagyobb része fölött 320 (Kr. u. 932) után elhatalmasodtak és ott ütve fel sátraikat a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták — ez [az út] mintegy negyven napi út távolságot tesz ki — s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásaik egészen Konstantinápolyig értek, úgyhogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összeköttetés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék sok napi járásra terjedt ki. 'A tudományok fajtáinak s az elmúlt idők eseményeinek könyvében' említettük, mi volt az oka annak, hogy a turkok e négy fajtája Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük valamint a *Guzzīya*, a *Harluhīya*, a *Kīmākīya* között a *Ğurğān*-tő [Aral-tő] mentén. — Ebbe [a tőba] ömlik a *Ğaihūn* folyója, valamint *Šāš*, *Fargāna* és *al-Fārāb* vidékének folyója. *Hwārezm* vidékéről *Šāš* vidékei felé és más irányban különböző árukkal megrakott nagy hajók közlekednek rajta, amint ezt jelen könyvünk előző részében előadtuk.”¹⁹ A szöveg első felében szereplő események és népnevek azonosítását megkönnyíti, hogy *Mas'ūdī* az „*Aranyezők*” című munkájában erről egy részletesebb beszámolót készített.²⁰ A két szöveg összehasonlításából azonosíthatók az előforduló nevek. *Burğar* itt a dunai bolgárokat jelenti.²¹ Az *al-W.l.nd.rīya* népnév és a *W.l.nd.r* városnév végső soron egy *W.n.nd.r* alakra mehet vissza, amely a Dzsahjáni-hagyományban is mégpedig *Gardīzi*-nél és a *Hudūd al-'Ālam*-ban megőrződött, mint a dunai bolgárok elnevezése.²² A muszlim névalak a bizánci szerzők *onogundur* alakjával illetve a magyar *Nándor* (fehérvár) helynévi adattal egyeztethető. A dunai bolgárok kettős elnevezését tükrözi Theophanes Confessor *onogundur*-bolgár alakja a Kuvrat öt fiát említő legendás elbeszélésben.²³ A *Bağānāk*, *Yağānī*, *Bağğird* és *Nūkabarda* népnevek alatt valójában csak két népet kell értenünk, mivel Golden kimutatta, hogy a *Bağānāk* és *Yağānī*²⁴ a besenyő népnév két változata, míg a *Bağğird* és az *[O]nūkurda* a magyarok két különböző elnevezése. Szerinte *Mas'ūdī* egy arab hagyományra visszamenő *Bağānāk*, *Bağğird* alakot tartalmazó forrásból és egy perzsa előképre utaló *Bağānī*, *[O]nūkurda* munkából alkotta meg a négy különböző népre vo-

¹⁹ *Kitāb at-Tanbih wa'l-Ischrāf auctore al-Mas'ūdī*. in BGA, VIII, Lugduni Batavorum 1984, 180–181.; magyar fordítása: HKÍF 57–59.

²⁰ HKÍF 52–56.

²¹ Jóllehet *Mas'ūdī* műveiben ezt a névformát használja a dunai és a volgai bolgárookra is, ebben az esetben a kontextus miatt csak a dunai bolgárok jöhetnek szóba.

²² HKÍF 37, 43; A muszlim és héber nyelvű források vonatkozó adatait Minorsky gyűjtötte össze (i. m. 465–471.).

²³ GY. MORAVCSIK.: *Byzantinoturcica*, Berlin 1983³, II, 218.

²⁴ A *Yağānī* alakban egy elírás tételezhető fel, a helyes olvasat: *Bağānī*, mivel az arab írásban a *b* és *y* betű között egy pont különbség van, amely idegen elnevezések esetében még könnyebben téveszthető.

natkozó koncepcióját, ugyanis nem vette észre, hogy a két névpár ugyanazt a két népet takarja.²⁵ A történet a 934. évi magyar kalandozás leírása, amelyet bizánci adatok is megerősítenek.²⁶

A szöveg második része ellenben korábbi eseményekre utal, ugyanis arról esik szó benne, hogy ez a két nép miért költözött el korábbi keleti lakhelyéről. Az esemény datálása körül megoszlanak a vélemények, ugyanis *Mas'ūdī*-nak a szövegben említett könyve nem maradt ránk. Pritsak és Golden úgy vélik, hogy itt egy 9. század közepi népmozgás nyomaival számolhatunk.²⁷ Ezzel szemben a kutatók többsége 895 körülre datálja az eseményt, és azt Konstantinos adataival veti egybe.²⁸ Ez utóbbi mellett szól, hogy a 9. század közepén nincs jelentősebb népmozgás a kelet-európai steppén. Ezzel szemben az ujjur hegemonia megszűnése Kelet-Belső-Ázsiában 840-ben jelentős átrendeződéssel járt, ami többek között Nyugat-Belső-Ázsiában is új helyzet kialakulásához vezetett.

Mas'ūdī a besenyők és magyarok nyugatra vándorlásának hátterében tehát az oguzok, karlukok és kimekek, valamint a besenyők közötti harcokat látta. A kérdés most már az, hogy ezek a küzdelmek hogyan kapcsolódnak a 893-as számánida támadáshoz, ugyanis *Mas'ūdī*, jóllehet maga is említi ezt a hadjáratot, a két esemény között nem tételezett fel oksági összefüggést. Hogy erre a kérdésre válaszolni lehessen, először a 893-as hadjárat forrásait kell vizsgálat tárgyává tenni, illetve Nyugat-Belső-Ázsia politikai viszonyait kell számba venni.

Ismā'il ibn Aḥmad (892–907) 893-as hadjáratáról több muszlim forrás is beszámol, amelyek közül az egyik szöveghagyományt *Tabarī*, *Ibn al-Aṭīr* és *Barhebraeus* valamint részben *Mas'ūdī* képviseli. Ők egyetlen közös forrást használtak fel.

1. *Tabarī* erről a hadjáratról a következőket írta: „Ebben az [esztendőben (A.H. 280, A.D. 893)] híre jött, hogy *Ismā'il ibn Aḥmad* a turkok országa ellen intézett portyázó hadjáratot, és — amint említik — királyuk fővárosát bevéve, őt magát, feleségét, a *ḥātūn*-t és körülbelül tízezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömeget gyilkolt le közülük, számtalan lovat zsákmányolt. A zsákmány felosztása alkalmával minden muszlim lovasra ezer dirhem esett.”²⁹

2. *Ibn al-Aṭīr* párhuzamos helyén ez olvasható: „Ebben az [esztendőben (A.H. 280, A.D. 893)] a számánida *Ismā'il ibn Aḥmad* a turkok országa ellen intézett portyázó had-

²⁵ P. GOLDEN: „The People Nūkarda”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 21–35.

²⁶ 934-ben a bizánciak és a bulgárok között jó a viszony, amelyet Péter, bulgár uralkodó bizánci házassága is mutat. A magyarok e szövetséggel szemben a besenyőket vonták szövetségbe (GYÖRFFY, MT, 671). A bizánci adatokra: *HKÍF* 140, 149–150.

²⁷ P. GOLDEN: „The Migration of the Oguz”, *Archivum Ottomanicum* 4 (1972), 58–61.; O. PRITSKAK: „The Pečenegs: A case of social and economic transformation”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 215.

²⁸ C. A. MACARTNEY: *The Magyars in the ninth century*, Cambridge 1930, 72.; B. E. KUMEKOV: *Gosudarstvo kimekov IX–XI vv. po arabskim istočnikam*, Alma-Ata 1972, 58–59.

²⁹ *Tārīkh At-Ṭabarī par Abi Ja'far Moḥammad ibn Jarīr At-Ṭabarī*, Vol. X, éd. par: Moḥammad Abūl Faḍl Ibrāhīm, Kairó 1979, 34.; magyar fordítása: *HKÍF* 60.

járatot, királyuk fővárosát bevette, és apját, feleségét, a *hātūn*-t és körülbelül tízezer embert közülük foglyul ejtett. Hatalmas tömeget gyilkolt le közülük, számtalan lovat zsákmányolt. A zsákmányból minden muszlim lovasra ezer dirhem esett.”³⁰

3. Barhebraeus tudósítása némileg rövidítve közli az eseményeket: „Az arabok 280. évében *Ismā'il Ahmad* fia, az arab hadak fővezére benyomult a hunok tartományaiba, foglyul ejtette a királyukat feleségével együtt, városát kifosztotta, és mintegy tízezer török foglyot hajtott el, továbbá sok birkát és barmot.”³¹

4. *Mas'ūdī* e hagyomány szövegét kiegészítette: „Ebben az esztendőben (A.H. 280, A.D. 893) *Ismā'il ibn Ahmad*, miután tesvére, *Naṣr ibn Ahmad* halála után Horaszán fölött az uralmat átvette, a turkok országába érve azt a városukat foglalta el, amelyet birodalmi székhelyüknek tekintettek, foglyul ejtette a *hātūn*-t, a király feleségét, azonkívül foglyul ejtett tízezer törököt és tizenötezret lemészárolt közülük. E király neve állítólag *T.nk.s*; e név az e vidék felett uralkodó minden egyes király címe volt; nézetem szerint a *hazlaḡiya* néven ismeretes két fajtahoz tartozott. E könyv előző részében, valamint más előző könyveinkben a turkokra, fajtaikra és hazájukra vonatkozó tudósításokat nagyban előadtuk.”³²

A négy szövegben közősek a következő motívumok: *Ismā'il* beveszi a türkök királyának székhelyét, elfogja a király feleségét, és tízezer foglyot ejt, illetve sokakat megölet, és óriási zsákmányra tesz szert, ami elsősorban állatállományból áll. A török *hātūn* szó jelentése 'az uralkodó főfelesége'.³³

Különbözőképpen értelmezték viszont a szerzők a türkök uralkodójának szerepét. Tabarī szerint magát az uralkodót is foglyul ejtették. Ez szerepel Barhebraeusnál is, ellenben Ibn al-Aṭīr az apjáról tud, ami nyilvánvaló másolói tévedés.³⁴ *Mas'ūdī*-nál azonban csak az uralkodó feleségéről és a hadifoglyokról van szó.

A *Mas'ūdī*-nál olvasható kiegészítésben az uralkodó neve: *T.nk.s ~ T.fkas*, ami egyben a címe is az ottani dinasztia királyainak. Pritsak szerint e cím összefüggésbe hoz-

³⁰ *Ibn-el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. C. J. Tomberg, VII, Lugduni Bavorum 1865, (repr. Beirut 1982), 464–465.

³¹ KMOŠKÓ, i. m. III, 144.

³² MAÇOUDI: *Les praires d'or*, texte et trad. par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, VIII, Paris 1877, 180–181.; MAS'ŪDĪ: *Murūj adh-Dhahab wa Ma'ādin al-Jawhar*, Ed. Muḥī' ad-Dīn 'Abd al-Ḥamīd, IV, Kairó 1967, 245. Magyar fordítása: HKÍF 57.

³³ G. CLAUSON: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, 602–603.; MÁRTON A.: „katun” In: KRISTÓ GY. (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, Bp. 1994, 335.

³⁴ Tabarī: *fīhā warada al-ḡabar bi-ḡazwi .... asrihi 'iyyāhu* „Ebben (az évben) ... portyázásának, ... (*Ismā'il*) által (a török király) foglyul ejtésének híre jött”; Ibn al-Aṭīr: *asara 'abāhu* „foglyul ejtette apját”. Az első mondatban egy nominális mondat követi a főmondatot, ahol az igenév után egy birtokos személyrag van, ami után már nem lehet a tárgyragot is hozzátenni, ezért szerepel a tárgyragot hordozó 'iyyā alak, amihez már hozzá lehet csatolni a -hu tárgyragot. Ez pedig egyértelműen türk királyra vonatkozik. Ibn al-Aṭīr, aki igei mondatlal fejezte ki magát, az 'iyyā alakban a két pontos y helyén egy pontot tett, amelynek olvasata b. Így lett az 'iyyā alakból 'abāhu, ami az 'apját' jelenti.

ható a török *Tabgač* népnévvel, ami a karluk eredetű muszlim karahánida dinasztia uralkodói titulátúrájában is szerepel.³⁵ A másik fontos adat *Mas'ūdī*-nál a *ḥazlaḡīya* népnév, amely a török *qarluq* alakot tükrözi.³⁶ Ez azért fontos, mert a türk népnév a muszlim irodalomban gyűjtőfogalom, így egy türkök elleni hadjárat csak annyit árul el, hogy a számánida uralkodó az északi szomszédságában élő nomádok ellen viselt háborút. *Mas'ūdī* például a török népek közé sorolja az oguzokat, karlukokat, kimekeket, ujugúrokat (tokuz oguz) stb.³⁷

Naršahī perzsa történetíró Buhara története című munkájában további adatokkal is szolgál a hadjáratról kapcsolatban. A bevett főváros neve *Tarāz*³⁸ volt, a támadás márciusban—áprilisban történt és a város ostroma hosszabb időt vett igénybe. Az emír és dihqānok felvették az iszlám hitet, az ottani főszékesegyházat (*kalisā-yi buzurg*), amely a kereszténység jelenlétére utal, főmecsetté alakíttatta, ahol a *ḥuṭba*-t *Mu'tadid* kalifa nevében mondták.³⁹

Al-Hamadānī megőrzött egy olyan hadjáratról szóló beszámolót, amelyet kapcsolatba lehet hozni a 893-as eseményekkel: „A törökök rendkívüli dolgai közé tartoznak bizonyos kavicsok, amelyek révén esőre tesznek szert, annyi esőre vagy óra, amennyit csak akarnak. Ez nevezetes dolog náluk, amelyet a törökök közül mindenki ismer; ez különben a toғuzoguz királyainál szokásos, más török királyoknál nem. E kavicsokat állí-

³⁵ A 8. századi türk feliratokon a *Tabgač* terminust Kínára alkalmazták, ami azonban korábban egy jelentős nomád törzsszövetség neve volt, amely elfoglalva Kína északi részét, önálló dinasztiát, a Wejt hozta létre 386–535 között. A karahanidák eredetéről és a szóban forgó címről ld. O. PRITSAK: „Von den Karluk zu den Karachaniden”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101 (1951), 289–290.; v.ö. még GOLDEN, *Introduction...*, 73–76.

³⁶ Az arabírásos *ḥ.z.ḡīya* minden nehézség nélkül olvasható *ḥ.r.l.ḡīya* alaknak, ugyanis a *z~r* illetve *ḡ~h* között csak a diakritikus pontok tekintetében van különbség. Végső soron a *ḥarluḡ* alak a török *qarluq* a muszlim forrásokban előforduló standardizált változata (PRITSAK, *i. m.* 289, 270, 1.j.).

³⁷ MAS'ŪDĪ, *i. m.* I, 228: „Jelenleg, vagyis a háromszázharminckettedik esztendőben, a különböző török nemzetségek és fajták között bátorságra vitézebb, fegyverek dolgában számosabb, állami rend dolgában szervezettebb nép nem akad; királyuk Īrḡān, vallásuk a manicheizmus; a törökök közül e vallást csak ők vallják. Ugyancsak a törökök közé tartoznak a kīmākīya, a barshānīya, a badiya s a ḡa'riya; a legvitézebb a guzzīya; alakra legszebb, termetre legderekebb, arca legbarátságosabb a ḥarluḡīya törzse”, magyar ford.: HKÍF 52.

³⁸ A város pontos földrajzi meghatározása: MINORSKY, *i. m.* 358; a 279. oldalon lévő térképen Avliya-ata név alatt szerepel.

³⁹ Az angol fordításban: „When the news of the death of the amīr Naṣr came to the Commander of the Faithful Mu'tadid bi'llāh, (279–289/892–902) he gave the amīr Isma'īl a mandate for the dominion of Transoxania in the month of Muharram of 280 (March or April 893). At the same time he (Isma'īl) went to fight at Tarāz, where he experienced great difficulty. Finally the amīr of Tarāz came out with many dihqāns and accepted Islam. Tarāz was thus subjugated. A large church was transformed into a grand mosque, and the ḡuṭba was read in the name of the Commander of the Faithful Mu'tadid bi'llāh. Amīr Isma'īl returned to Bukhara with much booty.” *The History of Bukhara*. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhī R. N. Frye, Cambridge (Massachusetts) 1954, 86–87. Frye idézi a többi vonatkozó forrást és a szakirodalmat (*i. m.* 150, 295. jz.); v.ö. PRITSAK, *i. m.* 289.

tólag a napkelet országaiban szerzik, bizonyos zergék útján, amelyek odaát a nap elől elbújnak, hogy meg ne égesse őket. *Ismā'il ibn Aḥmad* beszélte, hogy mikor ellene háborút folytattak, ugyanúgy cselekedtek, mire az időjárás hidegre fordult és megölte őket az utolsóig. Erre *Ismā'il* Allahhoz fordulva sírt, és Allahot hívta segítségül, mire az utolsóig visszatértek, *Ismā'il* pedig a hatalmába kerítette őket.”⁴⁰

Kmoskó felhívta a figyelmet arra, hogy a datálás azért nem egyértelmű, mert *Ismā'il* a törökök ellen több ízben intézett portyázó hadjáratot, mégpedig első ízben 893, továbbá 904-ben, végül 906-ban.⁴¹

Ugyanerre az eseményre utal *Yāqūt* is *Földrajzi szótárában* a *Turkisztán* címszó alatt: „*Abū 'Abbās*”⁴² mondta: Halottam, hogy *Ismā'il ibn Aḥmad as-Sāmānī*, Horaszán emíre a következőket beszélte: Egy esztendőben vagy húszezer muszlim élén portyázó hadjáratot intéztem a turkok ellen. Erre vagy hatvanezer ember vonult ellenem közülük, tetőtől talpig felfegyverkezve, akiket több napon át próbáltam támadásokkal legyőzni. Egy napon éppen harcban voltam velük, amikor nagy tömeg gyűlt elém török legényekből és olyanokból, akik kegyelmet kértek tőlem a maguk részére, s ezt mondták nekem: A hitetlenek táborában rokonaink és atyafiaink vannak, akik egy személy érkezésére figyelmeztettek minket. Az általuk említett ember amolyan varázsló volt önáluk, akiről azt tartották, hogy jeges és havas felhőket, valamint más egyebeket tud előidézni, melyek révén annak a pusztulását igyekszik okozni, akiét akarja. Azt is hozzátették: Elhatározta, hogy a mi táborunkra hatalmas jégesőt bocsát, de olyat, hogy ha embert ér, menten megöli. Én rájuk förmedve azt feleltem nekik: Hát még mindig nem hagyta el szíveiteket a pogány hitetlenség? Hát képes ilyesmire emberi lény? Erre azt felelték: Mi figyelmeztettünk; holnap jobban fogod tudni, amint a Nap feljön. Mikor reggel lett s a Nap feljött a hegy csúcsa mögül, amelyre táborommal támaszkodtam, hatalmas és félelmetes felhő bontakozott ki, amely egyre jobban terjeszkedett és növekedett, míg végre beármýékolta egész seregemet. Engem is megrémített fekete színe, külseje, amelynek szemtanúja voltam, s a félelmetes hangok, amelyeket hallottam. Tisztában voltam vele, hogy ebből lázadás lesz. Lovamról leszállva két térdhajtást végezve imádkoztam, mialatt a tábor izgatottan hullámozott ide-oda, mert senki sem kétkedett benne, hogy a szerencsétlenség csakugyan bekövetkezik. Én azonban Allahot híva arcomat a porba vetettem, mondva: Nagy Isten, segíts rajtunk! Íme, szolgálid gyöngék a rájuk mért megpróbáltatások miatt! De én tudom, hogy Te mindenható vagy, és hogy senki ártani vagy használni nem képes, csak Te. Nagy Isten, ha ez a felhő esőt hullat ránk, a muszlimoknak alkalmat ad a lázadásra, a hitetleneknek pedig a támadásra!

---

⁴⁰ *Compendium libri Kitāb al-boldān auctore Ibn al Fakih al-Hamadhānī*, in *BGA* V, Lugduni Batavorum 1885, 329–330. Az esőkövek szerepéről a nomád népeknél ld. MOLNÁR Á.: *Időjárás-varázslás Belső-Ázsiában*, Bp. 1993, 7–25.

⁴¹ 893: TABARĪ, III. 2138., IBN AL-AṬĪR, VII. 166.; 904: TABARĪ, II. 2249., IBN AL-AṬĪR, VII. 190.; 906: IBN KHALDŪN, III. 357.; v.ö. Kmoskó, i. m. I, 153.

⁴² *Abū 'Abbās 'Īsā ibn Muḥammad ibn 'Īsā al-Marwazī* a mai Taskent területét felkeresve a helyi lakosoktól adatokat gyűjtött a szomszédos török népekről és információit kortársa, *al-Hamadhānī* jegyezte le, ld. PRITSÁK, i. m. 280–281.

Tartsd tehát távol a rosszat a Te hatalmad és erőd által, ó Fölséges, ó Hatalmas, ó Erős! Utána még soká imádkoztam arccal a földre borulva és vágyódtam Allah — magasztaltassék — után, de egyben féltem is tőle, tudva azt, hogy a jó nem jöhet senkitől csak Tőle, s a rosszat senki el nem fordíthatja kívülről. Ebben a helyzetben maradván egyszerre csak hozzám rohannak a legények s a seregből mások, azzal örvendeztetve meg engem, hogy túl vagyunk a veszedelmen, majd karomnál fogva felemeltek a szőnyegről, amelyen imádkoztam, s azt mondták: Nézd, ó emír! Fejemet felemeltem, s íme a felhő elmúlt táborom felől, s a turkok tábora felé vonult, hatalmas jégesőt zúdítva rájuk. S íme, most meg ők hullámozottak izgatottan, mert lovaik megbokrosodtak, sátraik felborultak, s akit a jégeső ért, vagy harc képtelenné tette, vagy megölte. Társaim azt mondták: Rohanjuk meg őket! De én azt feleltem: Nem, mert Allah büntetése fufangosabb és keservesebb. Csak kevesen menekültek meg közülük. Táborukat, annak minden tartalmával együtt otthagyták, elszaladtak. Másnap reggel táborukba menve, leírhatatlan nagy zsákmányt találtunk benne. Elszállítottuk és Allahnak hálát adtunk megmenekülésünkért, mert tisztában voltunk vele, hogy mindezt a mi javunkra Ő tette lehetővé. A zsákmányt természetesen birtokba vettük. Ezt a históriát úgy foglaltam írásba, ahogy találtam. Allah tudja a legjobban, mi igaz belőle.”⁴³ Kmoskó itt már kizárja annak a lehetőségét, hogy a 893-as hadjáratról lenne szó, mivel a *Yāqūt* által idézett *Abū ‘Abbās Ismā‘īl* emírről mint Khoraszán helytartójáról beszél, aki csak 901-ben szerezte meg Khoraszán helytartója címet.⁴⁴ Így csak a 904-es vagy a 906-os hadjárat jöhet szóba.⁴⁵ Kmoskó érvelése nem helytálló, hiszen nem arról van szó, hogy *Ismā‘īl* akkor vezetett hadat, amikor már Khoraszán kormányzója címet viselte, hanem arról, hogy a történetet mint kormányzó adta elő. Ugyanakkor a 904-ben nem a számanida emír indított hadjáratot, hanem ellenkezőleg, a törökök megszállhatatlan sokasága támadt Transoxaniára. *Ismā‘īl* egyik hadvezérét küldi ellenük, a muszlim sereg önkéntesekkel is kiegészült. Egy meglepetésszerű támadással szétverik a támadó törököket.⁴⁶ A 906-os hadjáratról igen szűkszavú leírásunk maradt *Ibn al-Aṭīr*-nál: „Ebben (az évben) *Ismā‘īl ibn Aḥmad as-Sāmānī*, Transoxania királya, a turkok országa és *Daylam* vidéke néhány helységét elfoglalta.”⁴⁷ Jóllehet egyértelműen nem lehet kizárni, hogy *Hamadānī* és *Yāqūt* leírása későbbi eseményekre is vonatkozhat, a 893-as hadjárat méretei és sikere mindenesetre inkább amellet szólnak, hogy az esőkövel kapcsolatos történet inkább vele hozható összefüggésbe.

⁴³ F. WÜSTENFELD: *Jacut's geographisches Wörterbuch*, Göttingen 1866, I, 841–842.; magyar fordítása: *HKÍF* 73–74.

⁴⁴ TABARÍ, III. 2204.; IBN AL-AṬĪR, VII. 178.

⁴⁵ KMOŠKÓ, i. m. V/2, 153, 8. jz.

⁴⁶ TABARÍ, II. 2249.; IBN AL-AṬĪR, VII. 190., v.ö. PRITSÁK, i. m. 290., aki azt hangsúlyozza, hogy a 893-as számanida támadás megbosszulása motiválhatta a „törököket”.

⁴⁷ IBN AL-AṬĪR, VII, 547.

Muqaddasī a 10. század végén *Tarāz* város ismertetése előtt közli: „*Dah-Nūḡakaṭ*”⁴⁸ kisebb város, amelyben tavasszal három hónapig tartanak vásárt; a csonttalan hús négy fontjának ára egy dirhem. Valamikor nagyobb volt; miután *Ismāʿīl ibn Aḥmad* a kerületet meghódította, hanyatlásnak indult ugyan, de még így is sok épületet számlál, meg van erősítve és citadellája van.”⁴⁹ Kmoskó megállapítása szerint valószínűleg a 893-as hadjárat alkalmával kerülhetett sor a város elfoglalására, amelyet *Ismāʿīl* indított trónralépése után a karlukok ellen.

A források alapján tehát megállapítható, hogy 893 tavaszán a számanida emír jelentős hadivállalkozásba kezdett, melynek során mélyen benyomult a török népek által lakott és uralt területre. A hadjárat során megütközött a nomádokkal, akik esővárászlás segítségével próbálták legyőzni a támadókat. Itt nyilván arról lehetett szó, hogy a nomádok a rossz időjárást akarták kihasználni a számanida emír visszaszorítására. *Ismāʿīl* azonban nagy nehézségek árán megfordította hadiszerencsét és győzedelmeskedett. A győztes csata után karluk fejedelem fővárosát, *Tarāz*-t hódoltatta, s az uralkodót, a kagánt és feleségét, valamint az előkelőket muszlim hitre térítette. A hadjáratban a hódítók hatalmas zsákmányra tettek szert.

A hadjárat következményeit a Kazak steppe és a Szemirecsije vidék politikai helyzetének ismeretében lehet igazán felmérni. Belső-Ázsia történetében 840-ben jelentős változás állott be, ugyanis az ujjúr kaganátust a kirgizek megdöntötték, s ezzel Kelet-Belső-Ázsia uralmuk alá került. A karlukok, akik eredetileg a türk kaganátusba tartoztak, miután 742-ben az ujjúrokkal és a baszmiokkal megdöntötték a második türk kaganátust, hamarosan ellenséges viszonyba kerültek a szövetséges ujjúrokkal, és 766-ban nyugatra vonulva elfoglalták a Szemirecsije vidékén lévő egykori nyugati türk központokat, *Sūyāb*-ot és *Tarāz*-t. Azonban önálló kaganátus alakítására nem került sor, hanem éppúgy, mint a nyugati türkök, megelégedtek a *yabḡu* cím használatával, és formálisan elismerték az ujjúr kagán fennhatóságát. 766 és 840 között a karlukok keleti szomszédként kerültek kapcsolatba az iszlám világgal. 840-ben az ujjúr kagán megölése után Nyugat Belső-Ázsiában a karluk uralkodó felveszi a kagáni címet, amiről több muszlim szerző is beszámol. *Gardīzī* azt írta: „Mindannyian ebben az állapotban maradtak, míg Turkesztán népe a kagán népére nem támadt, és tizenkét híres főnöküket megölték. Azután újból kardot rántva lemészárolták a kagán népét. Ezáltal a kagán népének az egész birodalma a karluk *Čünčän*”⁵⁰ kezére jutott. Az utolsó kagán, akit meg

⁴⁸ A helység földrajzi meghatározására: MINORSKY, i. m. 357.

⁴⁹ *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi*, in BGA, III, Lugduni Batavorum 1906, 274.

⁵⁰ *Čünčän* értelmezése vitatott, mindenesetre a karluk vezetőre vagy vezérnemzetségre lehet gondolni. Minorsky ez utóbbit látta megalapozottnak (i. m. 288), míg Pritsak a *Ġ.būihān* alakot *Jabḡūhān*-nak olvasta (i. m. 280, 2. jegyz.).

öltek, *Hutlugān-hāqān* volt, az első karluk, aki a trónt elfoglalta, *Ilmālas-ğabğūya* ⁵¹ volt. Ettől kezdve a legfőbb hatalom a karlukoknál maradt." ⁵²

Mas'ūdī a karlukokról megjegyzi: „Alakra legszebb, termetre legderekabb, arcra legbarátságosabb a *harluhīya* törzse; ezek *Fargāna*, *Šāš* s a velük szomszédos területek mentén laknak; övék volt az uralom és közülük származott a *hāqān al-hawāqīn*; ő egyesítette a többi török államokat, úgy, hogy királyaik neki tartoztak engedelmességgel. A *hāqān*-ok közé tartozott a (török) *Farāsiyāb* ⁵³, Perzsia leigázója, valamint *Sānah* ⁵⁴. Manapság már nincsen többé olyan török *hāqān*, akinek királyaik engedelmességgel tartoznának az *‘Amār* ⁵⁵ néven ismeretes város elpusztulása óta, amely Szamarkand sivatagjai között terült el. Középső könyvünkben megemlékeztünk e város uralmának letűnéséről s annak okairól." ⁵⁶ *Mas'ūdī* adatai is egyértelműen igazolják tehát, hogy az ujjgúr kaganátus bukása után egy karluk birodalom alakult ki, amelynek letűnése ráadásul egy város elpusztulásához kötődött, ami nyilván a karluk központ lehetett. Ennek a városnak az azonosítása nem egyértelmű, de feltehető, hogy arról *Tarāz*-ról lehet szó, amelyet 893-ban a számánida emír csapatai pusztítottak el. ⁵⁷

Pritsak korai karahánida hagyományokra hivatkozva a karlukok keleti központjának *Sūyāb*-ot tekinti, míg nyugatit *Tarāz*-zal azonosítja. Ugyanebben a hagyományban előforduló geanealógiák alapján az első uralkodó neve *Bilge Köl Qadīr Han*, aki Pritsak szerint a 9. század közepén uralkodhatott. Neki két fia volt: *Bazīr Arslan Han* és *Oğulčaq Qadīr Han*. Feltételezhetően az első fiú mint a keleti szárny uralkodója vette át az uralmat az egész birodalom felett, míg az utóbbi a karluk birodalom nyugati felében volt társuralkodó, és hatalmában tartotta *Tarāz* és Kasgár városát. A Kasgárhoz kötődő hagyományok szerint *Oğulčaq Qadīr Han* Kasgárban uralkodott és a számánida *Nasr ibn Mansūr*, *Ismā‘īl* testvére nála keresett menedéket. Ezekből az adatokból Pritsak arra következtet, hogy *Oğulčaq Ismā‘īl* kortársa volt, és hogy miután *Ismā‘īl* elfoglalta *Tarāz*-t, a nyugati karluk uralkodó fővárosát, *Oğulčaq* Kasgárba tette át székhelyét. ⁵⁸

---

⁵¹ Czeglédy *el almīš yabğū* alakot rekonstruált, ahol a név első részének jelentése a török *el al*-'birodalmat elfoglalni' alakból magyarázható: v.ö. CZEGLÉDY K.: „Gardīzī 'török' fejezetének magyarázatához. Álmos nevének származtatásaihoz", *Magyar Nyelv* 68 (1972), 142–143.

⁵² ‘ABD AL-HAYY HABĪBĪ (ed.): *Gardīzī: Zayn al-Akhbār*, Tehran 1963, 257.; A cambridge-i kézirat steppei vonatkozású részeinek faksimiléje és annak angol fordítása: A. P. MARTINEZ: „Gardīzī's two chapters on the Turks”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982), 109–120.

⁵³ Olykor *Afrāsiyāb*; a perzsa hőskor egyik alakja; állítólag török eredetű zsamok, aki Mānūšihr királyt elkergette és trónját bitorolta, v.ö. PRITSÁK, *i. m.* 285, 2. jegyz.

⁵⁴ Pritsak a türk uralkodó dinasztia, *Ašina* nevét rekonstrálja ebben a szóban: *i. m.* 281, 3. jegyz.

⁵⁵ A várost Minorsky *Sūyāb*-ra emendálja: V. MINORSKY: „Tamīm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12 (1948), 288.

⁵⁶ MAS'ŪDĪ, *Murūğ* I, 288–289.

⁵⁷ Minorsky korábbi eseményekkel hozta kapcsolatba *Mas'ūdī* adatait: MINORSKY, *Tamīm...* 288.

⁵⁸ PRITSÁK, *i. m.* 287–288, 290–291.

A kimekek eredetileg a türk birodalomba tartoztak, s a 7. század közepe után költöztek az Irtis-folyó vidékére. 840 után a törzsszövetség vezetője felvette a *yabgu* címet, amely jelzi, hogy politikai súlyuk megnövekedett, hiszen ez a cím a türk titulátúrában a kagán után következik. A 9. század folyamán fokozatosan az Urál-hegységig terjeszkednek, ugyanis a Dzsajháni-hagyomány szerint 870 körül a besenyők északi szomszédai a kimek törzsszövetségbe tartozó kipszakok. A kimek uralkodó a 9. század végén vette fel a kagáni címet, ami egyértelműen jelezte, hogy szuverén hatalommal rendelkezik.⁵⁹ Ez utóbbi esemény nagy valószínűséggel összefüggésbe hozható a karlukok hatalmának meggyengülésével is.

Az oguzok megjelenése a Kazak-steppén és viszonyuk a türk feliratokban szereplő *toquz oguz* 'kilenc oguz' és *üç oguz* 'három oguz' vagy később feltűnő *sekiz oguz* 'nyolc oguz' népnévvel vitatott. *Ibn al-Aṭīr* szerint az *oguz*⁶⁰ törzs *al-Mahdī* kalifa uralkodásának idején (775–785) költözött a törökök legtávolabbi vidékeiről Transoxania közelébe.⁶¹ A 9. század második felében író *Ibn Ḥordādhbeh* a török népek között a karlukok, kimekek és besenyők társaságában szerepelteti őket.⁶² A Dzsajháni-hagyomány besenyő fejezetében pedig a besenyők keleti szomszédaiként fordulnak elő a 870-es években.⁶³ Részletes leírást közöl róluk Ibn Fadlān, aki 922-ben áthalad a területükön. Uralkodójuk a *yabgu* címet viselte.⁶⁴

A besenyők legkorábbi történetével kapcsolatban újabban Senga Toru a következőket állapította meg: a besenyők szállásterülete a 750-es évektől a Felső-Irtis vidékére lokalizálható, ahol ténylegesen összeütközésbe kerülhettek az ujjur kaganátussal, amiről a tibeti követjelentésben maradt fenn tudósítás. 821-táján azonban már nem említik azon a vidéken őket, ami arra utal, hogy szállásterületüket 750 és 821 között hagyták el, és indultak nyugati irányba a szibériai alföld déli részén, és érkeztek meg az Urál folyó vidékére, ahol a 9. századi muszlim szerzők és Konstantinos császár is említik őket.⁶⁵ A besenyők földrajzi helyzetét 895 előtt a Dzsajháni-hagyomány egyértelműen meghatározta: „Területük harminc napi járóföldet tesz ki hosszában és keresztben is. Több néppel határosak: északra a kipszakok országa, délnyugatra a kazárok országa, keletre az oguzok országa, és nyugatra a *ṣaqāliba* országa. Ezek a népek mindannyian támadásokat intéznek a besenyők ellen, akik hasonlóképpen rájuk támadnak.”⁶⁶ Sajnos

⁵⁹ KUMEKOV, i. m. 116.; GOLDEN, *Introduction...*, 202–205.; SENG T.: *Tanulmányok a magyarság korai keleti kapcsolatainak hátteréről*, (PhD értekezés, kéziratban) 1996, 39–65.; MINORSKY, i. m. 304–310.

⁶⁰ Az arab forrásokban általában *guzz* alakban szerepel a nevük.

⁶¹ IBN AL-AṬĪR, XI, 178.

⁶² HKĪF, 19–20.

⁶³ V. MINORSKY (ed.): *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazī on China, the Turks and India*. Arabic text with English translation and commentary by V. Minorsky, London 1942, 33.

⁶⁴ TOGAN, i. m. 19–31. Az oguzok történetének összefoglaló ismertetése a további irodalommal: GOLDEN, *Introduction...*, 205–211.

⁶⁵ SENG T.: „A besenyők a 8. században”, *Századok* 126 (1992), 503–516.

⁶⁶ MINORSKY, *Marvazī...*, 20–21., angol fordítás: 32–33.

a besenyők uralkodójának címét nem tudjuk, s az sem világos, hogy a 9. század folyamán beletartoztak-e valamilyen nagyobb birodalomba.⁶⁷

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a 893-as számánida hadjárat Nyugat-Belső-Ázsia történetére nagy befolyással volt, azonban arról nincs adat, hogy ezzel az összecsapással egyidőben az oguzokat is valamilyen muszlim támadás érte volna. Az eseményeket ezért az írott források alapján inkább a következőképpen rekonstruálhatjuk: 840 után a karlukok Nyugat-Belső-Ázsiában birodalmat alakítottak, amelybe nagy valószínűség szerint beletartoztak a kimekek és az oguzok, de talán még a besenyők is elismerhették a karluk kagán uralmát. Ezt valószínűsíti *Mas'ūdī* fentt idézett részlete. Ellenben *Ya'qūbī*, aki 891-ben fejezte be földrajzi munkáját, más képet festett a politikai erőviszonyokról: „A törököknek számos törzsük és királyságuk van. Ezek a karlukok, kimekek, toguzoguzok, türgesek, oguzok. Mindegyik törzsnek saját királysága van, s egymás ellen hadat viselnek ...”⁶⁸ Ezen leírás inkább azt valószínűsíti, hogy nyugat-Belső-Ázsiában a 9. század második felében egyfajta hatalmi egyensúly alakulhatott ki a karlukok, kimekek és oguzok között, ami persze nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a tényleges erőviszonyok ellenére csak a karluk uralkodó rendelkezett a szuverenitást megtestesítő kagáni méltósággal. Mindkét lehetőséget figyelembe véve az biztosnak tűnik, hogy ezt a hatalmi konstellációt a számánida *Isma'il* 893-as támadása alapjaiban megváltoztatta. A karluk birodalom nyugati részének fővárosa, *Tarāz* elpusztítása jelezte, hogy a karluk hatalom megrendült, aminek következtében a karluk kagán uralma már csak a Szemirecsije vidékének keleti felére és Kasgárra korlátozódott. Azonban a karluk kagáni tradíció nem szakadt meg, hiszen a 10. században a karlukok iszlamizálódtak, s a karlukok adják a karahánida birodalom kagánjait, akik a 10. század végén megdöntik a számánidákat. A 9. század végi karluk vereséget és ennek politikai következményeit a két szomszédos törzsszövetség kihasználta. A kimekek ekkor önálló birodalmat alapítottak, míg az oguzok rátámadtak a nyugati szomszédaira, a besenyőkre, területüket bekebelezték, s kiterjesztették hatalmukat az egész Kazak steppe középső részére. A besenyők először valószínűleg a Kazár birodalom központi területére, azaz a Kaukázus előterébe akartak vonulni, de ezt a kazárok megghiúsították. Így más lehetőség híján átkeltek a Volgán és a Donon a kazárok magterületől északra, és a magyarok Fekete-tenger partján lévő szállásaikra rontottak. Symeon, bolgár uralkodó hírül véve a besenyők előrenyomulását, maga is hadba szállt, s betört a magyarok szállásterületére. A két oldalról fenyegetett magyar törzsszövetség lakhelyének feladására kényszerült, s beköltözött a Kárpát-medencébe.

⁶⁷ A besenyő történetre l. GOLDEN, *Introduction...*, 264–270.; PRITSAK, „The Pecenegs...”

⁶⁸ *Kitāb al-a'lak an-naḥḥa VII auctore Abū Alī Ahmed ibn Omar ibn Rosteh et Kitāb al-boldān auctore Ahmed ibn abī Jakūb ibn Wādhīh al-Kātib al-Jakūbī*, in BGA, VII, Lugduni Batavorum 1892, 295.

ON THE WESTWARD MIGRATION OF THE PECHENECS

In the background of the westward migration of the Pechenegs there stood important changes in the political situation of western Eurasia. In the 9th century the Qarluq Empire consolidated its power in that region. The Kimek and Oguz tribal unions were powerful but they must have been under the control of the Qarluq ruler. In 893 the Samanid Emir, Ismā'īl defeated the western Qarluq king and sacked his town. In consequence of this campaign the Qarluq power declined. The Oguz, living westward of the Qarluq, strengthened and tried to establish a new political unity similar to the Kimaks who founded their empire at that time. The first step was to defeat the Pechenegs whose habitat was the western part of the Kazak steppe. The Oguz military superiority granted their victory over the Pechenegs. Most of the Pechenegs migrated, but one part remained and became a tribal unit of the Oguz. The Pechenegs tried to move to the territory west of the Volga. The Khazars were successful in preventing the conquest of the territory north of the Caucasus, so the Pechenegs had to cross the Volga and Don north of the Khazar fortifications and invaded the region north of the Black Sea, where the Hungarians lived. The Hungarians, being defeated, settled in the Carpathian Basin.

TARTALOM

Csernus Sándor: A francia nyelvű történetírás kialakulása és főbb jellemzői	3
Galamb György: Juan de Torquemada bíboros <i>Reprobatióinak</i> datálása	31
Márton Alfréd: A katonai kíséret és az ótörök <i>bujruk</i> tisztségnév viszonya a kora-középkori steppén	39
Polgár Szabolcs: A kelet-európai nomádok és szomszédaik védelmi rendszerei a koraközépkorban	45
Sáringer János: Portugáliai Henrik magyar eredetéhez	55
Schäfer Tibor: A germán népek etnogenezise	79
Szántó Richárd: Derby grófság birtokszerkezete a 14—15. században	89
Szász Géza: Az önálló Toulouse-i grófság kialakulása (9—10. század)	113
Zimonyi István: A besenyők nyugatra vándorlásának okai	129

A tördelést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 6.0 kiadványszerkesztő programmal.

Készítette a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
Felelős kiadó: Dr. Zimonyi István docens, tanszékvezető
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 180, munkaszám: 205/1998.